

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚИШЛОҚ ВА
СУВ ХЎЖАЛИГИ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ АГРАР УНИВЕРСИТЕТИ

А.У. АБДУРАХИМОВ, З.К. КУШАРОВ

**ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА
ГЎШТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ
ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИ ВА
УНИ ОШИРИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ**

ТОШКЕНТ – 2012

МИНИСТЕРСТВО СЕЛЬСКОГО И ВОДНОГО ХОЗЯЙСТВА
РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАНА

ТАШКЕНТ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АГРАРНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

А.У. АБДУРАХИМОВ
З.К. КУШАРОВ

**ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРОИЗВОДСТВА МЯСА И
ПЕРСПЕКТИВЫ ЕЁ ПОВЫШЕНИЯ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ**

ТАШКЕНТ-2012

REPUBLIC OF UZBEKISTAN MINISTRY OF
AGRICULTURE AND WATER RESOURCES

TASHKENT STATE AGRARIAN UNIVERSITY

A.U. ABDURAKHIMOV
Z. K. KUSHAROV

**ECONOMICAL EFFICIENCY OF MEAT PRODUCTION AND
PERSPECTIVES OF ITS INCREASE IN THE AGRICULTURE**

TASHKENT – 2012

Абдурахимов А.У., Кушаров З.К. Қишлоқ хўжалигида гўшт ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги ва уни ошириш истиқболлари. –Т.: «Молия» нашриёти, 2012 й. 114 б.

Мазкур монография қишлоқ хўжалигида гўшт ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш масалаларига бағишланган. Хусусан, унда бозор ислохотлари шароитида гўштни кўпайтиришга оид илмий-тадқиқотлар туркумлаштирилган; гўшт ишлаб чиқаришнинг ривожланиш босқичлари ва йўналишлари асосланган; гўшт ишлаб чиқариш самарадорлигига таъсир этувчи омиллар тизимлаштирилган; гўшт ва бошқа асосий қишлоқ хўжалик маҳсулотлари кўрсаткичларининг ўзаро алоқадорлик тенденциялари аниқланган; ўзаро манфаатли «Фойда-шерик» келишувининг ташкилий-иқтисодий асослари таклиф этилган.

Монографияда ишлаб чиқилган илмий таклиф ва амалий тавсиялар чорвачиликни ривожлантиришнинг моддий-техник базасини мустаҳкамлашни, наслчиликни тубдан яхшилашни, ветеринария-зооветеринария хизматининг замонавий тармоғини ташкил этишни, ем-хашак, омухта ем билан таъминлаш каби муаммоларни ҳал этишда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Монография қишлоқ хўжалик олий ўқув юртларининг иқтисод йўналиши ўқитувчилари, стажёр-тадқиқотчи изланувчилари, мустақил стажёр-тадқиқотчилари, магистрантлари ва талабаларига мўлжалланган. Ундан гўшт етиштиришга ихтисослашган қишлоқ хўжалик корхоналари раҳбарлари, менежерлари ва бошқа мутахассислар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Тошкент Давлат аграр университети Илмий Кенгашининг қарорига мувофиқ нашрга тавсия қилинган.

Илмий муҳаррир, и.ф.д., профессор А.У.Абдурахимов

Такризчилар :

и.ф.д., профессор Хушматов Н.С.

и.ф.д., профессор Саматов Г.А.

и.ф.н., доцент Халиқов С.Р.

Абдурахимов А.У., Кушаров З.К. Экономическая эффективность производства мяса и перспективы его повышения в сельском хозяйстве. – Т.: «Молия», 2012 . – 114 с.

Настоящая монография посвящена вопросам повышения экономической эффективности производства мяса в сельском хозяйстве. В частности, в ней классифицированы научные исследования по увеличению производства мяса в условиях рыночных реформ; обоснованы этапы развития и направления производства мяса; осуществлена оценка факторов, влияющих на производство мяса по методу системного анализа; выявлены тенденции взаимосвязи показателей мяса и других основных сельскохозяйственных продуктов, предложены организационно-экономические основы взаимовыгодной договоренности «Прибыль-партнер».

Разработанные научные предложения и практические рекомендации служат важным фактором укрепления материально-технической базы развития животноводства, коренного улучшения племеневодства, организации современной ветеринарной и зооветеринарной службы в отрасли, решения таких проблем, как обеспечение кормами, в т.ч. и комбинированными.

Монография предназначена для преподавателей, соискателей, аспирантов, магистрантов и студентов экономического направления сельскохозяйственных высших учебных заведений. Также она будет полезна руководителям, менеджерам и другим специалистам сельскохозяйственных предприятий.

Рекомендована к изданию решением Ученого Совета Ташкентского аграрного университета.

Научный редактор, д.э.н., профессор А.У.Абдурахимов

Рецензенты :

д.э.н., профессор Хушматов Н.С.

д.э.н., профессор Саматов Г.А.

к.э.н., доцент Халиков С.Р.

Abdurakhimov A. U., Kusharov Z. K. Economical efficiency of meat production and perspectives of its increase in the agriculture. –T.: “Finance”, 2012. – 114 p.

The monograph is devoted to the questions of economical efficiency rising in the production of meat in the agriculture. In particular, scientific observations on increasing of meat production in the conditions of market reform were classified into it to; developing phases and meat production directions were substantiated; factor evaluation is effecting in meat production by the method of system analyse was executed; interaction tendency of meat indexes and other main agricultural products were furnished out; proposed organizing economical basis of mutual profitable agreement in terms of “Profit-partner”.

Scientific proposes and practical recommendations workad out serve as the major factors in the tightening of material- technical basis in the development of animal husbandry, profoundly inereasing of cattle- breeding, organization of up to date veterinary science and zoo-veterinary services in the branch, decisions such problems as forage supply in it combined fodder also.

The monograph is disignated for teachers, researchers, post graduated students, magistracy and students in the economical directions of agricultural high education establishments. It also will be useful for leaders, managers and other specialists in the agricultural enterprises.

It was recommended to publishing by the decision of scientific council of Tashkent agrarian university.

Scientific editor, Doctor of Economic Sciences, prof. A. U. Abdurakhimov

Reviewers:

Doctor of Economic Sciences, prof. Khushmatov N.S.

Doctor of Economic Sciences, prof. Samatov G.A.

Ph.D. of Economics, docent Khalikov S.R.

М У Н Д А Р И Ж А

Кириш.....	6
I-БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ГЎШТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ КЎПАЙТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ-УСЛУБИЙ ТАДҚИҚОТЛАРИ ТАҲЛИЛИ	
1.1. Қишлоқ хўжалик корхоналарида гўшт ишлаб чиқаришни ривожлантиришда илмий-тадқиқотлар хусусиятлари.....	8
1.2. Чорвачилик тармоғини ривожлантиришнинг ҳуқуқий асослари ва уни жорий этиш босқичлари.....	19
1.3. Гўшт ишлаб чиқаришни кўпайтиришда хорижий мамлакатларнинг ташкилий-иқтисодий тажрибаларидан фойдаланиш.....	30
II-БОБ. ТУРЛИ ХЎЖАЛИК ЮРИТИШ ШАКЛИДАГИ ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК КОРХОНАЛАРИДА ГЎШТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИНИНГ ҲОЗИРГИ АҲВОЛИ	
2.1. Республикамизда гўшт ишлаб чиқаришнинг ҳозирги иқтисодий аҳволининг таҳлили.....	37
2.2. Мамлакатимизда гўшт ишлаб чиқариш салоҳиятини баҳолашда тизимли таҳлил усулини тадбиқ этиш хусусиятлари.....	51
2.3. Турли тоифадаги хўжаликларда гўшт ишлаб чиқариш ва подани қайта тиклаш кўрсаткичларининг ўзаро боғлиқлиги таҳлили.....	59
III-БОБ. ГЎШТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ КЎПАЙТИРИШНИНГ ИСТИҚБОЛ КЎРСАТКИЧЛАРИ	
3.1. Гўшт ишлаб чиқаришни кўпайтиришда таркибий ислохотларни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари.....	71
3.2. Гўшт ишлаб чиқаришни кўпайтиришга ахборот технологияларини тадбиқ этиш хусусиятлари.....	80
3.3. Гўштни кўпайтиришнинг истиқбол кўрсаткичлари самарадорлиги....	90
Хулоса ва таклифлар.....	99
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	101
Иловалар.....	111

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	6
Глава I. АНАЛИЗ ТЕОРЕТИЧЕСКО – МЕТОДИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ УВЕЛИЧЕНИЯ ПРОИЗВОДСТВА МЯСА В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ	
1.1. Особенности научных исследований развития производства мяса в сельскохозяйственных предприятиях.....	8
1.2. Правовые основы и этапы их внедрения развития животноводческой отрасли.....	19
1.3. Использование организационно-экономических опытов зарубежных стран увеличения производства мяса.....	30
Глава II. СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОИЗВОДСТВА МЯСА В СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ РАЗЛИЧНЫХ ФОРМ ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ	
2.1. Анализ современного экономического состояния производства мяса в республике.....	37
2.2. Особенности внедрения метода системного анализа оценки произ- водственного потенциала мяса в стране.....	51
2.3. Анализ взаимозависимости показателей производства мяса и воспроизводства стада в хозяйствах различных категории	59
Глава III. ПЕРСПЕКТИВНЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ УВЕЛИЧЕНИЯ ПРОИЗВОДСТВА МЯСА	
3.1. Основные направления совершенствования структурных реформ увеличения производства мяса.....	71
3.2. Особенности внедрения информационных технологий увеличения производства мяса.....	80
3.3. Эффективность перспективных показателей увеличения мяса производства	90
Выводы и предложения.....	99
Список использованной литературы.....	101
Приложения	111

CONTENTS

Introduction.....	6
Chapter I. THEORETICAL ANALYSE – METHODICAL RESEARCHES IN INCREASING OF MEAT PRODUCTION IN AGRICULTURE	
1.1. Features of scientific research in the development of meat production in the agricultural enterprises.....	8
1.2. Law bases in the development of livestockbreeding and stages of its introduction.....	19
1.3. Utilizing of organize-economical experiments of foreign countries in the development of meat production.....	30
Chapter II. UP TO DATE STATE OF ECONOMICAL EFFICIENCY OF MEAT PRODUCTION IN AGRICULTURAL ENTERPRISES OF VARIOUS FORMS OF FARMING	
2.1. Analyse of late economical state of meat production in the republic	37
2.2. Particularly the introduction of the method of systematic analyse in the evaluation of production capacity of the meat in the country.....	51
2.3. Analyse of mutually dependence indexes of meat production and reproduction of the flocks in farms of various categories	59
Chapter III. PROSPECTIVE INDEXES OF MEAT PRODUCTION INCREASE	
3.1. The main directions of structural reforms in the increase the meat production.....	71
3.2. Particularity of introduction of the information technology in meat production	80
3.3. Efficiency of perspective indexes in the increase of meat production	90
Conclusions and proposals.....	99
Literature	101
Appendixes	111

КИРИШ

Мамлакатимизда аҳоли фаровонлигини оширишнинг муҳим омилларидан бири—талаб даражасидаги сифатли озиқ-овқат таъминотини яхшилаш ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов таъкидлаганларидек, «...озик-овқат маҳсулотларига эҳтиёж ҳамиша юқори бўлиб, бу эҳтиёж бундан буён ҳам ортиб боришига шубҳа йўқ»¹. Таклиф ва истеъмол уйғунлигини таъминлашда гўшт ишлаб чиқариш ҳажмининг узлуксиз ва барқарор ўсишига таъсир кўрсатувчи шарт-шароитлар ҳамда тадбиркорлик муҳитини шакллантириш тақозо этилмоқда. Шунингдек, гўшт истеъмолининг физиологик меъёрлар даражасига етказилиши озиқ-овқат таъминотининг сифат даражасида бўлишига ижобий таъсир кўрсатади.

Мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ чорва маҳсулотларига давлат буюртмаси бекор қилиниши ва эркин бозор нархлари жорий этилиши, чорвачилик фермаларининг хусусийлаштирилиши туфайли, гўшт ишлаб чиқариш суръатлари 2000 йилдан бошлаб йилига ўртача 5,1 фоизга ўсиб, унинг ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотидаги улуши мос равишда ғаллачиликнинг ўсиши ҳисобига 49,8 фоиздан 46,5 фоизга камайган бўлсада, унинг абсолют ҳажми ўсиб бормоқда. Жумладан, тирик вазнда ушбу даврларда гўшт ишлаб чиқариш 841,8 минг тоннадан 2010 йилда 1461,4 минг тоннага ошган бўлса, сўйилган вазни мос равишда 513,0 минг тоннадан 876,8 минг тоннага ортган.

Шу билан бирга, гўшт ишлаб чиқаришнинг асосини ташкил этувчи чорва моллари бош сонининг мунтазам ўсиб бориши, турли шаклдаги хўжалик юритувчи субъектларнинг гўшт ишлаб чиқариш салоҳиятида жиддий ўзгаришлар рўй берди. Бу борада, деҳқон хўжаликларининг гўшт ишлаб чиқаришдаги салмоғи 2000 йилда 91,1 фоиздан 2010 йилда 95,0 фоизга, фермер хўжаликларида 1,3 фоиздан 2,6 фоизга ошгани ҳолда қишлоқ хўжалик корхоналарида мутаносиб равишда 7,6 фоиздан 2,4 фоизгача камайди. Ушбу даврда чорва молларининг таркибий тузилишидаги ўзгаришлар эвазига қорамол гўштининг салмоғи 61 фоиздан 93,4 фоизга ўсган бўлса, чўчка ва парранда гўшти ишлаб чиқариш салмоғи эса кескин камайди. Бунда қорамолларнинг 92,8 фоизи, кўй ва эчкиларнинг 76,9 фоизи, паррандаларнинг 65,8 фоизи эса деҳқон хўжаликлари ҳиссасига тўғри келишини алоҳида таъкидлаш лозим.

Фермер хўжаликларини оптималлаштириш натижасида уларнинг чорвачиликка ихтисослашганлари сони 5,3 мингтани ташкил этди. Бугунги кунда улар ҳиссасига қорамолларнинг 6 фоизи, кўй ва эчкиларнинг 13,8 фоизи ва паррандаларнинг 7,4 фоизи тўғри келмоқда.

Айни чоғда, чорвачилик маҳсулотлари етиштириш, гўшт ишлаб чиқаришнинг маҳсулдорлик кўрсаткичлари ва озуқа экинлари ҳосилдорлигидаги ижобий силжишлар талаб даражасидан ортда қолмоқда. Пировардида эса, фермер, деҳқон ва шахсий томорқа хўжаликларида гўшт ишлаб чиқариш самарадорлиги пастлигича қолмоқда. Хусусан, қорамолларни гўштга

¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. -Т.: “Ўзбекистон”, 2009, -б. 45.

топширишнинг ўртача вазни 220-225 кг. ни ташкил қилган ҳолда кунлик семириш кўрсаткичлари 450-500 граммга етмаяпти. Юқоридаги сабабларга кўра, мамлакатимизда гўшт истеъмол қилиш даражаси физиологик меъёرنинг бешдан уч қисмини ташкил этмоқда.

Гўшт ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга озуқа экинлари майдонининг камлиги, ем-хашак етиштириш ҳажмининг озлиги ва сифати пастлиги, гўшт етиштиришга ихтисослашган наслдор чорва моллари сонининг озлиги, ветеринария хизматлари сифати талаб даражасида эмаслиги, ушбу соҳага ажратилаётган инвестициялар миқдори етарли эмаслиги деҳқон хўжаликларини кўллаб-қувватлашда кенг қамровли ташкилий, иқтисодий ва ҳуқуқий механизм такомиллаштирилмаганлиги каби омиллар салбий таъсир кўрсатмоқда.

Юқоридаги сабабларга кўра, гўшт ишлаб чиқаришдаги мавжуд ҳолат турли хўжалик юритувчи субъектларда уни ҳажмини кўпайтиришнинг самарали йўллари аниқлашга қаратилган илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқиш тармоқни ривожлантириш алоҳида аҳамиятга эга ҳисобланади.

Шунингдек, иқтисодиётни модернизациялаш босқичида мамлакатимизда гўшт истеъмолининг физиологик талаблар даражасига нисбатан суст ривожланаётганлиги, бу эса, аҳолининг ўсиш суръатларидан ортда қолаётганлиги, турли хўжалик юритувчи субъектларнинг бозор конъюнк-турасига мослашувининг қийинчилик билан кечаётганлиги, озиқ-овқат таъминотида сифат ўзгаришларига эришиш зарурияти бевосита гўшт ишлаб чиқаришнинг ташкилий-иқтисодий, илмий-назарий усуллари чукурроқ ўрганиш ва мавжуд тенденцияларни аниқлаш ҳамда илғор зоотехник ва технологик усуллари татбиқ этиш асосида гўшт ишлаб чиқариш самарадорлиги ва аҳолининг ҳарид қобилиятини ошириш вазифаларини уйғунлаштиришни тақозо этмоқда.

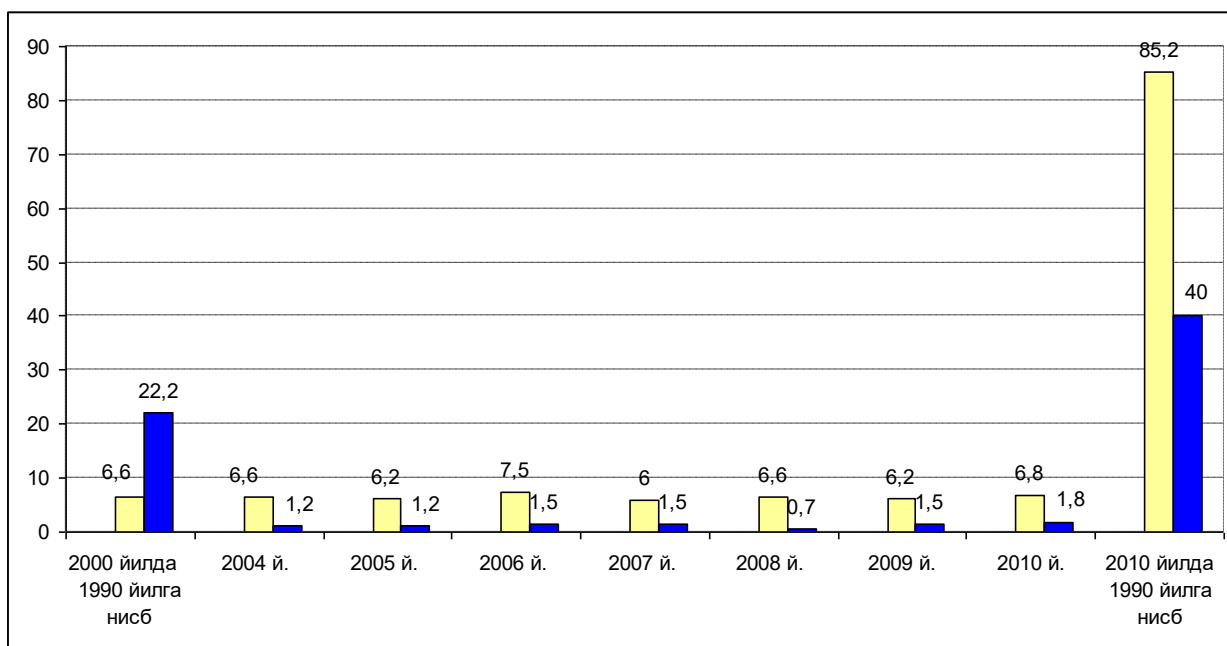
1-БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ГЎШТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ КЎПАЙТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ-УСЛУБИЙ ТАДҚИҚОТЛАРИ ТАҲЛИЛИ

1.1. Қишлоқ хўжалик корхоналарида гўшт ишлаб чиқаришни ривожлантиришда илмий-тадқиқотлар хусусиятлари

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi таъсири оқибатларини Ўзбекистон шароитида камайитириш ва юмшатишга асос бўлувчи омиллардан бири озиқ-овқат ҳавфсизлигини изчил таъминлаш ҳисобланади. Айниқса, ҳар бир мамлакатда озиқ-овқат таъминотининг физиологик меъёр даражада бўлиши халқ фаровонлигини оширишга хизмат қилади. Бу ижтимоий барқарорликнинг асосий омилларидан бири ҳисобланади. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, мамлакатимиз мустақиллигининг дастлабки йилларидаёқ дон мустақиллигига эришиш устувор вазифалардан бири сифатида давлат сиёсатида ўрин олди ва қишлоқ хўжалигидаги туб таркибий ислохотлар туфайли аҳолининг дон ва дон маҳсулотлари билан таъминланиши ички имкониятлар ҳисобига эришилди.

Республикамызда дон мустақиллигига эришиш билан бир қаторда гўшт ишлаб чиқаришдаги ўсиш суръатларини таъминловчи тадбиркорлик муҳити яратилди. Жумладан, томорқа экин майдонларининг 2,5 бараварга кенгайтирилиши, чорвачилик маҳсулотларига давлат буюртмасининг бекор қилиниши шахсий томорқа ва деҳқон хўжаликларининг жами гўшт ишлаб чиқаришдаги салмоғини 61 фоиздан 94 фоизга ортишини, аҳоли жон бошига тўғри келадиган гўшт ишлаб чиқариш даражасини 38,8 дан 47,2 кг.га етишини таъминлади. Яъни, чорвачиликдаги хусусийлаштириш ва иқтисодиётни эркинлаштириш соҳасидаги иқтисодий ислохотлар натижасида кейинги 18 йилда аҳоли сонининг 34,5 фоизга ўсишига нисбатан гўшт ишлаб чиқаришнинг умумий ўсиш суръати 63,2 фоизга ўсишига эришилди, (1.1-расм).

Бироқ, меъёрий даражада истеъмолни ташкил этиш учун гўшт ишлаб чиқаришни кўпайтирилиши жиддий ташвишланарли ҳоллигича қолмоқда. Модомики, мамлакат аҳолиси учун гўшт истеъмоли физиологик меъёр даражасига кўтарилмас экан, озиқ-овқат таъминоти муаммоларининг яхлит, тўлақонли ечимини топиш кун тартибидан туширилмайди, (1.2-расм). Шу боис, агроиқтисодиёт соҳасидаги тадқиқотларда озиқ-овқат таъминотининг сифат даражасини белгиловчи гўшт истеъмоли тадқиқотчиларимиз томонидан кенг миқёсда ўрганилаётганлиги ижобий ҳол ҳисобланади.

1.1-расм. Мустақиллик йилларида аҳоли сонининг ўсиши ва гўшт ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгариши динамикаси (ўтган йилларга нисбатан фоиз ҳисобида)².

Чунончи мамалакатимиз аҳолисини гўшт таъминотидаги вужудга келган кескин вазиятни бартараф этиш мустақиллик арафаларидаёқ аграр соҳадаги тадқиқотчиларимизнинг эътиборини жалб этган. Хусусан, С. Халиков³, И. Хидиров⁴, У. Носиров⁵, А. Исмаилов⁶, Р. Хакимов⁷, Н. Урманов⁸ ва бошқаларнинг тадқиқотларида маъмурий-буйруқбозлик ҳамда марказлашган режалаштириш сиёсати шароитида барча озиқ-овқат маҳсулотлари қатори гўшт ишлаб чиқаришни кўпайтиришнинг ташкилий-иқтисодий ва услубий жиҳатлари илмий тадқиқот объектлари сифатида ўрганилган. Жумладан, У. Носиров, И. Хидиров, С. Халиковлар томонидан гўшт ишлаб чиқаришни кўпайтиришнинг асосий захираси ишлаб чиқаришни интенсивлаштириш эканлиги аосланиб, унинг муҳим йўналишлари кўрсатилган.

² Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланган.

³ Халиков С. Р. Экономическая эффективность интенсификации производства говядины и пути ее повышения в условиях орошаемого земледелия: Автореф. дис..к.э.н.,—Киев, 1984. —23 с.

⁴ Хидиров И. Интенсификация производства говядины. —Т.: “Мехнат”, 1989. —48 с.

⁵ Ўзбекистонда мол гўшти етиштиришни интенсивлаштиришга оид тавсиялар/ВАСХНИЛнинг Ўрта Осиё бўлими Ўзбекистонда Чорвачилик илмий-тадқиқот институти. Носиров У.Н. ва бошқалар. 1981 й

⁶ Исмаилов А.К. Проблемы самообеспечения Узбекистана животноводческой продукцией. —Ташкент, “Мехнат”, 1988. — 232 с.

⁷ Хакимов Р. Ўзбекистон Республикаси чорвачилик маҳсулотлари бозори ва тармоқда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўналишлари. Монография, —Т.: 2005, —126 б.

⁸ Урманов Н.Т. Моделирование производственной программы по животноводству в сельскохозяйственных предприятиях: Автореф... к.э.н. —Т.: 1989. —23 с.

1.2-расм. Гўшт ишлаб чиқаришнинг аҳамияти⁹

Айниқса, XX аср 80 йиллари охирида аҳолини гўшт билан таъминлашдаги вазият А. К. Исмаиловнинг тадқиқотларида чуқур ва батафсил таҳлил этилган. Жумладан, ўша даврда истеъмол қилинган гўштни таркибида 17,7 фоиз салмоқни қўй гўшти ташкил этган бўлса, 56,1 фоизни қорамол гўштига тўғри келган. Мустақиллик йиллари арафаларига келиб гўштни истеъмол ҳажми ўртача собиқ иттифоқ даражасига нисбатан 46,0 фоизини ташкил этган¹⁰. Шу даврда гўшт бу маҳсулотларнинг катта қисми четдан келтирилиши ташкил этганлигини таъкидлаш лозим.

А. К. Исмаиловнинг тадқиқотларига кўра, республикадаги жами етиштирилган гўшт маҳсулотларининг 60,3 фоизи суғориладиган ерларда, 29,1 фоизи лалми ерларда, 10,6 фоизи чўл яйлов жойларда ишлаб чиқарилган. XX асрнинг 80 йилларига келиб ҳар 100 гектарга тўғри келадиган қорамоллар сони 22,9, сигирлар сони 8,8, қўй ва эчкилар сони 55,9 бошни ташкил этган. Ҳар 100 гектар экин майдонига тўғри келадиган қорамоллар сони 14,8, сигирлар сони 4 та, қўй ва эчкилар сони 36,1 бош бўлган.

⁹ Муаллиф ишланмаси

¹⁰ Исмаилов А.К. Проблемы самообеспечения Узбекистана животноводческой продукцией. - Тошкент, «Мехнат», 1988. 232 стр

Мазкур муаллиф томонидан, мамлакат аҳолисининг 26,5 млн ҳамда 28 млн.лик ҳолати учун ҳам гўшт ишлаб чиқаришнинг меъёрий кўрсаткичлари ҳисобланган. Ўлка медицина институти тадқиқотларига асосан Ўзбекистон аҳолиси учун жон бошига гўшт истеъмолининг умумий миқдори ҳамда таркибий тузилиши белгиланган. Ушбу меъёрларда кўра гўштнинг жами истеъмоли 83,9 кг бўлиши кераклиги, унинг 43,5 фоизи(36,5 кг) қўй гўшти, 32,7 фоизи(27,4 кг) мол гўшти, 8.7 фоизи(7,3 кг) парранда гўшти, 4,3 фоизи(3,6 кг) чўчка гўшти, 10,8 фоизи(9,1 кг) бошқа турдаги гўшtlарга тўғри келиши келтирилган. Ўша давр тадқиқотларига кўра, давлат томонидан белгиланган муқобил гўшт истеъмоли меъёри 67,8 кг деб белгиланган. Шунингдек, А. Исмоилов ва Р. Хакимовларнинг тадқиқотларида гўшт етиштиришни кўпайтиришнинг асосий манбаи худудий жиҳатдан хўжаликлараро кооперация ва агросаноат интеграцияси асосида чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни технологик ихтисослаштириш ҳамда концентрациялашнинг илғор усул ва методларини жорий этишни таклиф этиши билан бир қаторда, кичик ёрдамчи хўжаликларда ҳамда шахсий томорқаларда чорвачилик маҳсулотларини кўпайтириш масалалари ўрганилган. Кичик хўжаликларда меҳнат жараёнлари анаънавий бўлганлиги ҳамда қишлоқ хўжалик техникасидан, жумладан, ихтисослашган автотранспорт ва бошқа моддий-техник ресурсларидан фойдаланиш чекланганлиги сабабли серхаражатлиликка йўл қўйилади деб ҳисобланган.

Мустақиллик арафасидаги тадқиқотлар гуруҳининг яна бир ўзига хос жиҳати, уларда чорвачиликка ихтисослашмаган қишлоқ хўжалик корхоналарининг ишлаб чиқариш дастурларини асослашга эътибор қаратилишидир. Мазкур тадқиқотларда режалаштирилаётган давр учун истиқбол кўрсаткичларини асослашнинг янги ахборот технологиялар шароитидаги хусусиятлари баён этилиб, чорва моллари подаси ҳаракатини оптимал ташкил этишнинг усул ва воситалари таклиф этилган¹¹. Шунингдек, яна бир тадқиқот ишида қорамолларнинг наслдорлик хусусиятларидан келиб чиқиб узоқ муддатли режалаштиришга оид таклиф ва тавсиялар асослаб берилган¹².

Шундай қилиб, чорвачилик соҳасидаги ҳозирги вазият гўшт ишлаб чиқаришни кўпайтириш муаммолари мустақиллик йилларидаги илмий тадқиқотлар учун долзарб эканлигини кўрсатади. Чунончи, тадқиқот мавзуларида иқтисодиётни эркинлаштириш, бозор муносабатларини жорий этиш, маркетинг, менежмент, микро-макро, минтақавий иқтисодиётни, тадбиркорликни ривожлантириш муаммоларини ўрганиш, таҳлил этиш ҳамда тегишли илмий амалий хулосалар, таклифлар беришни талаб этмоқда.

Мустақилликнинг дастлабки йилларидаги тадқиқотларда гўштни кўпайтириш муаммоси ечимини топишда ташкилий-мулкӣй ислохотларга устуворлик қаратилган, яъни турли шаклда хўжалик юритиш тизимларини жорий этиш ҳамда мулкӣй ислохотларни амалга ошириш чорвачилик

¹¹ Урманов Н.Т. Моделирование производственной программы по животноводству в сельскохозяйственных предприятиях: Дис... к.э.н. –Т.: -1989, -151 стр.

¹² Абдуллаев А.Я. Моделирование перспективного развития производства продукции скотоводства: диссертация кандидата экономических наук. -Т.: УзНЛО, 1992, -147 стр

маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кўпайтиришнинг асосий омили сифатида қаралган. Бундай ёндашувлар жумласига З. Сиддиқов¹³, К. Юсупов¹⁴ кабиларнинг илмий тадқиқотларини келтириш мумкин.

Ислохотларнинг гўшт саноатида қийинчилик билан кечаётганлиги, бозор муносабатларига мослашувни такомиллаштиришда иккиламчи хом-ашё ресурсларидан комплекс фойдаланиш масалалари К. Абдурахманова¹⁵нинг тадқиқот мавзусини ташкил этган. Ушбу тадқиқот ишида иккиламчи ресурслардан самарали фойдаланиш ҳисобига «Ўзгўштсаноат» давлат акционерлик уюшмаси корхоналарининг рақобатбардошлигини ошириш кўзда тутилган.

Бизнинг кузатувимиз натижаларига кўра айнан, ислохотларнинг дастлабки йилларидаги тадқиқотларда чорвачиликдаги муаммоларни ҳал этишда маъмурий ёндашувлар устуворлигини кузатиш мумкин.

Кейинги гуруҳдаги тадқиқот ишларида эса чорвачилик маҳсулотларига давлат буюртмасининг ҳамда давлат харид нархларининг бекор қилиниши, маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини камайтириш учун шарт-шароит яратмаётганлигига бағишланади. Чунончи, А. Сохадалиев¹⁶ қорамолчилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳаражатларини қисқартириш, шартномавий баҳолар тизимини такомиллаштириш масалаларини батафсил ўрганган ва таҳлил этган. Унинг тадқиқот иши хулосаларида гўшт маҳсулотлари улгуржи савдосини шакллантириш билан боғлиқ бўлган шартномавий нархларнинг шаклланишига, ишлаб чиқариш ҳаражатлари сифимининг ўсиб боришига таъсир этувчи асосий омиллардан бири деб ҳисоблайди.

Меҳнатни ташкил этишнинг бозорга ўтиш шароитидаги хусусиятлари, чорвачиликда акционерлик жамиятлари шаклланишига тўсқинлик қилувчи омиллар, шартномавий нархларда маҳсулот сифатини ҳисобга олиш услуобиёти кабилар тадқиқотнинг илмий янгилигини ифодалайди.

Гўштни истеъмолчиларга етказишда улгуржи савдо бозорлари фаолиятининг ўрни ҳамда бу фаолиятни ташкилий-иқтисодий асосларини такомиллаштириш бўйича тавсиялар бошқа бир тадқиқот ишининг долзарблигини белгилаган. Айнан, улгуржи бозорлар истеъмолчиларга қулайлик яратишнинг муҳим воситаси сифатида қаратилган. Фикримизча, ҳозирда гўшт савдосида ушбу фаолият туридан фойдаланиш доираси чекланганлигини таъкидлашимиз лозим.

Истеъмолчиларга гўшт етказиб бериш тизими таркибини кенгайтиришда бозор инфратузилмасининг ривожланиши муҳим ўрин тутди. Бу соҳа бозор инфратузилмаси таркибига товар хом-ашё биржалари, маҳсулотлар кўргазма ярмаркаси, савдо воситачилик фирмалари, тайёрлов ташкилотлари,

¹³ Сиддиқов З. Эффективность производства продукции скотоводства в условиях многообразия фермерского хозяйствования: Автореф. дис...к.э.н., –Т.: 1994. – 23 с.

¹⁴ Юсупов К. М. Ўзбекистон Республикаси гўшт саноати кичик мажмуида ишлаб чиқариш салоҳияти ва ундан фойдаланиш: номзодлик диссертацияси. –Т.: 1994. –144 б

¹⁵ Абдурахманова К. Ўзбекистон гўшт саноатида иккиламчи хом ашё ресурсларидан комплекс фойдаланиш: номзодлик диссертацияси. –Т.: 1999. –154 б.

¹⁶ Сохадалиев А. М. Қорақўлчилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳаражатлари ва баҳо белгилаш муаммолари(Андижон вилояти мисолида): номзодлик диссертацияси. –Т.: 1998. –152 б.

шахсий ва фермер хўжаликларининг фирма дўконлари, деҳқон бозорлари, супермаркетлар, савдо уйлари ва бошқа савдо шахобчаларини киритиш мумкин. Тадқиқотчи шартномавий муносабатларни такомиллаштириш учун Фючерс тизими афзалликларидан фойдаланишни таклиф этади.

Нафақат гўшт ишлаб чиқариш, балки бутун аграр сектор тармоқларининг ривожланиши тўлақонли бозор инфратузилмасининг шаклланиш ва ривожланиш шарт-шароитлари билан бевосита боғлиқлиги Ч. Мурадов¹⁷ нинг тадқиқотларида изчил баён этилган. Тадқиқотчи аграр ишлаб чиқаришнинг ривожланиш даражаси бозор инфратузилмаси ривожланишининг бошланғич шарти деб ҳисоблайди, яъни муаллиф «бозор инфратузилмасининг ривожланиши кўп жиҳатдан аграр тармоқда эркинлаштириш жараёнининг амалга оширилиши билан ўзаро боғлиқдир» деб таъкидлайди. Шунингдек муаллиф бозор инфратузилмаси субъектлари фаолиятининг устувор йўналишлари сифатида молия-кредит, ахборот-маслаҳат, савдовоситачилик ҳамда ташкилий-иқтисодий фаолиятларни ривожлантиришни таклиф этган.

Гўшт ишлаб чиқаришни кўпайтиришда қандай хўжалик юритиш тузилмалари истиқболли деган саволга жавоб беришда А. К. Исмаилов, Р. Хакимовларнинг юқоридаги қарашларига зид ёндашуви сўнгги пайтлардаги тадқиқот ишлари жумласига кирувчи С. Худойкулов¹⁸, Ш. Файзиева¹⁹, А. Юлдашев²⁰, М. Қосимов²¹лар томонидан илгари сурилган. Яъни кейинги тадқиқотларда мамлакатимиз қишлоқ хўжалиги ҳамда ижтимоий-иқтисодий амалиёт қоидаларидан келиб чиққан ҳолда майда товар ишлаб чиқарувчилар (шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликлари)нинг имкониятига юқори баҳо берилади. Масалан, Ш. Файзиеванинг тадқиқотларида чорвачиликка ихтисослашган фермер хўжаликлари ривожланишига салбий таъсир этувчи омиллар (баҳо паритетининг бузилиши, капитал маблағлар сарфининг кескин камайиши, озуқа ва техника таъминотидаги узилишлар) ёритилган ва деҳқон хўжаликларига нисбатан фермер хўжаликларида чорвачилик маҳсулотларини етиштиришнинг истиқболли эканлиги таъкидланади.

Тадқиқот ишида фермер хўжаликларидаги ишлаб чиқаришни ташкил этишда гўшт ва сут маҳсулотларини биргаликда ўрганишга эътибор қаратилган. Гўшт ва сут маҳсулотларини қайта ишлаш, савдо, сервис корхоналарининг ўзаро биргаликдаги кооперациялашувига ижобий баҳо берилган. Бу кооперацияда шартномавий муносабатларни такомиллаштириш дилерлик хизматини йўлга қўйиш кабилар истиқболли фаолият сифатида баҳоланган.

¹⁷ Мурадов Ч. Ўзбекистон иқтисодиётини эркинлаштириш шароитида бозор инфратузилмасининг ривожланиши: и.ф.д. илмий даражасини олиш учун дис. автореф. –Т.: ЎзБИИТИ, 2001. –29 с.

¹⁸ Худойкулов С.К. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида майда товар ишлаб чиқарувчиларнинг дифференциацияси: номзодлик диссертацияси. –Т.: ЎзБИИТИ, 2002. –144 б.

¹⁹ Файзиева Ш.Ш. Чорвачиликка ихтисослашган фермер хўжаликлари ривожланиши ва уларнинг самарадорлигини ошириш (Қашқадарё вилояти мисолида): номзодлик диссертацияси. –Т.: 2001. –156 б.

²⁰ Юлдашев А.Х. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида турли мулкчиликка асосланган чорвачилик тармоғини ривожлантириш истиқболлари: номзодлик диссертацияси. –Т.: 2004. –146 б.

²¹ Қосимов М.Ч. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида деҳқон хўжаликларини ривожлантириш муаммолари: Автореф. дис...и.ф.н. –Т.: ЎзБИИТИ, 2000. –23 б.

С. Худойкулов²² тадқиқотларида Андижон, Бухоро, Жиззах ва Сурхондарё вилоятларидаги томорқа хўжаликларида етиштирилаётган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, хусусан, гўштнинг ўртача миқдорлари таҳлил этилади. Муаллифнинг фикрича, ушбу хўжаликлар ишлаб чиқариш салоҳиятидаги табақалашувларни тартибга солишда давлат аралашувининг зарурлиги таъкидланади.

Майда товар хўжаликлари фаолиятини баҳолаш мезонларининг таркибий кўрсаткичлари белгилашда хўжаликдаги фойдаланилаётган фондлар қиймати, ишлаб чиқарувчиларнинг сони ҳамда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми каби кўрсаткичларнинг устуворлиги таъкидланади. Майда товар хўжаликларининг дифференциациялашувига таъсир этувчи омиллар сифатида мулк объектларининг қиймати, ишлаб чиқариш кўламининг самарадорлиги, инвестициявий салоҳият ҳамда даромад миқдори асос қилиб олинади.

Худди шунингдек, А. Х. Юлдашев²³нинг илмий тадқиқотларида ҳам деҳқон хўжаликларининг истиқболи тўғрисида қуйидагича фикр билдиради: “Агарда деҳқон хўжаликлари озуқа билан етарли даражада таъминланса, ва маҳсулотни сотиш тизими ҳар бир ҳудудда аниқ йўлга қўйилса, улар томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар миқдорини кескин ошириш имкониятлари юзага келади”. Айни чоғда, муаллиф қайта ишлаш ва сотиш тизимидаги кооперация муносабатларини ривожлантиришни таклиф этади.

С. У. Меҳмонов²⁴нинг тадқиқотлари ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш асосида аҳолини чорвачилик маҳсулотлари билан таъминлаш тизимини такомиллаштириш масалаларини таҳлил этишга қаратилган. Ушбу тадқиқот ишида чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш самарадорлигига таъсир этувчи омиллар уч туркум (табiiй-иқтисодий, ташкилий-иқтисодий, ижтимоий-иқтисодий)га ажратилган. Самарадорликка салбий таъсир этувчи омиллар сифатида озуқа базасининг ночорлиги ҳамда моддий-техник таъминотининг суст ташкил этилганлиги кўрсатиб ўтилган.

Муаллифнинг тадқиқотига кўра, фермер хўжаликларида 1000 гектар экин майдонига талаб қилинадиган пичан ва хашак йиғувчи комбайнлар сони 16,1 дона бўлиши керак бўлган ҳолда Республика бўйича бу кўрсаткич 7,2, Тошкент вилоятида эса 1,2 эканлиги афсус билан таъкидланади. Тадқиқотчи озуқа таъминотини таҳлил этишда 1990-2000 йиллар оралигидаги кузатувни амалга оширади. Кузатув натижаларига кўра, Тошкент вилояти хўжаликларида 1 шартли чорва моли учун 1990 йилда 16,6, 1999 йилда 15,4, 2000 йилда 14,4 ц озуқа бирлиги тўғри келганлигини, айни чоғда 1 гектар экин майдонидан тайёрланган озуқа миқдори 1990 йилда 56 ц, 1999 йилда 39 ц, 2000 йилда 37 ц озуқа бирлиги тўғри келганлигини таъкидлайди. Муаллиф ҳам юқоридаги кўпчилик тадқиқотчилар сингари чорвачилик маҳсулотларини қайта ишлаш

²² Худойкулов С.К. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида майда товар ишлаб чиқарувчиларнинг дифференциацияси: номзодлик диссертацияси. –Т.: ЎзБИИТИ, 2002. –144 б.

²³ Юлдашев А.Х. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида турли мулкчиликка асосланган чорвачилик тармоғини ривожлантириш истиқболлари: номзодлик диссертацияси. –Т.: 2004. –146 б.

²⁴ Меҳмонов С. У. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида тармоқни истиқболи равожлаштириш асосида аҳолини чорвачилик маҳсулотлари билан таъмин этиш тизимини такомиллаштириш: номзодлик диссертацияси. –Т.: ЎзБИИТИ, 2002. –156 б.

тизимида ишлаб чиқариш кооперативларини ташкил этишни илғор ташкилий усуллардан деб ҳисоблайди. Тошкент вилоятидаги аҳолини гўшт билан таъминлашнинг 2010 йилгача истиқболларини ишлаб чиқишда деҳқон хўжаликларидаги қорамоллар сонини 50 фоизга, сигирлар сонини эса 25 фоизга оширишга эришишни устувор омил деб ҳисоблайди. Бунда деҳқончиликдаги илмий алмашлаб экиш тизимини жорий этиш зарурлиги таъкидланади.

Аҳолини гўшт маҳсулотлари билан таъминотидаги ночорликларга барҳам беришда маркетинг ихтисослиги нуқтаи-назаридан ёндашув Л. Абдуҳалилова²⁵ тадқиқотларида амалга оширилган. Тадқиқотчининг бош мақсади гўшт ва сут корхоналари учун маркетинг стратегиясини шакллантириш ва жорий этиш бўйича амалий таклифлар ишлаб чиқишга қаратилган. Тадқиқотчи корхона маркетинг стратегиясини ишлаб чиқиш Тошкент туманидаги «Абдуллаев АА» номли хусусий тадбиркорлик корхонасини ва Зангиота туманидаги бошқа иккита рақобатчи фирмалар билан қиёслашда амалга оширилган. «Абдуллаев АА» фирмаси уч турдаги колбаса ва уч турдаги сосиска ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Маркетинг стратегиясини асослаш учун «товарни ўзлаштириш бозор матрицаси» ҳамда «мақсадлар дарахти» кўринишидаги ахборот моделидан фойдаланган ва рақобатчиларга нисбатан устун мавқеда бўлиш шарт-шароитларига устувор эътибор қаратилган.

Гўшт маҳсулотларини ўрганишга қаратилган ёндашувлардан яна бири М. Азларова²⁶нинг тадқиқот ишида ўз ифодасини топади. Ушбу ишнинг юқоридаги ишлардан фарқли жиҳатлари биринчидан, гўшт истеъмоли даражаси истеъмолчиларнинг даромадлари нуқтаи-назаридан, иккинчидан эса, гўшт истеъмоли бошқа кундалик истеъмол товарлари(сут ва сут маҳсулотлари, ун ва макарон маҳсулотлари, ўсимлик ёғи) нуқтаи-назаридан маркетинг стратегияси ишлаб чиқилади.

Тадқиқот ишининг яна бир хусусияти шундан иборатки, гўштни ҳажми қишлоқ хўжалиги соҳасида ишлаб чиқарилиши ҳажмида эмас, саноат соҳасидаги ишлаб чиқилган ҳажмида таҳлил этилади, яъни қайта ишланган гўшт маҳсулотлари сифатида таҳлил этилади. Шунинг учун гўшт маҳсулотларининг ҳажми тегишли йилларда қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқарилган ҳажмдан кескин фарқ қилади ва гўштни қайта ишлаш даражаси юқори эмаслигига эътибор қаратилади.

Гўшт маҳсулотларига бўлган муқобил талаб нархи шаклланишида эластиклик коэффиценти ҳамда маҳсулот бирлигига тўғри келадиган ҳаражатларнинг ўзаро боғлиқлик муносабатидан фойдаланилган. Жумладан, гўшт маҳсулотлари бозоридаги мувозанат нарх учун қуйидаги [1.1] формулани қўллаш таклиф этилади:

²⁵ Абдуҳалилова Л.Т. Гўшт ва сут маҳсулотлари маркетинг стратегияси (Тошкент вилояти мисолида): номзодлик диссертацияси. –Т.: 2004. –152 б

²⁶ Азларова М. Ўзбекистонда кундалик истеъмол товарлари бозорини мувофиқлаштиришнинг маркетинг жиҳатлари: номзодлик диссертацияси. –Т.: 2005. –148 б.

$$H_{ont} = C \left(\frac{E_p}{1 + E_p} \right) \quad [1.1]$$

Бу ерда: H_{ont} - истеъмол товарларининг бирлигига белгиланадиган муқобил нарх; C - маҳсулот бирлигига тўғри келадиган ҳаражатлар; E_p - маҳсулотга бўлган талабнинг нархга нисбатан эластиклиги. Шунингдек, муаллиф гўшт маҳсулотлари бозори конъюктурасини башоратлаш учун кўрсаткичли функция ($Y_i = a_0 + a_i^t$) кўринишидаги муносабатни таклиф этган.

Гўшт етиштиришнинг минтақавий жиҳатдан жойлашув хусусиятлари А. Абдувосиқов²⁷ ва Б. Носиров²⁸ларнинг тадқиқотларида таҳлил этилган. Биринчи тадқиқот ишида, гўшт етиштириш аграр ишлаб чиқаришнинг асосий тармоқларини ривожлантириш нуқтаи-назаридан, иккинчи тадқиқот ишида эса, озиқ-овқат бозорини шакллантириш ва ривожлантириш нуқтаи-назаридан истиқбол кўрсаткичлари ишлаб чиқилган. Тошкент вилоятида гўшт ишлаб чиқаришнинг истиқболлари уч зонага бўлиб табақалаштирилган. Бу зоналар пахтачилик, шаҳар атрофи ҳамда тоғ-тоғ олди зоналари сифатида кўриб чиқилган. Муаллифнинг таъкидлашича, тадқиқот даврида етиштирилган гўштнинг 66 фоиз салмоғи пахтачилик зоналаридаги туманлар улушига тўғри келади. Истиқбол кўрсаткичларини ишлаб чиқишда ҳам шакллانган мутаносиблик сақланиши баён этилган.

Тошкент вилоятининг Республика бўйича гўшт ишлаб чиқаришдаги салмоғи қарийб 13 фоиз бўлгани ҳолда Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳри аҳолиси умумий аҳоли сонининг 22 фоизини ташкил этади. Яна бир рақамга эътиборни қаратайлик, мазкур даврда аҳоли жон бошига тўғри келган гўшт миқдори Республика бўйича 22,5 кг, Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳри биргаликда 15,7 кг, Тошкент вилоятининг ўзи эса 29,4 кг гўшт етиштириш тўғри келган. Ушбу рақамлардан даромади ва гўшт истеъмоли юқори бўлган Тошкент шаҳри аҳолиси учун етказиб берилаётган гўштнинг анча катта қисми бошқа вилоятлар зиммасига тўғри келаётганлигини кузатиш мумкин. Умуман, тадқиқотчи вилоятдаги гўшт етиштириш истиқболларини аграр ишлаб чиқариш тизими доирасидаги таркибий ташкил этувчилар сифатида кўриб ўтган.

Андижон вилоятидаги гўшт маҳсулотлари бозоридаги муаммоларни ҳал қилишда хўжаликларнинг чорвачиликка ихтисослашишини чуқурлаштириш, чорва моллари бош сонини ўсиш суръатларини ошириш, чорва наслчилигини яхшилашда давлат эътиборини ошириш фермер ва деҳқон хўжаликлари учун кредит хизматларини кенгайтириш, ҳорижий инвестицияларни жалб этишни фаоллаштириш каби чора-тадбирларни амалга ошириш тавсия этилган²⁹.

²⁷ Абдувосиқов А.А. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида Тошкент вилояти аграр ишлаб чиқаришида таркибий ўзгаришларнинг самарадорлиги: номзодлик диссертацияси. –Т.: ЎзМУ, 2005. –156 б.

²⁸ Носиров Б.З. Минтақавий истеъмол бозорини шакллантириш ва ривожлантиришнинг хусусиятлари(Андижон вилояти мисолида): номзодлик диссертацияси. –Т.: 2004. –154 б.

²⁹ Носиров Б.З. Минтақавий истеъмол бозорини шакллантириш ва ривожлантиришнинг хусусиятлари(Андижон вилояти мисолида): номзодлик диссертацияси. –Т.: 2004. –154 б.

Юқоридагилар билан бир қаторда мауллифнинг таъкидлашича вилоят аҳолисининг гўшт маҳсулотларига бўлган талаби рационал меъёрнинг 70,7 фоизини қаноатлантираётганлиги сабабли вилоятга бошқа вилоятлар ва хориждан гўшт етказиб бериш тўғрисидаги таклифи тавсияси мунозарали ҳисобланади, чунки биринчидан микроиқтисодий нуқтаи-назаридан чекланган даромад шароитида гўшт маҳсулотлари четдан қўшимча келтириш ҳисобига маҳсулот таклифининг ошиши нарх пасайишига олиб келади. Иккинчидан эса, бошқа вилоятларда ҳам аҳоли жон бошига гўшт етиштириш меъёрий кўрсаткичларидан сезиларли даражада қарийб 2 марта пастлигини таъкидлаш лозим.

Фикримизча, юқоридаги илмий тадқиқотлар асосида гўшт ишлаб чиқришни кўпайтиришда турли хил ёндашувларни қўллаш мумкинлиги кўринади. Жумладан:

1. Ҳозирги кунда гўшт ишлаб чиқришнинг асосий манбаи бўлган шахсий ёрдамчи хўжаликларнинг устуворлик салоҳиятини давом эттириш (С. Худойкулов, С. Мехмонов, М. Қосимов);

2. Истикболда фермер хўжаликларининг салмоғини оширишга асосий эътибор қаратиш лозимлиги Ш. Файзиева, А. Юлдашевларнинг тадқиқотларида баён этилган.

3. Гўшт ишлаб чиқришни кўпайтириш минтақавий нуқтаи-назаридан (А. Абдувосиқов, Б. Носиров)ларнинг ёндашувларини киритиш мумкин.

4. Гўшт маҳсулотларини ишлаб чиқриш ва кўпайтиришда наслчиликка эътибор қаратилиши, ихтисослашувни чуқурлаштириш зарурати устувор йўналиш сифатида таклиф этилиши А. Исмаилов, Р. Хакимов, А. Абдуллаевларнинг тадқиқотларида кўрсатиб ўтилган.

5. Қишлоқ хўжалигида баҳо паритетига сурункали равишда амал қилинмаётганлиги ҳисобига ишлаб чиқариш харажатларининг серчиқимлигига йўл қўйилаётганлиги гўштни кўпайтиришнинг асосий тўсиқларидан бири сифатида таҳлил этиш асосан А. Сохадалиев томонидан, шунингдек, А. Юлдашев, Ш. Файзиева, С. Мехмоновлар томонидан ўрганилган.

6. Истеъмолчиларнинг даромади нуқтаи-назаридан гўшт маҳсулотлари етказиб бериш бўйича маркетинг стратегиясини ишлаб чиқиш масалалари Л. Абдухалилова ва М. Азлароваларнинг тадқиқот мавзусини ташкил этади.

Юқоридаги таҳлилардан хулоса қилиб, мамлакатимизда гўшт ишлаб чиқаришни кўпайтириш юзасидан олиб борилган тадқиқотлар туркумларини қуйидагича тасвирлаш мумкин, (1.3-расм).

1.3-расм. Гўшт ишлаб чиқаришни кўпайтириш йўналишларига оид тадқиқотлар туркумлари³⁰.

Шуни таъкидлаш лозимки, таҳлил этилган тадқиқот ишларидан айрим кўрсаткичларнинг миқдорий даражасини келтиришда чалкашликларга йўл қўйилганлиги аниқланди. Масалан, гўшт ишлаб чиқариш ҳажмини аниқлашда тирик ва сўйилган вазндаги аҳоли жон бошига ҳисобланганда аралаштирилиб юборилганлиги намоён бўлди. Шунингдек, саноатда қайта ишланган гўшт миқдори қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқарилган сўйилган вазндагига қиёсланган ҳолда таҳлил этилмаган. Шу боис, фикримизча, тирик вазндаги қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқарилган гўшт ҳажми, сўйилган вазндаги ҳисобланган гўшт ҳажми, саноатда қайта ишланган гўшт маҳсулот(консерва, колбаса, сасиска ва бошқа)ларини ҳисобга олишда жиддийроқ ёндашув талаб этилади.

Шунингдек, юқоридаги тадқиқотлардан Н. Урмоновнинг ишларида гўшт ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг математик усуллари ва моделлари таклиф этилгани ҳолда, истеъмолчи учун муҳим масалалардан бўлган қишлоқ хўжалигида юк ташишнинг транспорт масаласини қўллаш эътибордан четда қолган.

Бизнингча, бу соҳага оид тадқиқотларни амалга оширганда транспорт масаласи моделларини тадбиқ этиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Бинобарин, нафақат гўшт бўйича, балки озуқа етказиб бериш борасида ҳам ташишга доир моделларни тадбиқ этиш катта аҳамиятга эга деб ҳисоблаймиз³¹.

Айни чоғда, мамлакат аҳолиси учун белгиланган меъёрий гўшт маҳсулотлари истеъмоли ҳам турли тадқиқотларда турлича келтирилганлиги таажубланарли ҳол ҳисобланади. Жумладан, А. Исмоиловнинг тадқиқот ишида 83,9 кг, С. У. Меҳмонов ва Н. Урмоновларда 78 кг, Э. Ж. Юсуповда 58,5 кг, Б. З. Носировда 38,9 кг.

Албатта, меъёрий кўрсаткичлар қандай келтирилганлигидан қатъий назар, мамлакатимиз аҳолисининг гўшт истеъмол даражаси энг паст белгиланган меъёрий кўрсаткичдан ҳам пастлигича қолаётганлиги,

³⁰ Манба: Тадқиқотлар асосида муаллиф ишланмаси

³¹ Қўшаров З. Гўшт ва гўшт маҳсулотларни ташишни моделлаштириш// Республика илмий конференцияси материаллари. – Тошкент, 2002. –Б. 191

колаверса, гўшт ишлаб чиқариш ҳажмининг кўпайиш суръатлари аҳолининг ўсиш суръатларинигина қоплаш билан чекланаётганлиги ташвишланарли ҳол ҳисобланади. Бу эса, тадқиқот доирасини бевосита гўшт ишлаб чиқаришнинг ташкилий-иқтисодий, илмий-назарий усулларини чуқурроқ ўрганиш, унинг ўсиш тенденцияларни аниқлаш ва бу тенденцияларни жадал ўсиш суръатларига етказиш каби қатор тадқиқотларни тақозо этмоқда. Бинобарин, тадқиқотларни такомиллаштириш туфайлигина инсон учун энг зарур бўлган гўшт истеъмолининг юқорилигини таъминлаш жамият ривожланишининг кўрсаткичларидан бири ҳисобланади. Айни чоғда, аҳолини иш билан бандлигини ҳамда унинг юқори даромадини таъминлашдаги муҳим восита бўлган гўшт ишлаб чиқариш даражасининг ўсиши физиологик истеъмол меъёрларга яқинлашиш муддатини қисқаришига олиб келади.

1.2. Чорвачилик тармоғини ривожлантиришнинг ҳуқуқий асослари ва уни жорий этиш босқичлари.

Аввало, таъкидлаш лозимки гўшт ва гўшт маҳсулотлари билан аҳолини таъминлашдаги тангликларга барҳам бериш маъмурий-буйруқбозлик тизими давридаги йирик тадбирлардан бири—1980 йилда қабул қилинган «Озиқ-овқат дастури» нинг таркибий қисмидан ўрин олганлиги маълум. Бироқ, мазкур тизимдаги давлатнинг иқтисодиётга аралашув механизми бошқа дастурлар амалиётидаги каби ўзининг жиддий салбий оқибатларини намоён этди. Яъни моддий ва меҳнат ресурслар етарли бўлгани ҳолда аҳолининг арзимаган гўшт истеъмоли билан чекланишига бардошлилиги одатий ҳолга айланган эди. Айни чоғда, озиқ-овқат маҳсулотлари танқислигининг сурункалилиги муҳити маъмурий-бузруқбозлик тизимининг парчаланишини тезлаштиришга ҳам хизмат қилди.

Мустақилликка эришиш арафаларидан эса, мамлакатимиздаги мавжуд вазиятни юмшатишга қаратилган дастлабки чораларни ишлаб чиқиш ва амалиётга тадбиқ этиш Президент ташаббуси билан бошланди. Хусусан, қишлоқ аҳолисининг ишлаб чиқариш фаолиятини эркинлаштиришга қаратилган ҳукумат чоралари сифатида Республика Президенти И. А. Каримов имзолаган ҳужжатлардан қуйидагиларни таъкидлаш лозим:

1. “Республика аҳолиси шахсий хўжаликларининг чорва моллари ва паррандаларини ем-хашак билан таъминлаш ва уларда чорвачилик маҳсулотларни кўпайтириш тўғрисида”. 1990 йил 10 майдаги Фармон.

2. “Республика аҳолиси шахсий томорқа хўжаликларини чорва моллари ва паррандаларини ем-хашак билан таъминлашнинг кўшимча чоралари тўғрисида”. 1990 йил 26 октябрдаги Фармон.

3. “Колхозчилар, давлат хўжалиги ишчилари, қишлоқ жойларда яшовчи бошқа фуқароларнинг шахсий томорқа хўжаликларини янада ривожлантиришнинг кўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”. 1991 йил 11 январдаги Фармон.

4. “Аҳолига шахсий ёрдамчи хўжалиги юритиш учун кўшимча ер бериш тўғрисида”. 1991 йил 2 октябрдаги Фармони.

5. “Республикада деҳқон(фермер) хўжаликларини янада мутаҳкамлаш ва ишбилармонликни давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш тўғрисида”. 1991 йил 11 ноябр, ПФ-295.

Бундай тадбирлар қишлоқда яшовчиларнинг нафақат озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш имкониятларини, балки даромадларни жамғариш манбаи бўлган чорва моллари сонининг сақланиши ва кўпайиши учун шарт-шароит яратди. Туб ислохотларнинг бошланғич даврида Республика қишлоқ хўжалигида чорвачилик маҳсулотлари етиштириш билан шуғулланувчи 940 жамоа хўжалиги, 1108 давлат хўжалиги, 210 та хўжаликлараро корхоналар фаолият кўрсатганлигини такидлаш лозим. Улар қарамоғида 4 млн.га экин майдони бўлиб, шахсий томорқа хўжалигида эса атиги 125 минг.га экин майдони бўлган. 1990-1991 йилларда 1900 та деҳқон хўжалиги рўйхатга олинган ва барча фермер хўжаликлари давлат ва жамоа хўжаликларининг таркибида бўлган. 1992 йил 3 июлда «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги қонун қабул қилинишига эришилди.

1990-1992 йиллар мобайнида 500 минг гектардан ортиқроқ суғориладиган экин майдони томорқа хўжалиги ихтиёрига берилди. Натижада шахсий томорқа хўжалигидаги экин майдонлари 2,5 бараварга ортди ва жами экин майдонларининг салмоғи қарийб 650 минг гектарга етказилди. Бу билан томорқа хўжалиги ихтиёридаги ерлар мамлакатдаги суғориладиган ерлар(4 200 минг га)нинг 15,5 фоизини ташкил этди.

Бошланғич таркибий ислохотлар тадбиркорлик шаклланиши учун пойдевор бўлди. Натижада, мамлакатда томорқа хўжаликлари сони 2000 йилда 3322,6 млн. тага, 2006 йил бошига келиб эса қарийб 3,5 млн. тага етди ва уларнинг 1,8 млн. таси деҳқон хўжалиги (54,1 фоиз) сифатида рўйхатга олинди. 2000 йилда 7992 та деҳқон хўжалиги юридик шахс сифатида рўйхатга олинган бўлса, 2006 йил бошига келиб бу кўрсаткич 40 мингтадан ошди ва ҳозирда 2 млн кишининг иш билан бандлигига эришилди. Пиравордида деҳқон хўжаликларининг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришидаги салмоғи ортди ва барқарорлиги мустаҳкамланди. Юқоридаги тадбири чоралар давлат аграр сиёсатида шахсий чорвачиликни ривожланиши асосида хусусий чорвачиликка ўтказиши учун тайёргарлик босқичи бўлди.

Тайёргарлик даврининг муҳим ҳужжатлари жумласига «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида»ги (29.11.91) ҳамда «Монополистик фаолиятни чеклаш тўғрисида»ги Қонунни келтириш мумкин. Айни чоғда, тайёрлов босқичининг бош ҳужжати Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши ҳисобланади. Айнан Конституциянинг 53-моддасида тадбиркорлик ва хусусий мулкчилик давлат ҳимоясига ўтказилганлиги қайд қилинган. Натижада томорқа хўжалигидагиларнинг БМТ мезонидаги “уй хўжалиги” деб номланган мезони доирасидаги маъно кенгроқ қамровга эга бўлди. Мазкур мезонга кўра “уй хўжалиги” бу бир ёки бир неча биргаликда яшовчи ва умумий бюджетга эга индивидлардир³².

³² Жеребин В. Домашние хозяйства// Вопросы статистики.1997. №2, С. 42

Аграр ислохотларнинг кейинги тадбирлари Вазирлар Маҳкамасининг “Чорвачиликда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва деҳқон(фермер) хўжаликларини ривожлантиришни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги қарори(ВМ №87. 1994 24.02)да ўз аксини топди. Шунингдек, чорвачилик ривожланиши учун қуйидаги ҳуқуқий ҳужжатлар ҳам қабул қилинди:

1. “Республика чорвачилигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”.(ВМ №137-. 1993 й. 15 март)

2. “Чорвачиликда ислохотларни такомиллаштириш ҳамда деҳқон (фермер) хўжаликлари ва хусусийлаштирилган фермерлар манфаатини ҳимоя қилиш тўғрисида”.(№87. 23.02.94)

3. “Чорвачилик тармоғида иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида” (ВМ №96 1995. 24.03 (26.04))

4. “Шахсий томорқа ва деҳқон хўжаликлари фаолиятига кўмаклашиш учун маъмурий органлар тузиш тўғрисида” (ПФ 1997 йил 18 март)

Айнан, дастлабки даврданок хўжаликлар фаолиятини эркинлаштиришга жиддий эътибор қаратилди. Яъни, гўшт-сут маҳсулотлари учун давлат буюртмаси бекор қилинди ва шартномавий нархларга ўтишга ижозат берилди. Хусусан, 1992 йилдан 1993 йил июлгача 80 фоиз давлат буюртмаси (ВМ №23, 1992 йил 21 январ ва 13 апрел №164) ва қолган маҳсулотни 20 фоиз устама нархда харид қилиш, 1993 йил июлдан 1994 йилгача 75 фоизлик давлат буюртмаси ҳамда давлат харид нархидан 25 фоиз юқори шартномавий нархларда харид қилиш белгиланди. 1994 йил 1 январдан давлат буюртмаси 50 фоизга туширилди ва 50 фоиздан ортиқ маҳсулотга шартномавий нарх белгиланди.

1994 йил 1 сентябрдан Республика Президентининг: “Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришни иқтисодий рағбатлаштиришни кучайтириш чоралари тўғрисида”ги фармони(22 август 1994 йил)га кўра гўштга давлат буюртмалари бекор қилинди. Шунингдек, Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 30 май 199 – сонли кўрсатмасига кўра, шартномавий чакана нархлар учун 20 фоизлик савдо устамаси белгиланди.

Юқоридаги қарорлар асосида, 1994-1997 йиллар оралигида зарар билан ишлаётган ва паст рентабелли жамоа ва давлат хўжаликлари ихтиёридаги чорвачилик фермалари хусусийлаштирилди. Бирок, 2000 йил бошига келиб хусусийлаштирилган чорвачилик фирмаларининг ўз молиявий-иқтисодий салоҳиятини ўнглай олмаганидан 303 таси масъулияти чекланган жамиятларга айлантирилди. Хиссадорлик ва акциядорлик жамиятлари шаклланди. Чорвачилик фермаларини “Ким ошди” савдосида сотиш бошланди. «Ким ошди» савдосига кўра 1995-96 йилларда 600 та хусусий чорвачилик хўжаликлари ташкил этилди. “Ким ошди” савдосида 250,7 минг бош қорамол, шундан 96,3 минг бош сигирлар сотувга қўйилди. Рақамларга мурожаат этайлик. 1993-95 йилларда жамоа хўжаликларининг чорва фермалари негизида 1499 та ёпиқ турдаги хиссадорлик жамиятлари ташкил этилди. Бу жамият аъзолари ихтиёрига 489,1 минг бош қорамол, шундан 96,3

минг бош сигирлар берилди. Бироқ, 2005 йил бошига келиб бозор муносабатларининг шафқатсиз рақобатига бардошсизлиги туфайли қарийб 200 та жамиятгина ўз фаолият доирасини сақлаб қолди.

Белгиланган тадбирларнинг амалиётга жорий этилиши ҳамда унинг кейинги оқибатлари тўғрисида А. Х. Юлдашев³³нинг тадқиқотларида қуйидагича баҳоланади: “1993-1995 йилларда Республикада 1460 та чорвачилик хиссадорлик жамиятлари ташкил қилинган бўлса, 2003 йилга келиб уларнинг сони 1231 тага камайиб, 229 тани ташкил этган. 1995-1996 йиллар мобайнида ташкил қилинган 600 та хусусий чорвачилик хўжаликларининг 303 таси 2003 йилгача бўлган даврда ўз фаолиятини тугатган”. Шунингдек, 1993-97 йилларда чорвачиликдаги ислохотларнинг паст самарадорлиги қуйидагича изоҳланади: “....Энг аввало, ҳукумат томонидан қабул қилинган қарорлар ва уларда белгилаган чора-тадбирларни жойларда тўла бажарилмаслиги, чорвачиликдаги ислохотлар ем-хашак етиштириш, омухта ем тайёрлаш ҳамда қайта ишлаш соҳалари билан қўшиб олиб борилмаганлиги асосий сабаб бўлган”.

Мазкур муаллиф тадқиқотларида, салбий оқибатларнинг сабаблари ташқи ва ички омиллар билан боғлаб тушунтирилган. Биз муаллиф фикр мулоҳазаларига қўшилган ҳолда, бунинг сабабларини қуйидагиларда деб биламиз:

- пахта-ғалла алмашлаб экиш тизимида озуқа экинлари салмоғининг камайиши;
- чорвадор даромадларини ишлаб чиқариш якуни билан боғланмаганлиги;
- зарурий - моддий техникавий ресурслар нархларининг юқорилиги;
- бошқарув тизимининг такомиллашмаганлиги;
- қарздорлардан қарзларни ундиришнинг қийинлиги;
- кредит бериш тизимидаги ноқулайликлар;
- янги мулкдорларда тадбиркорлик малакасининг етишмаслиги;
- ислох қилинган хўжаликларда етарли маъмурий ва моддий жавобгарликнинг етишмаслиги;
- озуқа таъминоти манбаи бўлган экин майдони ва чорва моллари сонининг номутаносиблиги;
- чорвадорлар учун моддий ресурслар таъминотида Республика деҳқон-фермер хўжаликлари уюшмаси ва жойлардаги вакилликлари томонидан фонд тақсмоти тизимининг давом этаётганлигидир.

Бизнинг кузатувларимизда ушбу камчиликлар билан бирга, қуйидаги икки жиҳатнинг устуворлигини таъкидлаш лозим деб ҳисоблаймиз. Аввало, харидор ва истеъмолчиларнинг харидоргирлик даража-сини ўсиш суръатларининг пастлиги бўлса, қолаверса, бозор муносабат-ларига мосланувчанлигидаги табиий қийинчиликлардир. Албатта, қийинчилик ва беқарорлик камаймагани ҳолда шахсий таморқа хўжаликларининг хусусий

³³ Юлдашев А.Х. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида турли мулкчиликка асосланган чорвачилик тармоғини ривожлантириш истикболлари: номзодлик диссертацияси. –Т.: 2004. –146 б.

чорвачилик ривожигади мавқеи ортди. Дарҳақиқат, меъёрий ҳужжатларда ҳам деҳқон хўжаликларида ерга эгалик қилиш ҳуқуқи мустаҳкамланди, яъни томорқа учун берилган ерлар авлодлар учун мерос қолдириш ҳуқуқи билан умрбод эгалик қилиш учун бириктирилиб қўйилди. “Деҳқон хўжаликларида бериладиган томорқа ерларининг сатҳи суғориладиган ерларда 0,35 га, лалмикор ерларда 0,5 га. гача ва яйловларда 1 гектаргача берилиши белгиланди”³⁴.

Ҳозирга келиб, бир томорқа хўжалигига тўғри келадиган ўртача ер майдонининг сатҳи 0,20 гектарни ташкил этмоқда. Демак, томорқа хўжалигига бериладиган ер майдонларининг кенгайиши ҳамда Республикада дон мустақиллиги учун амалга оширилган чора-тадбирлар аҳолининг шахсий хўжаликларида чорва моллари сонининг барқарор сақланиши ҳамда кўпайишига ижобий таъсир қилди. А. Х. Юлдашевнинг маълумотларига кўра: мамлакатимизнинг деҳқон хўжаликларида қорамолларни асраш миқдори чегараланмаган бўлсада, қўй ва эчкиларни асраш сони 50 бошгача қилиб белгиланган.

Давлат статистика қўмитаси маълумотларига кўра, 1993 йил 1 январ ҳолатига жами қорамолларнинг деҳқон хўжаликларидаги салмоғи 71,3 фоизни ташкил этган бўлса, 2003-2010 йилларда бу салмоқ қарийб 93 фоизни ташкил этади. Айни пайтда, бошқа тоифадаги хўжаликларнинг салмоғи мос равишда 24,6 дан 1,2 фоизга, фермер хўжаликларининг салмоғи эса 6,0 фоиз даражасида тақсимланди. Натижада қорамолларнинг умумий сони деҳқон хўжаликларида 1750,6 минг бошга ортгани ҳолда бошқа тоифадаги хўжаликларда бу салмоқ 137,3 минг бошга камайди. Шу ўринда чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш таркибидаги ўзгаришларга эътиборни қаратайлик. Хусусан, гўшт ишлаб чиқариш салмоғи деҳқон хўжаликларида 69,3 дан 93,8 фоизга ортди. Сут ишлаб чиқариш салмоғи эса 75,8 дан 96 фоизга кўпайган.

Қишлоқ ва сув хўжалиги Вазирлиги тизимидаги 1840 та ширкат хўжалигидан 2004 йил бошига келиб 1644 тасида бор йўғи 286,1 минг бош қорамол боқилган. Айнан шу санага келиб 229 та хиссадорлик фермаларида 28,2 минг бош қорамол, 87500 та фермер хўжалигида 291,6 минг бош қорамол, барча тоифадаги хўжаликларда эса 5878,8 минг бош қорамол бўлган. Бу кўрсаткич 1993 йилда 5433,6 минг бошни ташкил этган. 2010 йилда эса, (1.1-жадвал) республикамиздаги жами қорамоллар сони 9093,7 минг бошга етди.

Чорва моллари бош сонининг барқарор сақланиши ва изчил кўпайишида турли касалликларга чалинишнинг олдини олишга қаратилган зооветеринария хизмати муҳим ўрин тутди. Шу боис, мамлакатимиз Олий Мажлиси томонидан “Ветеринария тўғрисида”ги (1993 йил 3 сентябр) қонуннинг қабул қилиниши аҳолига сифатли чорва маҳсулотлари етказишда муҳим ҳуқуқий кафолатлардан бири эканлигини таъкидлаш лозим. Яъни, жойлардаги чорва молларининг касалликка чалинмаслиги ва уларни даволаш

³⁴ «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги Қонун, 30.08.2003, 8-модда

1.1-жадвал

Турли хўжалик юритиш шаклидаги қишлоқ хўжалик корхоналарида чорва моллари ва паррандалар бош сони тўғрисида
маълумот³⁵ (минг бош)

Кўрсаткичлар	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.	2009 й.	2010 й.	2010 йилнинг	
									2003 йилга нисб, %	2009 йилга нисб, %
Қорамоллар	5878,8	6242,7	6534,9	7042,5	7458,1	8024,8	8510,8	9093,7	154,7	106,8
Жумладан:- деҳқон хўжалиги	5303,0	5698,1	6027,5	6537,0	6943,5	7448,7	7919,8	8497,0	160,2	107,3
- фермер хўжалиги	291,6	311,9	330,2	374,6	417,7	480,7	496,6	501,7	172,1	101,0
-бошқа тоиф хўжаликлар	284,2	232,7	177,2	130,9	96,9	95,4	94,4	95,0	33,4	100,6
Шундан: Сигирлар	2556,7	2681,0	2821,3	2982,7	3124,8	3327,0	3535,6	3793,6	148,4	107,3
Жумладан:- деҳқон хўжалиги	2370,6	2498,0	2656,2	2818,9	2959,2	3136,4	3338,3	3591,5	151,5	107,6
- фермер хўжалиги	91,7	99,4	105,4	120,8	137,5	162,4	168,6	172,6	188,2	102,4
-бошқа тоиф хўжаликлар	94,4	83,6	59,7	43,0	28,1	28,2	28,7	29,5	31,3	102,8
Қўй ва эчкилар	9928,6	10579,9	11248,4	12019,3	12595,7	13559,4	14438,9	15340,5	154,5	106,2
Жумладан:- деҳқон хўжалиги	7158,4	7708,7	8319,6	9054,6	9572,7	10433,6	11274,8	12146,6	169,7	107,7
- фермер хўжалиги	309,4	419,5	499,3	647,7	869,1	1007,3	1098,3	1149,9	371,7	104,7
-бошқа тоиф хўжаликлар	2460,8	2451,7	2429,5	2317,0	2153,9	2118,5	2065,8	2044,0	83,1	98,9
Чўчқалар	89,9	86,7	87,6	92,3	94,9	97,1	97,9	99,8	111,0	102,0
Жумладан:- деҳқон хўжалиги	45,9	49,2	55,5	62,4	67,2	72,4	78,1	83,6	182,2	107,1
- фермер хўжалиги	12,7	15,1	13,6	14,9	15,9	13,4	15,0	15,2	119,6	101,3
-бошқа тоиф хўжаликлар	31,3	22,4	18,5	15,0	11,8	11,3	4,9	1,0	3,2	20,2
Паррандачилик	17675,7	18833,7	20670,6	24220,3	26131,8	29498,4	33025,8	37733,3	213,5	114,3
Жумладан:- деҳқон хўжалиги	11274,4	12841,0	14568,2	16627,2	17821,9	19406,4	21236,6	22561,0	200,1	106,2
- фермер хўжалиги	770,9	767,8	754,8	875,9	1306,6	2538,4	3475,3	3958,6	513,5	113,9
-бошқа тоиф хўжаликлар	5630,4	5224,9	5347,6	6717,2	7003,3	7553,6	8313,9	11213,7	199,2	134,9

³⁵ Манба: Stat. Uz ҳамда Қишлоқ ва Сув хўжалиги маълумотлари асосида муаллиф ҳисоб-китоблари

соҳасида туманлардаги ветеринария даволаш станцияларининг масъулияти оширилди. Давлат маблағлари ҳисобидан даволаш станцияларига юқумли ва ҳавфли касалликларга (куйдирги, оксил, қутуриш, қоқшол ва сил) қарши вакциналар ажратилди.

Кузатувларимизга кўра, дезинфекция воситалари ҳамда ҳавфли ва юқумли бўлмаган касалликлардан сақланиш бўйича дори-дармонлар савдосида ташкилий қийинчиликлар мавжуд. Чунки, ветеринария дорихоналари сони 1999 йилда 343 тадан, 2010 йилда 650 тага ошган бўлсада, зооветеринария пунктлари сони 20068 тадан 2277 тага тушиб қолган.

Чорвачиликни ривожлантиришда нафақат миқдорий кўрсаткичлар, айтиб ўтганда, сифат кўрсаткичларининг ошиши ҳам долзарб ҳисобланади. Бинобарин, чорва моллари маҳсулдорлигини оширишда наслчилик ишларини такомиллаштириш муҳим ўрин тутди. Шу боис, «Наслчилик тўғрисида»ги Қонун ва Республика Вазирлар Маҳкамасининг «Чорвачиликда наслчилик ишларини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори (№82. 1999 25.02)га кўра «Насл хизмат» Республика наслчилик уюшмаси ташкил қилинган. Уюшма таркибида Қорақалпоғистон Республикаси ва тўртта вилоят (Сурхондарё, Сирдарё, Хоразм, Фарғона)да акционерлик жамиятлари ва қолган вилоятларда маъсулияти чекланган жамиятлар ташкил этилган. Бинобарин, Қонуннинг асосий вазифаларидан бирида «бутун чорвачилик тармоғининг иқтисодий самарадорлиги ва рақобатбардошлигини ошириш лозимлиги» таъкидланади. Наслчилик ишларида минтақалар бўйича қорамолларнинг маҳсулдорлигини оширишда ихтисослашув талабларига риоя қилинган. Жумладан, Қорақалпоғистон Республикаси ва Бухоро вилоятида «Қизил чўл», Андижонда «Швиц», Сирдарёда «Бушуев» ва «Қораола», Тошкент, Фарғона ва Наманган вилоятларида «Қораола» зотли қорамолларга эътибор кўпроқ ажратилган.

Бироқ уюшма фаолиятининг 2000-2010 йиллардаги мамлакатимиз чорва моллари наслдорлигини ошишига кўрсатаётган таъсири жуда сустдир. Хусусан, нафақат насли моллар етказиб бериш, балки сигирларни сунъий уруғлантириш соҳасида ҳам жуда тор доирадаги ишлар бажарилганлини таъкидлаш лозим. Масалан, ҳозирда уюшма таркибидаги 251 та наслчилик хўжалиги ва 17 та наслчилик заводида қарийб 100 минг бош қорамол (шундан 35,5 минг сигир) мавжуд бўлсада, уларнинг маҳсулдорлиги ҳам талаб даражасидан анча паст эканлигини кузатиш мумкин. Наслдор сигирлардан сут соғиб олиш кўрсаткичи 2007 йил бошига наслчилик хўжаликларида 1510 кг, наслчилик заводларида эса 2100 кг дан сут соғиб олиш йўлга қўйилган. Ҳар бир сигирдан сут соғиб олиш кўрсаткичи қарийб 1200 кг ни ташкил этган.

Мамлакатда чорва моллари наслчилигини ривожлантириш мақсадида 20 та фермер хўжалиги наслчилик билан шуғулланиш мақомига эга бўлди. Жумладан, Андижонда 5 та, Тошкентда 6 та, Сирдарёда 3 та, Наманганда 2 та, бошқаларда 1 тадан ташкил этилди.

Гўшт ишлаб чиқаришни кўпайтиришда молиявий маблағларнинг чекланганлиги кўпчилик тадқиқотларда таъкидланади. Чорвачиликни

молиявий қўллаб-қувватлаш соҳасидаги жиддий давлат тадбирлари жумласига деҳқон ва фермер хўжаликларини молиявий қўллаб-қувватлаш жамғармасининг фаолиятини таъкидлаш лозим. Ушбу жамғарманинг молиявий маблағларини қуйидагилар ҳисобига ташкил этиш кўзда тутилган:

1. Деҳқон хўжаликларидан олинадиган ер солиғининг 5 фоизи;
2. Фермер хўжаликларидан олинадиган ягона ер солиғининг 10 фоизи;
3. Республика Давлат мулк қўмитасининг хусусийлаштирилган мулк қийматининг 10 фоизи.

Ушбу жамғарма томонидан 1998-2003 йилларда 1686,3 млн сўм кредит маблағлари ажратилган. Шундан 798,6 млн (47,3 %) гўшт ва сутчилик учун, 81 млн (4,8 %) сўми эса паррандачиликка ажратилган. Юқоридаги кредит маблағларининг 154,9 млн сўми Тошкент вилояти улушига тўғри келади. Ушбу маблағнинг 80,9 млн сўми чорвачиликка йўналтирилган.

Тижорат банкларида хусусий бизнес ҳамда кичик тадбиркорлик субъектларини молиявий қўллаб-қувватлашни такомиллаштириш йўналишларига кўра:

— Бизнес фондларидаги давлат мулкни хусусийлаштиришдан тушган маблағлар ҳисобига шаклланадиган ресурсларнинг камида 50 фоизи;

— Деҳқон ва фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш жамғармасини кредит ресурсларини камида 50 фоизини дастлабки сармояни шакллантириш учун мақсадли кредит линияларини очиш кўзда тутилади³⁶.

Давлатнинг чорвачиликни, хусусан, гўшт ишлаб чиқаришни кўпайтиришга қаратилган молиявий қўллаб-қувватлаш йўналишлари жумласига бюджетдан ташқари фондлар «Иш билан таъминлашга кўмаклашувчи жамғарма» ҳамда собиқ «Бизнес фонд» фаолиятини таъкидлаш лозим.

Чорвачиликка молиявий кўмак бериш даражасини чуқурроқ таҳлил қилиш мақсадида Тошкент вилоятидаги кредит маблағларининг шаклланиш хусусиятларини таҳлил этайлик. Жами кредит маблағлари 2001 йилда 12195, 2002 йилда 11523, 2003 йилда 12686 млн сўм бўлгани ҳолда чорвачиликка ажратилган маблағлар йиллар бўйича мос равишда 1891,2(15,5 %), 2471,6 (21,4 %), 2261,5(17,8 %) млн сўмни ташкил этди. Берилган кредитларнинг ўртача 45-48 фоизи бир йил муддатга, 40-47 фоизи эса бир йилдан уч йил муддатга, 5-11 фоизи уч йилдан ортиқ муддатга тақсимланган. Берилган кредитларнинг қарийб 90 фоизи уч йиллик муддатга берилганлиги чорвачилик соҳасида, хусусан, гўшт ишлаб чиқаришда чекланган имкониятлар даражасининг сақланишига ва давом этишига сабаб бўлади. Айнан, кишлоқ хўжалигида, хусусан, чорвачиликда тадбиркорликни ривожлантиришдаги молиявий чекланганлик жиҳатлари ҳамда давлат аралашувини бу соҳадаги фаолиятини такомиллаштириш зарур.

Чорва маҳсулотларини ишлаб чиқаришдаги янги техника ва технологияларни жалб этишда ҳам молиявий салоҳият даражаси муҳим ҳисобланади. Шу боис, чорвачилик хўжаликларни молиявий ҳимоя қилишнинг давлат тадбирларидан бири лизинг муносабатларини

³⁶ «Кичик корхоналар, деҳқон ва фермер хўжаликларини маблағ билан таъминлаш, уларга божхона имтиёзлари бериш, банк хизматлари ва бошқа хизматлар кўрсатиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 15 октябрдаги 448- сонли Қарори

ривожлантириш эканлиги намоён бўлмоқда. Масалан, Вазирлар Маҳкамасининг «Қишлоқни лизинг шароитида қишлоқ хўжалик техникаси билан таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори³⁷ ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Лизинг фаолиятини ривожлантиришни янада рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармони³⁸.

Аҳолини сифатли гўшт билан таъминлашда ишлаб чиқариш, тақсимлаш буғинларинигина эмас, айирбошлаш буғинининг ҳам жиддий аҳамиятга эгалиги ҳукуматимизнинг ташкилий-ҳуқуқий ҳужжатларида ўз аксини топган. Масалан,

1. “Бозорлар фаолиятини ташкил этиш ва аҳолига хизмат кўрсатиш сифатини яхшилашга доир қўшича чора-тадбирлари тўғрисида”. 1996 йил 5 март, ПФ-1384;

2. “Бозорлар фаолиятини ва уларни бошқаришни тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида”. 1996 йил 5 март, ВМ-82 қарори;

3. “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиб олиш ва сотиш бўйича улгуржи бозорлар тизимини шакллантириш ва ривожлантириш тўғрисида”. 1998 йил 26 октябр, ВМ-452 қарорлари шулар жумласидан ҳисобланади.

Республика ҳукумати томонидан «Фермер хўжаликлари 2004-2006 йилларда ривожлантириш концепцияси»нинг ишлаб чиқиши ва амалиётга тадбиқ этилиши мамлакатимиздаги зарар кўриб ишлаётган ва паст рентабелли 1000 тадан ортиқ ширкат хўжаликларини фермер хўжаликларига айлантиришни кўзда тутган. Бунда янги ташкил этилаётган хўжаликларни ихтиссослашув шаклини сақлаб қолиш нуктаи-назаридан ёндашилганлигини таъкидлаш лозим, аммо концепциянинг чора-тадбирларида чорва маҳсулотлари етиштириш ҳамда ем-хашак базасини мустаҳкамлаш эътиборга олинмаган. Бинобарин, суғориладиган ерлар самарадорлигини оширишда алмашлаб экишнинг анъанавий қоидаларини замонавий технологиялар билан уйғунлаштириш турли тармоқлар ўртасидаги, хусусан, зироатчилик ва чорвачилик ўртасидаги мутаносибликни таъминлаш, қолаверса, аҳолининг тўйимли озиқ-овқат маҳсулотлари истеъмолини ошириш кабилар чорвачиликдаги ислохотларнинг чуқурлаштирилишига пухта ва изчил ёндашувни талаб этади.

Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва молларини кўпайтиришни рағбатлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги (2006 йил 23 март № 308-сонли) фармони муҳим ўрин тутди. Бу фармонда таъкидланганидек: “Шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликлари ривожлантириш чора-тадбирлари изчил амалга оширилиб борилаётгани, аҳолига қўшимча ер майдонлари берилаётганлиги, шунингдек, уларга давлат томонидан тизимли ёрдам кўрсатиб келинаётгани, шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжаликларида чорва моллари кўпайиши ички истеъмол бозорини чорвачилик маҳсулотлари билан тўлдириш имкониятини яратди”. Фармоннинг энг муҳим

³⁷ 2000 йил 2 ноябрдаги 424-сонли Қарор

³⁸ 2002 йил 28 августдаги Фармон

жиҳатларидан бири 2006-2010 йиллар даврида шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва моллари, биринчи навбатда қорамоллар сонини кўпайтиришни рағбатлантириш дастурининг маъқулланиши ҳисобланади. Бу дастурга кўра: “қорамоллар сонини кўпайтиришда минтақавий хусусиятларни ҳисобга олиш, зооветеринария ҳамда наслчилик ишлари тармоғини кенгайтириш, зотли молларнинг аукцион бозорини ташкил этиш, имтиёзли мақсадли микрокредитлар ажратишни кенгайтириш, омухта ем таъминотидаги ихтиссослашган савдо шахобчаларини кенгайтириш, наслчилик чорвачилигини ривожлантириш учун ҳориждан келтириладиган зарурий омилларнинг бож тўловларидан озод бўлиши ва бошқаларга устувор эътибор қаратилади”.

Ушбу фармоннинг амалий ижросини таҳлил этиш ва такомиллаштириш йўналишлари Республика Президентининг “Шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва моллар кўпайтиришни рағбатлантиришни кучайтириш ҳамда чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кенгайтириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”(2008 йил 21 апрел, ПҚ-842)ги қарорида белгилаб берилди. Бу қарор чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни ривожлантиришда муҳим босқич ҳисобланади.

Таҳлил натижаларига кўра, мустақиллик йилларида чорвачилик тармоғини тубдан янгиланган ва эркинлашган фаолият доирасига ўтказиш бўйича ҳукуматимизнинг кенг қамровли ишлари амалга оширилди. Бу ишлар таркибини босқичлар ва йўналишлар нуқтаи-назаридан баҳолаш илмий жиҳатдан мақсадга мувофиқ ҳисобланади, (1.4-расм). Чунончи, чорвачилик тармоғига давлат аралашувни баҳолашда қуйидаги босқичларга эътибор қаратиш лозим.

1.4-расм. Гўшт ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш босқичлари ва йўналишлари³⁹

1. Тайёрлов босқичи(1990-1992 йиллар). Бу босқичда чорвачилик тармоғининг шаклланаётган бозор муносабатларига қийинчиликларсиз мослашувини таъминлаш манбаи бўлган шахсий томорқа хўжаликлари учун ер майдонларининг ажратилиши кескин ошди. «Дехқон хўжаликлари тўғрисида»ги (1992 йил 3 июл) Қонун дастлабки қонуний ҳужжат ҳисобланади.

2. Хусусийлаштириш ва чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришни эркинлаштириш босқичи(1993-1997 йиллар). Бу босқичда чорвачилик фирмалари асосида ёпиқ турдаги хиссадорлик, акциядорлик жамиятлари ташкил этилди, «Ким ошди» савдоси амалга оширилди, давлат буюртмаси бекор қилинди, шартномавий ва эркин нархларга ўтилди ва бошқалар.

3. Институционал ислохотларни чуқурлаштириш босқичи(1998-2005 йиллар). Бу босқичда «Дехқон хўжалиги тўғрисида»ги, «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги қонунлар қабул қилинди. Чорвачиликка ихтисослашган фермер хўжаликларини ташкилий-иқтисодий асосларининг меъёрий-ҳуқуқий чегаралари белгилаб берилди. Зооветеринария ва наслчилик хизматларининг институционал асослари янгиланди, чорвачилик тармоғини молиялаш

³⁹ Манба: Муаллиф тадқиқотлари асосида ишлаб чиқилган.

тизимининг фаолияти кенгайди («Банк кредитлари», «Бизнес фонд», «Дехқон ва фермер хўжаликларни қўллаб-қувватлаш жамғармаси», «Иш билан таъминлашга қўмаклашувчи жамғарма» ва бошқалар).

4. Чорва молларни кўпайтиришни рағбатлантириш босқичи(2006 - 2012 йиллар). Бу босқичда қорамол боқиш билан шуғулланган шахслар иш билан таъминланган аҳоли таркибига киритилди. Чорва моллари сонини кўпайтиришни рағбатлантириш дастури маъқулланди. Зооветеринария, наслчилик, микрокредитлаш, омухта ем таъминоти, бож тўловлари кабиларни такомиллаштиришга эътибор қаратилди.

Чорвачилик маҳсулотларини, хусусан, гўштни ишлаб чиқаришни ривожлантиришга қаратилган давлат аралашуви йўналишлари сифатида қуйидагиларни таъкидлаш лозим:

1. Аҳолига шахсий томорқа ерлари ажратиш ва ундан фойдаланиш қўллаб-қувватланди ва рағбатлантирилди;

2. Чорвачилик объектлари, чорва моллари ва чорвачилик маҳсулотларига хусусий мулкчилик имкониятлари қарор топди.

3. Ишлаб чиқариш инфраструктурасини (зооветеринария ва наслчилик хизматлари, озуқа таъминоти ва бошқалар) бозор муносабатларига мослашувчи такомиллаштирилди.

4. Бозор инфраструктураси шаклланди. Булар бюджетдан ташқари молиявий қўллаб-қувватлаш муассасалари, банк муассасаларининг кредитлари ҳамда қарзлари ва бошқалар.

Фикримизча, мустақиллик йилларида чорвачиликни, хусусан, гўшт ишлаб чиқаришни кўпайтиришга қаратилган чора-тадбирлар ишлаб чиқиш янада пухтароқ ва изчил ёндашувни, хусусан, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ишлаб чиқишни, илмий тадқиқотлар доирасини кенгайтиришни, бу асосда эса аҳолини чорвачилик маҳсулотлари истеъмолини кескин оширишнинг тубдан янгиланган ташкилий-иқтисодий ҳамда таркибий ислохотлар сиёсатини тақозо этади.

1.3. Гўшт ишлаб чиқаришни кўпайтиришда хорижий мамлакатларнинг ташкилий-иқтисодий тажрибалари

Мамлакатимиз гўшт бозоридаги изчил ўсиб боровчи барқарорликни таъминлашда қўшни мамлакатлардаги аҳвол жиддий таъсир кўрсатади. Зотан, Марказий Осиё мамлакатлари орасида гўшт истеъмолида Ўзбекистондан кейин Қозоғистон Республикасининг салмоқли ўринга эгалигини таъкидлаш лозим. Шу боис, мустақиллик йилларида Қозоғистон Республикасида амалга оширилаётган аграр ислохотлар, хусусан, гўшт ишлаб чиқариши ва истеъмолидаги тенденцияларни ҳамда унга боғлиқ омилларни таҳлил этишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Таъкидлаш жоизки, Мустақиллик йилларида Қозоғистон Республикаси чорвачилик соҳасида катта салоҳиятга эга бўлсада, чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш кўрсаткичлари салбий натижалар-

дан далолат беради⁴⁰. Масалан, 1994 йилда гўшт ишлаб чиқариш (сўйилган вазнда) 1206,7 минг тонна, сут ишлаб чиқариш 5296 минг тонна, тухум ишлаб чиқариш 2629 млн дона, жун(физик массада) 75,3 минг тоннани ташкил этган бўлса, 2005 йил бошига келиб бу кўрсаткич гўшт ишлаб чиқаришда 720 минг тоннани, сут ишлаб чиқаришда 4520 минг тоннани, тухум ишлаб чиқаришда 2315 млн донани, жун эса 27 минг тоннани ташкил этган. Маълумотлардан кўринадики, барча маҳсулот турлари бўйича кейинги 10 йилдаги кўрсаткичлар паст натижаларни намоён этган. Яъни чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш таркиби мос равишда 40,3 фоизга, 14,7 фоизга, 12 фоизга, 64,2 фоизга камайган.

Бироқ, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш динамикасининг амалий нархлардаги тенденциясида ўсиш суръатларини ҳамда таркибий ўзгаришларни кузатиш мумкин. 1994 йилда жами қишлоқ хўжалик маҳсулотлари 111627 (100 %) млн тенгани, ўсимликчилик маҳсулотлари 73320 (65,7 %) млн тенгани, чорвачилик маҳсулотлари 38307 (34,3 %) млн тенга бўлса, 2004 йил якунига кўра мос равишда 694700 (100 %), 305600 (44 %) млн тенгани, 391100 (56 %)млн тенгани ташкил этган.

Қозоғистон Республикасида «Ижтимоий муаммолар таҳлили маркази» нинг кузатувларига кўра, 2008 йил бошига келиб мамлакат қишлоқ хўжалигининг юқоридаги кўрсаткичлар ҳажми мос равишда 781800, 283000 ва 498800 млн тенгага етиши башорат қилинади, яъни башоратларга кўра ўсимликчилик салмоғи 36,2 фоизни, чорвачилик салмоғи эса 63,8 фоизни ташкил этади, (Илова-1).

Мазкур марказнинг маълумотларига кўра, Қозоғистон Республикасининг қишлоқ хўжалигида озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кўпайтириш мақсадида 2003-2005 йилларга мўлжалланган «Давлат агро озиқ-овқат Дастури» ишлаб чиқилган ҳамда бу Дастурни амалга ошириш учун 600 млрд танга инвестиция ажратилган.

Шунингдек, давлатнинг қишлоқ хўжалигига аралашувини тартибга солишга қаратилган «Қозоғистон Республикасида агросаноат мажмуи ва қишлоқ ҳудудлари ривожланишини давлат томонидан тартибга солиш тўғрисида» (2005 йил 8 июл)ги Қонунининг қабул қилиниши қишлоқ хўжалигини кенг субсидиялашни давом эттиришга қаратилган⁴¹. Умуман олганда, Қозоғистон Республикаси давлат агросиёсатининг моҳияти келгуси даврда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари рақобатбардошлигини оширишга ҳамда Республикани «Жаҳон Савдо ташкилоти» («ВТО») аъзолиги талабларига жавоб беришига қаратилган.

Қозоғистон республикасида дон ишлаб чиқариш кўрсаткичлари динамикаси барқарор ўсиб бориш суръатларини намоён этмоқда⁴², (Илова-2). Масалан, 2007 йилда жон бошига дон ишлаб чиқариш, жумладан буғдой ишлаб чиқариш

⁴⁰ Интернет материаллари: <http://www.pprc.kz>. Аналитический обзор экономики Казахстана. Центр Анализа общественных Проблем. 3 квартал, 2005 г.

⁴¹ Интернет материаллари: <http://www.miniagri.kz>

⁴² <http://www.apk-inform.ru/showart.php?id=59857>

бўйича дунёда биринчи ўрин(1078 кг.)га чикди⁴³. Шунингдек, чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришининг натура кўрсаткичлари кейинги тўрт йилда ўсиш тенденциясига эга бўлган. Дастурнинг қабул қилиниши бу соҳадаги ижобий ўзгаришларга асос ҳисобланади. Айни чоғда, натура кўрсаткичларининг ўсиш суръатига нисбатан қиймат кўрсаткичларининг ўсиш суръатлари юқори даражада шаклланган. Бундай вазиятни аҳоли пул даромадларининг жон бошига юқори кўрсаткичларни ташкил этаётганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Собиқ иттифоқ тарқайдан кейинги йиллар давомидаги жиддий пасайиш ҳолатларини собиқ иттифокнинг МДХ мамлакатлари ичида етакчи ўринни эгаллаган Россиянинг гўшт ва гўшт маҳсулотлари ишлаб чиқариш тизими кўрсаткичларида кузатиш мумкин. Хусусан, озиқ-овқат саноатининг гўшт ва сут маҳсулотлари ишлаб чиқариш кўрсаткичлари 1995 йилда 1990 йилга нисбатан 40 фоизни, 2000 йилда эса 31 фоизни, 2004 йилда эса 38 фоизни ташкил этган.

Россиялик тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, Россия қишлоқ хўжалигини юқори маҳсулдорлигига эришиш учун икки масалага эътибор қаратиш талаб этилади. Бири, қишлоқ хўжалигини ишлаб чиқариш воситалари билан таъминлайдиган саноат тармоғининг ривожланишида оптимал муносабатликни ўрнатиш бўлса, иккинчиси, қишлоқ меҳнаткашларининг изчил ва самарали моддий манфаатдорлигини ошириш ҳисобланади.

Россиялик олим М. Лемешевнинг⁴⁴ фикрича Россия қишлоқ хўжалигида деҳқон (фермер) хўжаликларининг ишлаб чиқаришдаги салмоғини ошириш йўлларида бири сифатида майда ишлаб чиқарувчиларнинг вертикал ҳамда горизонтал кооперациясини ривожлантиришга эътибор талаб этилади. Мазкур олимнинг таъкидлашича, ихтисослашмаган, кам қувватли хўжаликларга давлат томонидан иқтисодий-техникавий ва ташкилий қўллаб-қувватлаш паст самарадорликни таъминлайди.

Сўнгги 5 йилликка келиб Россия деҳқон(фермер) хўжаликлари мамлакат қишлоқ хўжалиги экин майдонларининг 8 фоизини эгаллагани ҳолда, доннинг 11 фоизини, пистанинг 16 фоизини, гўштни 2 фоизини, сутнинг эса 1,8 фоизини ишлаб чиқарган. Умуман олганда турли хўжалик юритиш субъектлар салмоғида ҳам жиддий таркибий ўзгаришлар рўй берган. 1991 йилда йирик қишлоқ хўжалик корхоналари жами қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 69 фоизини ишлаб чиқарган.

Собиқ иттифоқ тарқайдан сўнг Россиядаги чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 2 баравардан ортиқроқ камайганлиги таъкидлаш лозим. XXI аср бошига келиб Россия қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида қишлоқ хўжалик корхоналарининг салмоғи 43 фоизни, аҳоли хўжаликлари ва деҳқон (фермер) хўжаликлари 57 фоизни ташкил этган. Қишлоқ хўжалиги

⁴³ www.zzz.ru/archives/agrorinok/2008/01-2008_news-apk.pdf

⁴⁴ Лемешев М. Инвестиционная политика и механизмы ее реализации// Международный с/х журнал, –Россия, 2004. –№3, –С. 21-23.

маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажмини 1991 йилга нисбатан 67 фоиздан иборат бўлган.

Ривожланган мамлакатларда эса қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни рағбатлантириш давлат ижтимоий сиёсатининг бош йўналишларидан ҳисобланади. Европа шимолида жойлашган экин экиладиган ерлар паст унумдор, иқлими совуқ, вегетация даври жуда қисқа бўлган Норвегиядек мамлакатда ҳам қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши мамлакат учун стратегик аҳамият касб этади. Масалан, XX аср охирига келиб қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлаш учун ажратиладиган маблағ аҳоли жон бошига йилига ўртача 650 АҚШ долларни ташкил этган. Қизиги шундаки, бу кўрсаткич Япониядагидан 100 АҚШ долларга, АҚШдагидан эса 350 АҚШ долларга юқори даражани ташкил этади.

Айнан, экспорт учун озиқ-овқат маҳсулотлари, хусусан дон ва гўшт маҳсулотлари етказиб беришда етакчилик қилаётган АҚШ чорвачилигидаги гўшт ишлаб чиқаришнинг айрим жиҳатларига тўхтайлик. XX асрнинг 90 йилларидан кейингина АҚШда парранда гўшти етиштириш қорамол гўшти етиштирувчиларга нисбатан етакчиликни қўлга киритди. Натижада АҚШда фақат парранда гўштининг аҳоли жон бошига истеъмол даражаси 35 кг ни ташкил этмоқда. АҚШ аҳолиси парранда гўшти истеъмоли билангина эмас, қорамол ва чўчка гўшти истеъмоли бўйича ҳам биздан анча юқори кўрсаткичда туради, яъни аҳоли жон бошига қорамол гўшти истеъмоли 40 кг.дан юқори бўлса, чўчка гўшти бўйича ушбу кўрсаткич қарийб 30 кг. ни ташкил этади. Булардан эса, жами гўшт истеъмолини ҳисоблаш мумкин. АҚШда фақат парранда гўшти етиштирувчиларнинг ўзи ҳар йили 2,5 млн тоннага яқин парранда гўштини экспорт қиладилар. Ушбу рақамларни миллий хўжалигимиз кўрсаткичлари билан таққослайлик. Бугунги кунда мамлакатимизда аҳоли жон бошига сўйилган вазндаги гўшт истеъмоли 28,7 кг бўлиб, шундан 82 фоизи қорамол гўштига тўғри келади.

Халқаро бозорда XX асрнинг 90 йилларигача АҚШликлар парранда гўштини фақат Жанубий Шарқий Осиё мамлакатлари, Хитой ва Японияга экспорт қилиш билан шуғулланганлар. 90 йиллардан кейин Шарқий Европа мамлакатларидаги ҳамда собиқ иттифоқ ҳудудидаги сиёсий-иқтисодий ислохотлар парранда гўшти бозори географиясини ҳам кенгайтириб, парранда гўштига талаб ортишини келтириб чиқарди. Чунки XX асрнинг охирига келиб айнан парранда гўшти экспортининг қарийб ярми Шарқий Европа, Болтиқ бўйи ва МДХ мамлакатлари истеъмолчилари ҳиссасига тўғри келди.

АҚШда ишлаб чиқарилган парранда гўштига хорижлик ҳаридорларнинг кўпайиши 1 кг парранда сони гўшти нархининг 45-50 центдан 80-85 центгача ортишини таъминлади. Шу билан бир қаторда парранда гўшти бозоридаги конъюктурада жуда катта тебраниш ҳолати ҳам юзага келди. Ҳозирда АҚШ чорвачилигининг гўшт ишлаб чиқаришда парранда гўшtidан кейин қорамол гўшти ишлаб чиқариш асосий ўринни эгаллайди. Қорамол гўшти етказиб беришда бузоқ гўштининг салмоғи ортиб бораётганлигини таъкидлаш лозим. Бинобарин, сўйиш учун келтирилган йирик қорамолнинг тирик вазни ўртача

560-580 кг ни ташкил этса, бузоқларнинг тирик вазни ўртача 150-170 кг дан иборат бўлмоқда. Яна бир диққатга сазовор жиҳат шундаки, юқоридаги сўйиладиган вазнга эришиш учун бўрдоқига боқиладиган 1 бош қорамолнинг ёши 18-20 ойдан ортмайди. Бизда эса ушбу кўрсаткични таъминлаш айрим(қисман) ҳоллардагина кузатилади. Шунингдек, бизда 1 бош сигирдан ўртача 1684 литр сут соғиб олиш амалиётида АҚШдаги 1 бош соғин сигирдан 8 минг литрдан ортиқ сут соғиб олинади. Шунингдек, Бройлер жўжалари учун 40-45 кунда 2-2,5 кг қўшимча вазн олинса, бизда 1 та паррандадан 1 кг қўшимча вазн олиш учун маҳаллий паррандаларимизни камида 150 кун боқишга тўғри келади.

Шунинг учун ҳам, озиқ-овқат дўконлари расталарида дунёнинг турли мамлакатларида ишлаб чиқарилган парранда гўшти маҳсулотларини ҳарид қилиш зарурияти юзага келди. Хусусан, озиқ-овқат дўконлари пештахталарида сотилаётган парранда сони (окорочко) гўшти далил ҳисобланади. Чунки дунёнинг чекка қитъасидан, хусусан АҚШдан келтирилган парранда сони гўштини ишлаб чиқариш ва етказиб келиш чиқимларининг сотув нархидан пастлиги тадбиркорлар учун фойда олиш имкониятини ҳам яратмоқда. Натижада мамлакатимизнинг гўшт бозори сегментида импорт маҳсулотлари салмоғидаги барқарорлик сақланиб қолмоқда. Ушбу ҳол бозор муносабатларининг кескин рақобатлашув жараёнида миллий паррандачилигимизнинг заифлигидан далолат беради.

Қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлаш соҳасидаги яна бир қиёсий маълумотга эътиборни қаратайлик. Қишлоқ хўжалигида тўлиқ банд бўлган ҳар бир ходим учун йилига Норвегияда 33 минг доллар, Японияда 21 минг АҚШ доллар, АҚШда 19 минг доллар маблағ сарфланади. Дунёнинг иқтисодий ривожланган 24 мамлакатиди ҳар бир қишлоқ хўжалиги ходими учун ўртача 18 минг АҚШ доллар сарфланади. Ушбу қўллаб-қувватлаш тизими орқалигина мамлакатдаги ўртача турмуш даражага тенг бўлган даромадга қишлоқ хўжалик ходимлари ҳам эга бўлмоқдалар⁴⁵.

Халқаро қиёслашни давом эттириш мақсадида Исроил қишлоқ хўжалигига мурожаат қилайлик. Қиёслаш учун асос бўладиган қатор диққатга сазовор жиҳатларни ҳам таъкидлаш лозим. Чунончи, Исроил аҳолиси 6,88 млн кишини ташкил этгани ҳолда 2004 йилда қишлоқ хўжалигида 62000 ишловчи банд бўлиб, уларнинг қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажми 2003 йилда 3233 млн долларни ташкил этган. Бу билан бир қишлоқ хўжалик ишчиси 92 кишини боқиш салоҳиятига эришган. Бу кўрсаткич АҚШда -79, Россияда -15, Хитойда -4 кишидан иборат.

Мамлакатда суғориладиган ерлар -188 минг гектар, лалми ерлар эса -166 минг гектарга тенг бўлиб, Тошкент вилоятининг экин майдонларига яқинлашади. Бироқ, улар экин майдонининг 4,1 фоизига пахта, 31 фоизига дон, 23,2 фоизига кунгабоқар, 20,2 фоизига боғлар, 16,2 фоизига сабзавотлар, 6,8 фоизини цитрус ва гуллар ташкил этади.

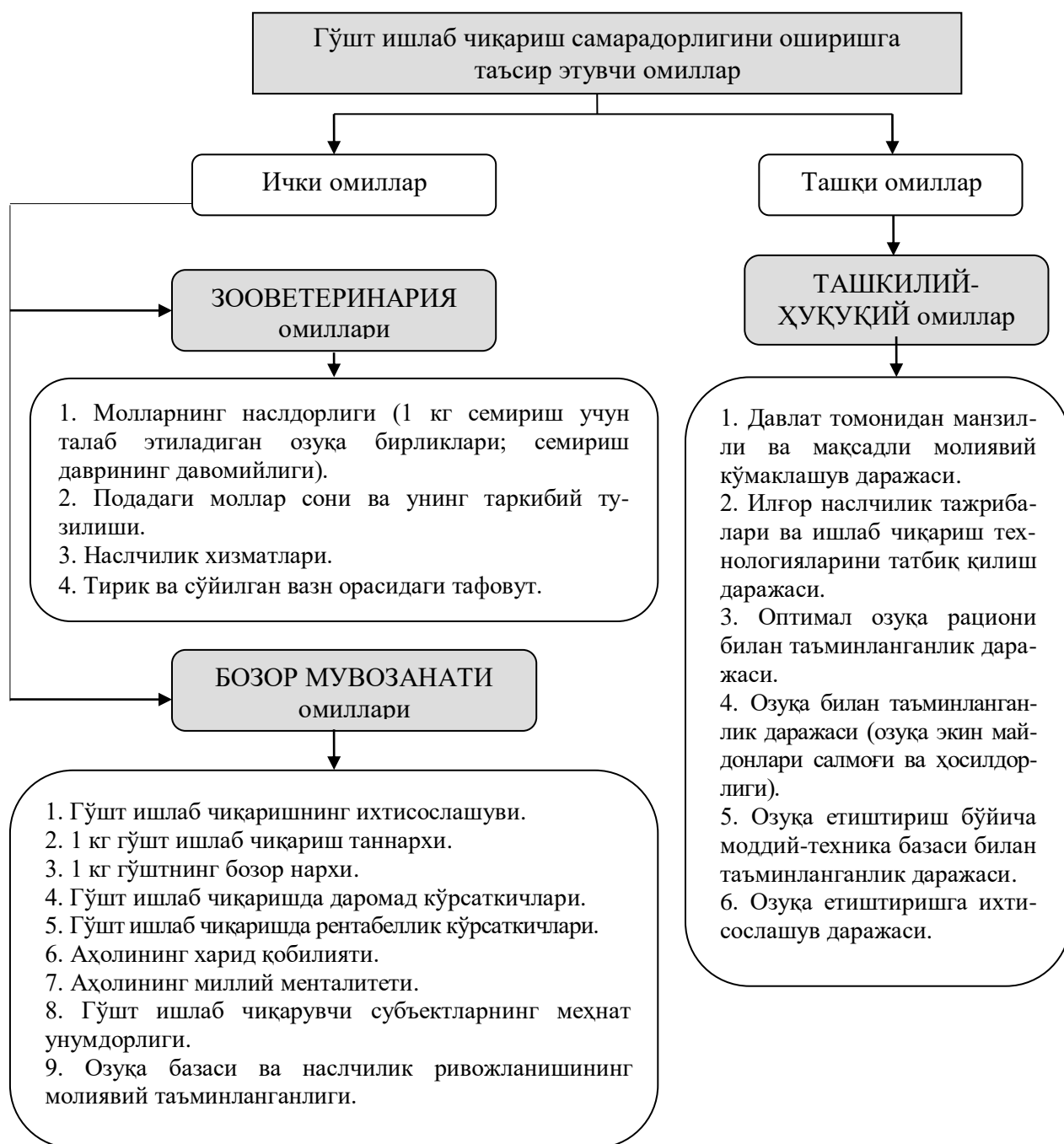
⁴⁵ Лемешев М. Инвестиционная политика и механизмы ее реализации// Международный с/х журнал, –Россия, 2004. –№3, –С. 21-23.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг асосий қисмини Мошав (50 %) ва Кибуцилар(33 %) етиштирадilar. Мошав оилавий фермерларининг корпоратив уюшмаси бўлса, Кибуцида(ихтиёрий ширкатда) ишлаб чиқариш ва ҳаражатларга жамоа мулкчилиги амал қилади. Мошавга аҳолининг 31 фоизи, Кибуцига 1,7 фоизи тўғри келади. Фермерлар учун 1 м³ тоза сувнинг нархи 0,19 доллардан 0,30 долларгача бўлса, оқова сув 0,13 доллардан 0,10 долларгача қийматни ташкил этади.

Демак, Исроилда ҳатто сув учун катта пул чиқимлари талаб этилган шароитда ҳам мамлакатимиздагидан кам бўлмаган қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш ҳажми таъминланади. Қолаверса, уларда томчилатиб суғоришга ўтиш бежиз эмаслиги аён бўлади. Бевосита чорвачилик маҳсулотлари таҳлилига ўтсак, бу соҳа жами қишлоқ хўжалик маҳсулоти ҳажмининг 40 фоизини ташкил этади. Соҳа ичидаги тақсимланишда етакчилик салмоқлари паррандачилик(48 %) ва қорамолчилик(35 %)ка тўғри келади. Майда шохли чорва моллари эса 7 фоизни ташкил этади.

Исроилликлар парранда гўшти истеъмоли бўйича жаҳонда етакчилардан бўлиб, 35 кг товуқ гўшти ва 14 кг курка гўштини жон бошига истеъмол қиладилар. Фермер хўжаликларининг 17 фоизи жўжа чиқариш билан, 14 фоизи бройлер билан шуғулланиб, 1 квадрат метр жойда қарийб 200 кг парранда гўшти етиштиришга эришади. Фермерларнинг 18 фоизи курка гўшти етиштириш билан шуғулланиши ҳисобига, дунёда энг кўп курка гўштини Исроилликлар истеъмол қиладилар. Экспорт учун фоз гўшти етиштиришларини ҳам таъкидлаш лозим. Сутчиликда исроилликлар эришаётган натижалар ҳам биз учун афсонадек туюлади. Жумладан, қўйлардан 500 литргача сут соғиб олинса, сигирларнинг кўрсаткичи 2002 йилда 10462 кг ни ташкил этган. Умуман, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари экспорти—1 млрд доллардан кўпроқни ташкил этади. Ишчиларнинг ўртача ойлиги 1530 доллардан иборат.

Таҳлилларга кўра, хориж мамлакатларидаги гўшт ишлаб чиқаришнинг ҳозирги даражаси кўп йиллик узлуксиз фаолиятнинг натижаси ҳисобланади. Бунда ташқи ва ички омилларнинг уйғунлигига изчил амал қилинганлигини таъкидлаш лозим. Айниқса, давлатнинг гўшт ишлаб чиқаришга манзилли ва мақсадли молиявий кўмаклашуви: илғор наслчилик тажрибалари ва ишлаб чиқариш технологияларини татбиқ қилишда; оптимал озуқа рационини асослашда; озуқа экин майдонлари салмоғи ва ҳосилдорлигини озуқага талаб билан мувозонатлашда; озуқа етиштиришни зарурий ихтисослашган моддий-техника базаси билан таъминлашда, озуқа етиштиришнинг ихтисослашувида юқори даражада йўлга қўйилган. Бундай қулай тадбиркорлик муҳити ўз навбатида зооветеринария шарт-шароитлари ва хизматларининг бозор мувозанати талабларига мувофиқ бўлишига имкон яратади. Илғор тажрибаларни умумлаштирадиган бўлсак, гўшт ишлаб чиқариш самарадорлигига таъсир этувчи омиллар тизими: зооветеринария, бозор мувозанати ҳамда ташкилий-иқтисодий омиллар туркумидан иборат, (1.5-расм). Ўз навбатида, ҳар бир туркум учун таркибий омиллар мавжуд. Ушбу ёндашув гўшт ишлаб чиқаришдаги ташкилий-иқтисодий, ижтимоий, технологик ва ҳуқуқий хусусиятларни тўлиқ ҳисобга олади.

1.5-расм. Гўшт ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга таъсир этувчи омиллар тизими⁴⁶.

Демак, ривожланган мамлакатлар(Европа, АҚШ, Исроил ва бошқа) тажрибаси таҳлиliga кўра, қишлоқ хўжалиги, хусусан, чорвачилик ишлаб чиқариши кўпайишининг асосий манбаи давлат томонидан кучли молиявий қўллаб-қувватлаш ҳисобланади.

Айнан ушбу жиҳат давлатнинг қишлоқ хўжалигини ижтимоий ҳимоялаш сиёсати сифатида намоён бўлмоқда. Натижада, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва истеъмоли бўйича уларнинг етакчилиги таъминланади. Ўз навбатида қишлоқ жойлардаги иш билан бандлик, даромадлилик даражалари ҳам муттасил ортиб боради.

⁴⁶ Муаллиф томонидан ишланган.

2- БОБ. ТУРЛИ ХЎЖАЛИК ЮРИТИШ ШАКЛИДАГИ ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК КОРХОНАЛАРИДА ГЎШТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ИҚТИСОДИЙ САМАРАДОРЛИГИНИНГ ҲОЗИРГИ АҲВОЛИ

2.1. Республикамизда гўшт ишлаб чиқаришнинг ҳозирги иқтисодий аҳволининг таҳлили

Мамлакатимиз аҳолиси учун гўшт ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи тадбиркорлик субъектларини ўрганишда ва таҳлил қилишда уч турдаги ташкилий-иқтисодий хўжалик юритиш шакллари нуқтаи-назаридан ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир. Яъни, томорқа хўжаликлари, ихтисослашган ва ихтисослашмаган юридик шахслар нуқтаи назаридан. Ҳозир гўшт ишлаб чиқаришнинг асосий манбаи томорқа хўжаликлари эканлиги маълум. Шу билан биргаликда, Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов таъкидлаганларидек: “... мамлакатимизда кам таминланган оилаларни бепул сигир ажратиш йўли билан қўллаб-қувватлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. 2006 йилдан 2009 йилга қадар ана шундай оилалар учун 105 мингдан зиёд қорамол берилди.

Натижада 2009 йилнинг 1 январигача шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжаликларида қорамол боқувчи сифатида рўйхатга олинган фуқароларнинг умумий сони 1 миллион 100 мингдан кўпроқни ташкил этди. Шулардан 54 минг кишига янги меҳнат дафтарчаси берилди, 111 минг фуқаронинг эса мавжуд меҳнат дафтарчасига иш стажи тегишли тартибда қайд этилди”⁴⁷.

Гўшт ишлаб чиқаришга ихтисослашмаган хўжалик юритувчи субъектлар юқоридаги манбанинг иккинчи турини ташкил этса, гўшт етиштиришдаги учинчи манба бўрдоқчилик хўжаликлари ҳамда умуман, чорвачилик маҳсулотлари етиштиришга ихтисослашган бошқа субъектлар(фермер хўжаликлари, ҳиссадорлик жамиятлари, акциядорлик жамиятлари кабилар) киради.

Гўшт ишлаб чиқарувчиларни таҳлил қилишда яна бир ёндашув уларнинг бўйсинув тузилмалари нуқтаи-назаридан ҳисобга олишдир. Яъни асосий гўшт ишлаб чиқарувчи бўлган томорқа хўжаликлари ҳақидаги маълумотлар маҳаллий-ҳудудий бошқарув таркибидаги ўзини-ўзи бошқариш органлари томонидан ҳисобга олинади. Кейинги йилларда кенг имконият берилаётган ва истиқболли хўжалик юритиш субъектлари сифатида эътироф этилаётган фермер хўжаликларининг бўйсинув идораси эса «Фермер хўжаликлари уюшмаси» ҳисобланади. Ҳозирда фермер хўжаликлари гўшт ишлаб чиқаришда айтарли салмоққа эга бўлмасада, истиқболда гўшт истеъмоли муаммосини ҳал этишда ушбу хўжаликларга катта умид боғланмоқда. Бу умиднинг амалга ошиши, албатта, тадбиркорлик муҳити шарт-шароитларига боғлиқ.

Умуман олганда қишлоқ хўжалигида гўшт ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари миллий иқтисодиётнинг ўсиш суръатлари даражасида таъминланмоқда, (2.1-жадвал). Яъни, гўшт ишлаб чиқаришдаги ўсиш 2010

⁴⁷ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. Т.:“Ўзбекистон”, 2009, -27 б.

2.1-жадвал

Мамлакатда гўшт ишлаб чиқариш кўрсаткичлари⁴⁸
(тирик вазнда, минг тонна)

Кўрсаткичлар	2003 й.		2004 й.		2005 й.		2006 й.		2007 й.		2008 й.		2009 й.		2010 й.		2010 йилда	
	жами	%	жами	%	жами	%	жами	%	жами	%	жами	%	жами	%	жами	%	2003 йилга нисб, %	2009 йилга нисб, %
Жами гўшт ишлаб чиқариш	936,7	100	998,3	100	1060,4	100	1139,8	100	1208,6	100	1287,8	100	1367,7	100	1461,4	100	156,0	106,8
Шундан: Дехқон хўжаликлари	878,0	93,7	937,9	94,0	1001,3	94,5	1078,7	94,7	1147,3	94,9	1223,4	95,0	1300,0	95,0	1389,1	95,0	158,2	106,9
Фермер хўжаликлари	18,7	2,0	22,6	2,2	22,6	2,1	24,2	2,1	30,0	2,5	32,4	2,5	35,4	2,6	37,8	2,6	202,1	106,8
Бошқа тоифадаги хўжаликлар	40,0	4,3	37,8	3,8	36,5	3,4	36,9	3,2	31,3	2,6	32,1	2,5	32,2	2,4	34,4	2,4	86,0	106,6

⁴⁸ Манба: Stat.uz ҳамда Қишлоқ ва Сув хўжалилиги маълумотлари асосида муаллиф ҳисоблари

йилда 2009 йилга нисбатан 6,8 фоизни, бу кўрсаткич мос равишда натура кўрсаткичлар бўйича 2009 йилда 1367,7 минг тоннани, 2010 йилда эса 1461,4 минг тоннани ташкил этди.

Гўшт ишлаб чиқаришнинг яна бир ташкилий бошқарув тузилмаси сифатида «Ўзгўштсўтсаноат» уюшмаси фаолиятини келтириш мумкин.

Юқоридаги ташкилий-бошқарув тузилмалар фаолиятининг моҳияти тўғрисида қуйида батафсил баён этилади. Фикримизча, гўшт ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш ҳамда унинг тақсимооти, айирбошлаш жараёни, истеъмол қилиниши каби иқтисодий жараёнларни ўзаро боғлиқликда таҳлил этиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Айнан бундай таҳлил юқоридаги яхлит ўзаро алоқадор жараёнларни узлуксиз такрорланувчи вазиятнинг истиқболига оид оқилона қарорлар қабул қилишни ойдинлаштиради.

Шу боис, барча яхлит иқтисодий жараёнларнинг таркибий тузилишини қуйидаги жадвалда келтириш мумкин, (2.2-жадвал).

Бу яхлитлик ишлаб чиқариш, тақсимот, айирбошлаш ва истеъмол қилишнинг такрорий узлуксизлигидан иборат. Бошланғич босқич - ишлаб чиқариш натижаларининг маҳсулдорлиги, тирик ёки сўйилган вазнда ҳисобга олинади. Масалан, ҳозирда Республикамизда жами гўшт ишлаб чиқаришнинг сўйилган вазндаги ҳажми 785,6 минг тоннадан ортиқни ташкил этаётган бўлса, ушбу ишлаб чиқариш кўрсаткичининг қарийб 95 фоизи деҳқон хўжаликлари улушига тўғри келмоқда.

Тақсимлаш жараёнида нима ҳисобга олинади? деган савол туғилади. Албатта, тақсимлаш ишлаб чиқариш билан истеъмолни боғлашдаги ҳал қилувчи бўғин ҳисобланади. Мамлакатимиздаги гўшт тақсимооти жараёнида статистик кузатувларга кўра 70 фоиздан ортиқроқ гўшт истеъмолчига қайта ишлашсиз бирламчи гўшт ҳолатида бозорда айирбошлаш учун бевосита таклиф қилинади. Бу салмоқ истемолчиларнинг гўштга бўлган эҳтиёжини тўғридан-тўғри қондиришга қаратилган. Шу ўринда бозордаги сотувчи-харидор муносабатида янги муносабатлар шаклланаётганлигини таъкидлаш лозим. Яъни, ихтиссослашган гўшт дўконларида харидорларга таклиф қилинаётган гўшт ассортименти кенгайиб бормоқда.

Жумладан, харидорларни жалб қилишда қийма, сарпанжа, биқин, қовурға, сон, оёқ, суяк ва бошқа ассортиментлардан фойдаланилган ҳолда маркетингнинг дифференциациялаш, яъни табақалаштириш сиёсати намоён бўлмоқда.

Албатта, харидорларни жалб қилишдаги бундай йўналишдаги ёндашув уларнинг даромад даражасини, озиқ-овқат истеъмоли хусусиятини чуқурроқ ўрганиш асосида юзага келмоқда. Етиштирилган гўштнинг қолган 30 фоизи эса чуқурроқ қайта ишлаш учун колбаса, сосиска, гўшт консервалари, рулетлар кўринишдаги ассортиментларда ҳамда умумий овқатланиш тизими орқали истеъмолчиларга таклиф этилмоқда.

Гўшт ишлаб чиқариш кўрсаткичларининг бошқа иқтисодий жараёнлар билан боғлиқлиги⁴⁹

Иқтисодий жараён		Б О С Қ И Ч Л А Р			
		Ишлаб чиқариш	Таксимлаш	Айирбошлаш	Истеъмол
Кўрсаткичлар тизими	1.	Чорва молларининг ўртача вазни ва ёши	Бевосита истеъмол учун йўналтирилган гўшт салмоғи	Гўшт ва гўшт маҳсулотлари динамикаси	Аҳоли жон бошига тўғри келадиган гўшт ҳажми
	2.	Кундалик ўсиш вазни	Қайта ишлаш учун мўлжалланган гўшт салмоғи	Аҳоли жон бошига даромад	Истеъмол маҳсулотлари таркибида гўшт салмоғи
	3.	100 га экин майдонга тўғри келадиган гўшт	Ўзгўштсутсаноат тизимида қайта ишлаш	Импорт қилинган гўшт салмоғи	Физиологик меъёрга нисбатан гўшт салмоғи
	4.	100 га озуқа майдонга тўғри келадиган гўшт	Бошқа хўжалик субъектларида қайта ишлаш	Нарх динамикаси	Озиқ-овқат маҳсулотлари таркибида гўшт салмоғи
	5.	Ҳар 100 кишига тўғри келадиган чорва моллари сони	Гўштнинг товарлилик даражаси	Солиқ ва бошқа тўловлар салмоғи	Ўринбосар ва тўлдирувчи товарлар истеъмоли
Субъектлар таркиби	1.	Шахсий ёрдамчи хўжаликлар	Уй хўжаликлари сотадиган гўшт салмоғи	Улгуржи ва чакана савдо шаҳобчалари	Аҳоли табақалари
	2.	Дехқон хўжаликлари	Хусусий корхоналар	Қайта ишловчи дўконлар салмоғи	Демографик
	3.	Фермер хўжаликлари	Гўшт дўконлари салмоғи	Қўшма корхоналар салмоғи	Даромадига кўра
Давлат аралашуви хусусиятлари	1.	Озуқа экин майдонларини кенгайтириш	Гўштни қайта ишлаш технологиясини такомиллаштиришга имтиёзлар яратиш	Солиқ имтиёзлари	Аҳоли даромадини ошириш
	2.	Озуқа экин майдонларини ҳосилдорлигини ошириш	Саклашга шарт-шароитларни яратиш	Қишлоқ хўжалик техникаси ҳаридида имтиёзлар	Тадбиркорликни ривожлантириш

Кузатувларимизга кўра, қайта ишланаётган гўшт маҳсулотларнинг 90 фоизидан ортиқроғини хусусий фирмалар томонидан истеъмолчиларга айирбошлаш жараёнида таклиф этилмоқда. Айни чоғда, қайта ишланаётган гўшт

⁴⁹ Манба: Муаллиф ишланмаси

махсулотларнинг 10 фоизига яқини «Ўзгўштсутсаноат» уюшмаси тизимида етиштирилмоқда. Айирбошлаш жараёнининг истеъмолчилар учун яна бир харид манбаи бу импорт қиланаётган гўшт маҳсулотлари ҳисобланади. Асосан бу туркумдаги товарлар сифатида миллий паррандачилигимизни гўшт етиштириш салоҳиятига жиддий салбий таъсир кўрсатаётган маҳсулот бу ҳорижий «парранда сони» дир. Ҳорижий гўшт маҳсулотларининг ҳажмини аниқлаш учун асосий манба давлат Божхона қўмитаси маълумотлари ҳисобланади.

Ушбу таҳлиллар кўрсатадики истеъмолчилар талабини янада кўпроқ қондиришга хизмат қиладиган гўшт ишлаб чиқариш имкониятларини чуқурроқ ва батафсилроқ таҳлил этиш тақозо этилади.

Мамлакат аҳолисини гўшт билан таъминлашда 2-2,5 фоиз улушга эга бўлган «Ўзгўштсутсаноат» уюшмаси корхоналарининг фаолияти тўғрисида қуйидаги маълумотларни келтириш мумкин. Ушбу уюшма Вазирлар Маҳкамасининг қарори⁵⁰га кўра мамлакатдаги гўшт етиштиришга ихтиссослашган бўрдоқчилик ва бошқа хўжалик юритувчи субъектларнинг уюшуви асосида ташкил этилган. Ушбу уюшма фаолиятини такомиллаштириш мақсадида 1997-2006 йиллар оралигида ҳукумат қарорлари ва маҳаллий ҳокимликлар томонидан ишлаб чиқарилган меъёрий ҳужжатлар асосида 65 та хўжалик юритувчи субъект хусусий корхоналарга ва фермер хўжаликларига айлантирилди. Уюшма ихтиёрида 2007 йил бошига келиб эса, уюшма таркибидаги жами ер майдони 111581,7 га ерни, шундан экин майдони 22014,2 гектарни, яйловлар эса 58675 гектарни ташкил этди. Уюшмадаги қорамоллар сони 10198 бош, қўй ва эчкилар 2891 бош, отлар 148 бошни, чўчқалар 2656 бошни ташкил этди. Уюшманинг 2007 йил бошига келиб дебитор қарзлари 429,4 млн сўм бўлгани ҳолда кредитор қарзлари 2561,9 млн сўмдан иборат бўлди. Ушбу тафовут кредитор қарзларининг дебитор қарзларига нисбатан қарийб 6 барабар ортиқлигини намоён этди, (3-Илова).

3-Илова маълумотларидан кўринадики, бўрдоқчиликка ихтиссослаштирилган хўжаликларда озуқа экинлари учун ер майдонлари етмай турган бир пайтда бу ерлардан давлат буюртмаси учун пахта ва ғалла етиштиришга 8200 га майдон ёки жами экин майдонининг 37,2 фоиз маъмурий-буйруқбозлик асосида фойдаланилаётганлиги таажубланарли ҳол ҳисобланади. Ўз-ўзидан хўжаликларда мустаҳкам озуқа базаси жамғариш имконияти бой берилганлиги маълум бўлди.

Юқоридагилардан Қорақалпоғистон Республикасидаги ихтиссослашган хўжаликларнинг молиявий салоҳияти тобора ёмонлашиб бораётганлиги кўринади. Шунинг учун ҳам Вазирлар Маҳкамасининг қарори⁵¹га асосан «Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш бўйича Республика комиссияси»нинг 2005-2007 йиллардаги иш режасида зарар кўриб ишлаётган истикболсиз ширкат хўжаликларини фермер хўжаликларига айлантирилди.

«Ўзгўштсутсаноат» тизимида 14 та гўштни қайта ишлаш корхоналари бўлиб, бу корхоналарда колбаса маҳсулотлари ва гўшт консервалари ишлаб чиқарилади. Ҳозир ишлаб чиқариш амалиётида гўшт консерваларини ишлаб чиқариш фақат

⁵⁰ ««Ўзгўштсутсаноат» корхоналарини хусусийлаштириш, акционерлаштириш ва давлат томонидан қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ВМсининг Қарори, 1996 йил 14 август

⁵¹ «2005-2007 йилларда фермер хўжаликларини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ВМсининг №607-сонли Қарори, 2004 йил 24 декабр

«Андижонгўшт» корхонасидагина яхши йўлга қўйилган. 2004 йилда уюшма таркибидаги гўшт ишлаб чиқарувчи корхоналарнинг кўрсаткичлари маҳсулотлар турлари бўйича қуйидагича тақсимланган: жами гўшт ва гўшт маҳсулотлари 31885 тн, шундан колбаса маҳсулотлари 917 тн, гўшт консервалари 208 туб(минг шартли банка) ва 69 тн дан иборат бўлган. 2005-2006 йилларда уюшма корхоналарининг ишлаб чиқариш ҳажмида ижобий ўзгаришларни кўриш мумкин. Хусусан, уюшма бўйича 2005-2006 йилларда колбаса маҳсулотлари: 2005 йилда 670 т, 2006 йилда 688 т, 2007 йилда 695 т, гўшт консервалари: 2005 йилда 79 туб ва 25 тн, 2006 йилда 110 туб ва 35 тн, 2007 йилда 122 туб ва 43 тн ташкил этган. Жами гўшт ва гўшт маҳсулотлари эса, 2005 йилда 31880 тн, 2006 йилда 32666 тн ни ташкил этган. Уюшмада юқоридаги асосий маҳсулотлар билан бир қаторда кичик ҳажмдаги иккиламчи маҳсулотлардан эритилган озуқабоп ёғ(10-11 тн) ва қурилган гўшт-суякли ем (80-100 тн) тайёрлаш ҳам амалга оширилмоқда.

Мамлакатимизда гўшт ва гўшт маҳсулотлари таркибига кирувчи парранда гўштини етиштириш 2004 йилгача «Ўзпаррандасаноат» уюшмаси томонидан амалга оширилган, лекин Республикамиз бозорларида парранда гўшти савдосида хорижий маҳсулотларнинг истеъмолчилар учун харидоргирлиги миллий ишлаб чиқаришнинг мўрт ва заифлигини намоён этди. Натижада парранда гўшти етиштириш билан шуғулланувчи миллий паррандачиликнинг марказлашган тузилмаси барҳам топди. Парранда гўшти етиштириш мамлакат миқёсида самарасизлигини кўрсатди. Ихтисослашган паррандачилик хўжаликларининг мустақил фаолият доираси сақланиб қолган бўлсада, улар тухум ишлаб чиқаришга ихтисослашмоқдалар.

Умуман олганда, қишлоқ хўжалигидаги таркибий ислохотлар ғаллачилик каби соҳаларга устуворлик бериш билан бир қаторда чўчқачилик, паррандачилик, балиқчилик каби тармоқлар салмоғининг кескин камайишига сабаб бўлди. Бундай ҳолат ўз навбатида жами қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг ЯИМдаги салмоғининг ҳам камайишига сабаб бўлмоқда. Масалан, қишлоқ хўжалигининг ЯИМ даги салмоғи 2000 йилда 30,1 фоиз бўлса, 2003 йилга келиб 28,6 фоиз, 2005 йилда эса 25,0 фоизни, 2006 йилда 24,1 фоизни, 2007 йилда эса 21,7 фоизни, 2008 йил 19,4 фоизни ташкил этган. Иқтисодиётда банд бўлган аҳолининг қишлоқ хўжалигида шуғулланувчилар салмоғи эса 2000 йилда 34,4 фоизни, 2003 йилда эса 31,9 фоизга тушган. 2010 йилда бу кўрсаткич қарийб 26,3 фоизни ташкил этди⁵².

Мамлакатимизда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши, хусусан, гўшт ишлаб чиқаришнинг барқарор кўрсаткичларини таъминлашда мустақиллик йиллари арафаларида деҳқон хўжаликлари учун қулай шарт-шароитларнинг яратилиши муҳим омил бўлди, (2.3-жадвал). Бинобарин, қишлоқ хўжалигидаги таркибий ислохотлар чорвачилик маҳсулотлари етиштиришдаги қийинчиликларнинг талофатларсиз барҳам топишига имкон яратди. Бундай имкониятлар туфайли чорва молларининг, хусусан, қорамолларнинг нафақат сақланиши, балки

⁵² Манба: Stat.uz материаллари

2.3-жадвал

**Дехқон хўжаликларининг мамлакат чорвачилиги ишлаб чиқариши таркибий
кўрсаткичларидаги динамикаси⁵³**

Кўрсаткичлар	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.	2009 й.	2010 й.	2010 йилда	
									2003 й. га нисб, %	2009 й. га нисб, %
Ялпи к/хги и/чида деҳқон хўж-кларининг улуши, %	60,0	59,7	61,7	62,3	62,7	62,9	63,3	62,9	105,5	99,4
Ялпи к/х маҳсулотларида чорвачилик маҳсулотларининг салмоғи, %	43,6	41,9	43,1	43,1	44,9	46,6	42,9	40,6	98,4	94,6
Ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотининг ўсиши, %	110,0	109,4	106,2	106,2	106,1	104,5	106,6	106,8	96,9	100,2
Ш.ж., чорвачиликда, %	111,8	107,3	104,2	106,2	105,1	106,8	106,6	106,8	95,3	100,2
Ўшғ и/чда деҳқон хўжаликларининг салмоғи, %	93,7	94,0	94,5	94,7	94,9	95,0	95,0	95,0	101,4	100,0
Деҳқон хўжаликларининг умумий сони (мингта)	4377,1	4481,7	4544,0	4668,7	4693,9	4673,2	4697,3	4681,3	107,3	99,7
Ажратилган ер майдони, (минг га)	676,2	682,5	688,5	697,1	693,6	694,8	702,3	706,1	692,3	15,1
- Деҳқон хўжаликларида ўшғ ишлаб чиқариш тирик вазнда, минг тонна	878,0	937,9	1001,3	1078,7	1147,3	1223,4	1300,0	1389,1	80,4	196,7
Деҳқон хўжалигида қорамоллар сони, минг бош	5303,0	5698,1	6027,5	6537,0	6944,6	7448,7	7919,8	8497,0	149,3	107,3
Жумладан: сигирлар	2370,6	2498,0	2656,2	2818,9	2959,2	3136,4	5338,3	3591,5	225,2	67,3
Жами озуқа экинлари майдони, минг га	316,5	281,3	290,5	295,8	290,0	278,2	290,0	278,2	91,6	95,9
жами озуқа экинлари майдони салмоғи, %	8,3	7,6	7,9	8,1	7,9	6,9	7,9	6,9	95,2	87,3
ўшғ ишлаб чиқариш: барча тоифалар бўйича жами, (с. в.)	561,3	598	636,7	683,8	724,8	772,7	820,6	876,8	146,2	106,8
Шундан: деҳқон хўжаликларида (с.в.)	526,9	562,7	600,8	647,2	690,2	734,0	780,0	833,5	148,0	106,9
Сўғ, барча тоифалар бўйича жами, минг тонна	4031,1	4279,8	4554,9	4855,6	5097,4	5426,2	5778,9	6168,9	143,4	106,7
Шундан: деҳқон хўжаликларида	3865,8	4127,6	4409,2	4709,1	4949,7	5250,1	5573,4	5927,8	144,2	106,4
Тухум, барча тоифаларда, жами минг дона	1632,4	1859,9	1966,7	2128,1	2214,7	2429,0	2716,5	3058,8	166,4	112,6
Шундан: деҳқон хўжаликларида	873,1	1000,6	1165,8	1278,1	1383,2	1500,8	1630,1	1775,5	186,7	108,9

⁵³ Манба: Stat.uz ҳамда Қишлоқ ва Сув хўжалилиги маълумотлари асосида муаллиф ҳисоблари

кўпайиши доираси ҳам мустаҳкамланди. Чунки 1990 йилнинг бошида жами қорамоллар сони 5,4 млн дан ортиқ бўлса, 2009 йил бошига келиб бу кўрсаткич 8,0 млн. бошдан ошди.

2.3-жадвал маълумотларига эътибор берсак, деҳқон хўжаликларида нафақат ер майдонининг, балки чорва маҳсулотларини ҳам мос равишда ўсиб бораётганлигини кузатиш мумкин. 2003 йилда гўшт ишлаб чиқаришда деҳқон хўжаликларининг салмоғи 93,7 фоизга, 2004 йилда 94,0 фоизга, 2005 йилда 94,4 фоизга, 2006 йилда 94,6 фоизга, 2007 йилда 94,9 ва 2008 йилда 95,0 фоизга тенг бўлган.

Чорва моллари бош сонининг кейинги йилларда муттасил ўсиб бориши туфайли жами қишлоқ хўжалик маҳсулотлари таркибидаги чорвачилик маҳсулотлари ҳажмининг ўсимликчилик маҳсулотлари ҳажми ўсиб бориши билан қарийб тенг даражада эканлигини таъкидлаш лозим. Зотан, ҳозирги ўсимликчилик маҳсулотлари етиштириш экин майдонларининг асосий қисми қафолатланган давлат буюртмаси бўлган пахта ва ғалла экинлари етиштириш учун 78-80 фоиз ажратилган бўлса, экин майдонларининг фақат 8-9 фоизига чорва учун озуқа етиштиришга ажратилмоқда.

Фермер хўжаликларининг чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги улушини тавсифлашда 2.4-жадвал маълумотларидан фойдаланамиз. Чунончи, гўшт ишлаб чиқаришдаги салмоқ 2,5 фоиз атрофида бўлса, сут ишлаб чиқаришда ҳам ушбу улуш сақланаётганлигини кўриш мумкин. Фақат тухум етиштиришда 3,6-4 фоиз атрофида салмоқ фермер хўжаликларига тўғри келмоқда.

Таҳлилларни кўрсатишича, гўшт ишлаб чиқаришнинг вилоятлар бўйича тафовути юқори эканлигини таъкидлаш жоиз. Аҳоли сони ва жон бошига пул даромади, чорва моллари бош сони, экин майдони, гўшт ишлаб чиқариш ҳажми каби кўрсаткичларнинг тақсимланиши ҳам ўрганилди. Бунда чорва моллари сони ва гўшт ишлаб чиқариш кўрсаткичларининг энг юқори даражаси Навоий вилоятига тўғри келди.

Гўштни кўпайиш манбалари таҳлилида маҳсулдорликнинг ўзгариш суръатлари нуқтаи-назаридан кузатиш муҳим ҳисобланади. Бунда чорвачиликни ислоҳ қилишда рўй бераётган ўзгаришларни чуқурроқ таққослаш ва баҳолашга ҳам эътибор қаратилади. Бунинг учун гўшт ишлаб чиқаришдаги маҳсулдорлик кўрсаткичларини аниқлаш керак бўлади. Бундай кўрсаткичлар жумласига 100 гектарга тўғри келадиган гўштга топшириладиган чорва молларининг тирик вазни, шунингдек, чорва молларининг сони каби асосий кўрсаткичлар ҳисобланади.

Фермер хўжаликларида ишлаб чиқариш кўрсаткичлари динамикаси⁵⁴

Кўрсаткичлар	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.	2009 й.	2010 й.	2010 йилда	
									2003 й га нисб, %	2009 й га нисб, %
Ялпи к/х маҳсулотларид аги улуши, %	14,8	20,4	24,5	34,4	34,7	36,3	34,5	35,0	233,1	101,4
Умумий сони, минг дона	87,5	103,9	125,6	189,2	222,1	105,1	80,7	66,1	92,2	81,9
Ер майдони, минг га	2148,1	2935,5	3775,3	4953,2	5946,1	5994,8	5306,4	5294,2	247,0	99,8
1 хўжаликнинг ўртача ер майдони, га	24,5	28,2	30,0	26,2	26,7	57,1	65,7	80,1	268,2	121,9
Ходимлар сони, минг киши	603,0	765,3	954,2	1099,4	1292,9	1139,3	1145,7	1198,3	190,0	104,6
1 хўжаликдаги ходимлар сони, киши	6,9	7,4	7,6	5,8	5,8	10,8	14,2	18,1	205,8	127,5
пахта етиштириш, минг тонна	1066,4	1825,1	2485,1	3106,8	3656,1	3371,0	3374,3	3422,2	316,4	101,4
-жами ҳажмдаги улуши, %	37,7	51,6	66,2	86,0	98,4	99,1	99,3	99,4	263,4	100,1
Дон ва дуккакли экинлар, минг тонна	2227,5	2280,5	3625,7	4716,7	5404,2	5220,7	6013,2	6067,8	270,0	100,9
-жами ҳажмдаги улуши, %	35,6	38	55,4	75,0	79,8	82,4	81,1	81,5	227,8	100,5
Гўшт, тирик вазнда, минг тонна	18,7	22,6	22,6	24,2	30,0	32,3	35,4	37,8	202,1	106,8
-жами ҳажмдаги улуши, %	2,0	2,2	2,1	2,1	2,5	2,5	2,6	2,6	130,0	100,0
Сут, минг тонна	83,5	88,8	94,8	111,1	125,4	151,5	176,5	205,0	245,5	116,1
-жами ҳажмдаги улуши, %	2,1	2,1	2,1	2,3	2,5	2,8	3,0	3,3	157,1	110,0
Тухум, млн дона	60,2	77,4	71,5	76,7	88,4	155,2	209,9	288,1	478,5	137,2
-жами ҳажмдаги улуши, %	3,7	4,1	3,6	3,6	4,0	6,4	7,7	9,4	254,0	122,0

⁵⁴ Манба: Stat.uz ҳамда Қишлоқ ва Сув хўжалилиги маълумотлари асосида муаллиф ҳисоблари

Айни чоғда, гўшт истеъмолининг ўзгариш суръатини аниқлашда эса, аҳоли жон бошига тўғри келадиган ишлаб чиқарилган гўштни тирик ва сўйилган вазнлари, шунингдек, истеъмолчига бевосита ва билвосита таъсир этувчи иккиламчи кўрсаткич бўлган ҳар 100 кишига тўғри келадиган чорва молларининг сони кабилардан фойдаланилади. Мустақиллик йилларидаги маҳсулдорлик кўрсаткичларини таҳлил этиш мақсадида 1990-2010 йиллардаги гўшт ишлаб чиқариш ва истеъмол даражаларини ўргандик, (2.5 - жадвал).

Аввало шуни таъкидлаш лозимки, 1990-2003 йилларда аҳоли сонининг ўсиш суръати 26,6 фоизни, гўшт ишлаб чиқаришнинг умумий ўсиш суръати 11,5 фоизни ташкил этган. Натижада жон бошига ишлаб чиқарилган гўшт ҳажмида, яъни 1990 йилда жон бошига ишлаб чиқарилган гўшт 38,8 кг бўлса, 2003 йилга келиб 36,4 кг.да пасайиш тенденцияси намоён бўлган. 2004 йилдан бошлаб ушбу сифат кўрсаткичидаги ижобий силжишлар кузатилади. Натижада 2004-2010 йиллар оралигида аҳоли жон бошига гўшт ишлаб чиқаришда юқори кўрсаткичлар таъминланган бўлиб, мустақиллик йилларида аҳоли сонининг ўсиши(33,5 %)га нисбатан гўшт ишлаб чиқаришнинг ўсиши(53,2 %) сезиларли даражадаги ўсиш кўрсаткичини таъминлаган. Бундай ижобий силжишлар наслчилик ишларига давлат эътиборининг ортиши билан изоҳланади.

Айни чоғда, озуқа таъминотида эътиборнинг паст даражалигини таъкидлаш лозим. Чунки, кейинги пайтларда озуқа экин майдонларининг ҳосилдорлиги билан бир қаторда уларнинг умумий майдондаги салмоғи ҳам жиддий камаймоқда. Яъни, 1990 йилда озуқа етиштириладиган экин майдонларининг салмоғи 17,3 фоиз бўлса, 2009 йил бошига келиб 7,9 фоизни ташкил этмоқда. Озуқага ажратилган экин майдонларининг ҳосилдорлиги эса бундан ҳам қониқарсиз ҳисобланади, яъни ҳосилдорлик кейинги 18 йилда 160 дан 122 ц/га га тушган. Пировардида эса, чорва озуқаси таъминотидаги мувозанатсизлик ҳам интенсив(ҳосилдорлик) ҳам экстенсив омил ҳисобига ортиб бормоқда.

Албатта, мамлакатдаги жами экин майдонининг 80 фоизидан ортиғи давлат буюртмасидаги экинларнинг жойлаштирилиши, пахта ҳосилдор-лигидаги паст кўрсаткичлар ҳам чорва озуқаси таъминотида салбий таъсир сифатида намоён бўлмоқда. Юқоридагиларнинг барчаси, гўшт ишлаб чиқаришнинг кўпайишига ижобий шарт-шароит яратувчи тадбиркорлик муҳитини такомиллаштириш имкониятларининг чекланганлигидан далолат беради.

Мамлакат қорамолчилигида гўшт ишлаб чиқариш маҳсулдорлиги кўрсаткичлари ўзгариши⁵⁵

Кўрсаткичлар	1990 й.	2000 й.	2002 й.	2003 й.	2004 й.	2005 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.	2009 й.	2010 й	2010 йилда	
												1990 й га нисб, %	2009 й га нисб, %
Жами гўшт ишлаб чиқариш, (тирик вазнда, минг тонна)	789	841,1	864,7	936,7	998,3	1060,4	1139,8	1208,6	1287,8	1367,7	1461,4	185,2	106,8
Гўшт ишлаб чиқариш, (сўйилган вазнда, минг тонна)	473,4	546,7	518,8	561,3	598	636,7	683,8	724,8	785,6	820,6	876,8	185,2	106,8
Шу жумладан: қорамол гўшти, (тирик вазнда, минг тн)	481,2	793,2	815,5	883,1	941,1	997,6	1066,2	1129,1	1197,8	1272,1	1373,7	285,5	107,9
Қорамоллар сони, минг бош	5430,6	5334,4	5477,6	5878,8	6242,7	6534,9	7042,5	7458,1	8024,8	8510,8	9093,7	167,5	106,8
Сигирлар, минг бош	2296	2379	2479	2556,7	2681,0	2821,3	2982,7	3124,8	3327,0	3535,6	3793,6	165,2	107,5
Ҳар 100 га ҳайдаладиган ер майдонига қорамоллар бош сони, бош ҳисобида	112,3	131,4	135	143	152	180,1	193,8	204,2	198,1	198,7	198,9	177,1	100,1
Ҳар 100 га ҳайдаладиган ер майдонига тўғри келадиган қорамол гўшти ишлаб чиқариш, (тирик вазнда, ц)	117,3	207,3	213	228	243	258	278,8	331	338,1	338,4	338,9	288,9	100,1
Ҳар 100 га ҳайдаладиган ер майдонига тўғри келадиган қорамол гўшти ишлаб чиқариш, (сўйилган вазнда, ц)	70,3	124,3	1278	136,8	145,8	154,8	167,2	198,6	202,8	203,1	203,6	289,6	100,2
Жами аҳоли сони, млн. киши	20,3	24,8	25,5	25,7	26,0	26,3	26,7	27,1	27,3	27,7	28,2	138,9	101,8
Аҳоли жон бошига ишлаб чиқариладиган гўшт, (тирик вазнда, кг)	38,8	34,9	34	36,4	38,4	40,3	42,6	44,5	47,2	49,4	51,8	133,5	104,9

⁵⁵ Манба: Stat.uz ҳамда Қишлоқ ва Сув хўжалиги маълумотлари асосида муаллиф ҳисоб-китоблари

Навбатдаги таҳлил чорва моллари сони ва турларининг турли тоифадаги хўжалик юритиш субъектлари бўйича ўзгаришини чуқурроқ ўрганиш ва аниқ баҳолашга қаратилади. Шу боис, Тошкент вилоятидаги чорва моллари сонининг 2003-2010 йиллардаги динамикасини таҳлил қиламиз. Қуйидаги жадвалда вилоятдаги турли тоифали хўжалик юритиш тизимларида шартли чорва моллари бош сонининг ўзгариш динамикаси келтирилган, (2.6-жадвал). Жадвалдан кўринадикки, умумий шартли чорва моллари сони кейинги 6 йилда 502,1 дан 512,1 минг бошга ўсган, яъни бу ўсиш қарийб 2,0 фоизни ташкил этади.

2.6 - жадвал

Тошкент вилояти бўйича шартли чорва моллари бош сони⁵⁶
(минг бош)

Йил	Бошқа тоиф	салмоғ и, %	Фермер хўж	салмоғи, %	Деҳқон хўж	салмоғи %	Жами, 100 %
2003	80,1	16	42,5	8,4	379,5	75,6	502,1
2004	80,1	15,1	45,5	8,5	406,7	76,4	532,3
2005	82,9	15,1	46,7	8,5	421,7	76,4	551,3
2006	85,7	15,1	47,9	8,3	436,7	76,6	570,3
2007	22,4	4,5	53,4	10,7	420,4	84,7	496,2
2008	16,9	3,3	58,9	11,5	436,3	85,2	512,1
2009	11,1	2,1	61,7	11,8	450,7	86,1	523,5
2010	9,5	1,8	62,4	11,9	452,4	86,3	524,3

Мазкур ўсишнинг асосий қисми деҳқон хўжаликлари ҳисобига таъминланганлиги, бошқа вилоятлардаги каби анаънавий ҳол ҳисобланади. Жами чорва моллари сони ошгани ҳолда бошқа тоифадаги хўжаликларда чорва моллари сони 80,1 дан 16,9 минг бошга камайган. Айни чоғда, фермер хўжалигидаги чорва моллари сони 42,5 дан 58,9 минг бошга, яъни 38,5 фоизга ортганлиги тадбиркорликнинг равақ топиши учун шарт-шароитлар мустаҳкамланилаётганлигидан далолат беради. Юқоридаги жадвалдан кузатиш мумкин бўлган кўрсаткичлардан бири хўжалик юритиш тизимлари ўртасидаги таркибий мутаносибликнинг ўзгариши ҳисобланади. Кузатув маълумотларимизнинг дастлабки йилида (1999 й) қишлоқ хўжалик корхоналаридаги чорва моллари салмоғи 20,1 фоиз бўлса, сўнгги кузатув йилида бу салмоқ 3,3 фоизни ташкил этган. Айни чоғда, дастлабки йилда деҳқон хўжаликларининг салмоғи 76,4 фоиз бўлса, 2010 йилга келиб бу кўрсаткич 85,2 фоизга эришган, яъни деҳқон хўжалигидаги чорва моллари салмоғи қарийб ўзгаришсиз, барқарор кўрсаткични ташкил этган.

Айнан юқоридаги таҳлилий ёндашув асосида Тошкент вилоятидаги қорамоллар, қўй-эчкиларнинг 2003-2010 йиллардаги ўзгариш динамикасига эътибор қаратилди, (2.7-жадвал).

⁵⁶ Вилоят Статистика Қўмитаси маълумотлари асосида тузилди.

$$\left(\frac{\imath\grave{e}\acute{\imath}\tilde{a} \quad \acute{a}\acute{\imath}\phi}{\acute{a}\grave{e}\imath\grave{e}\tilde{a}\grave{a} \quad \imath\grave{e}\tilde{n}\acute{a}\grave{a}\grave{o}\acute{a}\acute{\imath} \quad , \% } \right)$$

Йил	Бошқа тойфадаги хўжаликлар	Фермер хўжаликлари	Дехқон хўжаликлари	Жами
	қорамоллар			
2005	39,2	40,2	315,5	394,8
	10,0	10,1	79,9	100
2006	35,5	43,2	346,7	425,4
	8,4	10,1	81,5	100
2007	30,3	44,9	392,9	468,1
	6,5	9,6	83,9	100
2008	22,4	53,4	420,4	496,2
	4,5	10,8	84,7	100
2009	16,6	59,0	436,4	512,0
	3,2	11,6	85,2	100
2010	15,6	59,6	439,7	515,0
	3,0	11,6	85,4	100
	қўй ва эчкилар			
2005	100,7	25,6	268,7	395,1
	25,5	6,5	68,0	100
2006	92,1	33,1	310,1	435,3
	2,1	7,6	71,3	100
2007	68,4	49,9	347,2	465,5
	14,7	10,7	74,6	100
2008	24,1	97,6	389,5	511,2
	4,7	19,1	76,2	100
2009	22,1	114,3	408,0	544,4
	4,0	21,0	75,0	100
2010	420,4	120,8	18,3	559,5
	75,1	21,6	3,3	100

Қишлоқ хўжалик корхоналаридаги қорамоллар сони қарийб 4 барабарга камайган бўлса, фермер хўжаликларидаги қорамоллар эса 3,8 марта ошган. Вилоятдаги жами қўй ва эчкилар ҳам кейинги 9 йилда 39,6 фоизга ортган.

⁵⁷ Виложт Статистика Қўмитаси маълумотлари асосида тузилди.

Дехқон хўжаликлардаги қўй ва эчкилар эса 53,0 фоизга ошган. Демак, кузатувлардан кўринадики, Тошкент вилоятида кейинги 6 йил давомида қорамолларнинг ўсишига нисбатан қўй ва эчкиларнинг ўсишига мойиллик кучлироқ эканлиги намоён бўлди.

Юқоридаги жадваллардан кўринадики, шаҳар аҳолисининг гўшт истеъмоли таркибида қўй гўштига эҳтиёж нисбатан ўзгараётганлигини таъкидлаш лозим. Шунингдек, бизнинг танланма кузатувларимизга кўра, от гўштига бўлган талаб ҳам ошиб бораётганлигини қайд этиш мумкин. Умуман олганда, Тошкент вилоятида гўшт ишлаб чиқаришга бўлган эътиборнинг таҳлил талаблиги яна бир жиҳат билан диққатга сазаворки, ишлаб чиқарилган гўшт истеъмолига бўлган талаб нафақат 2,2 млн аҳолиси бўлган Тошкент шаҳри аҳолиси билангина эмас, вилоят ҳудудида бешта йирик шаҳар борлигини ҳам қайд этиш лозим. Жумладан, Янгийўлда 65 минг, Бекободда 90 минг, Олмалиқда 120 минг, Ангренда 130 минг, Чирчиқда 145 минг аҳоли учун гўшт етказиб беришда муҳим мавқега эгалигини қайд этиш жоиз. Қолаверса, вилоятда етиштирилган гўшт мамлакатимиздаги шаҳар аҳолисининг қарийб 31 фоизига дахлдорлигини кўрсатиб ўтиш мумкин. Яна бир жиҳат шаҳар жойларда умумий овқатланиш тизимининг ривож топганлигидир. Бу тизим фаолияти мўътадил гўшт таъминотида эҳтиёжни намоён этади.

2.1- расм. Чорвачиликни ривожлантиришда тадбиркорлик муҳитини тавсифловчи омиллар тизими⁵⁸.

Демак, мустақиллик йилларида гўшт ишлаб чиқариш соҳасидаги эришилган натижалар сифатида қуйидагиларни таъкидлаш лозим, (2.1 - расм):

⁵⁸ Муаллиф томонидан тузилган.

1. Гўшт ишлаб чиқариш суръати аҳоли сони ўсиш суръатидан юқори кўрсаткични ташкил этган. Бунда ишлаб чиқариш таркий тузилишидаги ўзгаришларни, яъни қорамол гўшти салмоғининг ортиши билан бир қаторда чўчқа ва парранда гўшти салмоғи камайган.

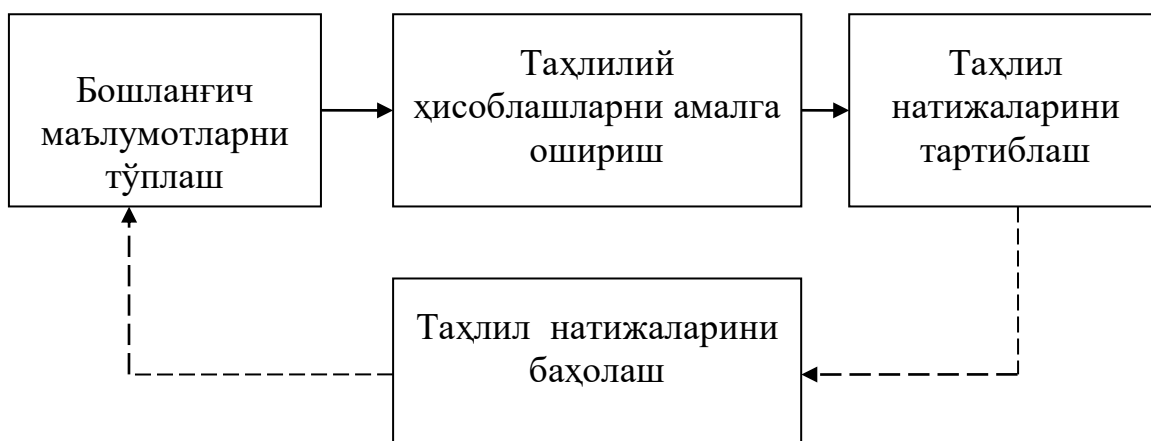
2. Чорва моллари бош сонининг ортишида шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжаликлари мавқеи мустаҳкамланиши билан тавсифланади.

3. Озуқа экин майдонларининг қисқариши ҳамда ҳосилдорликнинг пастлиги ем-хашак таъминлашдаги узулишларни келтириб чиқармоқда. Бу эса, молиявий ресурслар серчиқимлиги ва таннархининг юқорилигига сабаб бўлмоқда.

2.2. Мамлакатимизда гўшт ишлаб чиқариш салоҳиятини баҳолашда тизимий таҳлил усулини татбиқ этиш хусусиятлари.

Республикада гўшт ишлаб чиқариш ва истеъмол қилишнинг физиологик меъёр даражаси бўйича ўртача 43 фоизини ташкил этаётганлиги ҳар бир хўжаликда, туманларда ва вилоятларда мавжуд ресурслардан қанчалик самарали фойдаланиш даражасини чуқурроқ ва кенгроқ таҳлил этишни, айтиш чоғда, таҳлилий усуллар асосида ишлаб чиқиш ҳажмини ошира боришни талаб этмоқда. Шу нуқтаи-назардан биз таҳлилий тадқиқотларимизда индекс усулидан тизимий ёндашув асосида фойдаланишга эътиборни қаратдик.

Индекс усулидан фойдаланишда кўп босқичли изчил тадқиқотлар амалга оширилади. Тизимий ёндашувда босқичларнинг ўзаро алоқадорлик қондасига амал қилинади. Бу қондага кўра қуйидаги 4 босқичнинг уйғунлиги талаб этилади: “Бошланғич маълумотларни тўплаш”, “Таҳлилий ҳисоблашларни амалга ошириш”, “Таҳлил натижаларини тартиблаш”, “Таҳлил натижаларини баҳолаш”, (2.2-расм).

2.2-расм. Ахборотларни қайта ишлашдаги тизимий таҳлилнинг ташкилий тузилиши⁵⁹.

“Бошланғич маълумотларни тўплаш” босқичида масаланинг қўйилишидан келиб чиқиб, субъектлар бўйича бошланғич маълумотлар тайёрланади. Иккинчи босқичда эса, бошланғич маълумотлардан

⁵⁹ Муаллиф ишланмаси

фойдаланиш нуқтаи-назарига кўра қайта ишланади, учинчи босқичда эса қайта ишланган маълумотлар фойдаланиш мезонларига кўра аҳамиятлилик даражасидан келиб чиқиб таснифланади. Тўртинчи босқич якунловчи босқич бўлиб, аниқланган номутаносибликлар ҳамда фойдаланилмаган захираларни амалиётга татбиқ этиш бўйича йўналишлар ишлаб чиқилади.

Тадқиқотнинг биринчи босқичида базавий матрица (2.8-жадвал) ишлаб чиқилди. Бу матрицанинг сатрларида тадқиқот субъектларининг таркиби киритилди. Субъектлар сифатида хўжаликлар, туманлар, вилоятлар киритилиши мумкин. Хўжаликлар субъект сифатида қаралганда жамловчи сатр сифатида туман кўрсаткичлари олинди. Бирламчи субъект сифатида туманлар олинганда эса жамловчи сатрда вилоят кўрсаткичлари келтирилади. Шунингдек, бирламчи субъектлар минтақалар, ҳудудлар, яъни вилоятлар бўлганда эса республика миқёсидаги кўрсаткичлар жамловчи сатрда келтирилади.

2.8-жадвал

1. Бошланғич маълумотни тўплаш макети⁶⁰

А-матрица

Субъектлар	Таҳлил талаб бошланғич кўрсаткичлар (a_{ij})							Таянч кўрсаткич
	1	2	3	...	J	...	m-1	M
Жамловчи сатр, n								
1								
2								
3								
...								
i					a_{ij}			
...								
n								

Бошланғич матрицанинг устунларида танланган субъектлар учун ижтимоий-иқтисодий, демографик, молиявий ва бошқа кўрсаткичлар гуруҳи келтирилди. Бизнинг тадқиқотларимизда эса, республика вилоятларидаги гўшт ишлаб чиқариш билан таъминланиш даражасини тавсифлаш учун қуйидаги кўрсаткичлар мажмуаси танлаб олинди. Улар қуйидагилардан иборат: аҳоли сони, *минг киши*; жон бошига даромад, *минг сўм*; экин майдони, *минг га*; шундан озуқа майдони, *минг га*; жами қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, *минг сўм*; шундан, чорва маҳсулотлари, *минг сўмда*; қорамоллар; сигирлар; қўй ва эчкилар, *минг бош сон*; гўшт ишлаб чиқариш сўйилган вазнда, *минг тн*(А-матрица). Бошланғич матрица кўрсаткичларини тайёрлашда Uzstat ҳамда тегишли муассасаларнинг маълумотлари асос бўлиб хизмат қилади.

⁶⁰ Муаллиф ишланмаси

Иккинчи босқичда бошланғич маълумотлар маълум мезон асосида қайта ҳисобдан ўтказилади, (2.9-жадвал). В-матрица бизнинг тадқиқотларимиз учун гўшт ишлаб чиқариш ва истеъмолининг вилоятлар бўйича танланган кўрсаткичлари асос қилиб олинди.

2.9-жадвал

2. Нисбий кўрсаткичлар матрицасини ҳисоблаш макети⁶¹

В - матрица

Субъектлар	Таҳлил талаб нисбий кўрсаткичлар (a_{ij}) $i=1,2,\dots,n; j=1,2,\dots,m$							Таянч кўрсаткич
	1	2	3	...	j	...	m-1	m
Жамловчи сатр, n								1
1								1
2								1
3								1
...					$K_{ij}^1 = \frac{a_{im}}{a_{ij}}$			1
i					$K_{ij}^2 = \frac{a_{ij}}{a_{im}}$			1
...								1
n								1

Ушбу бошланғич маълумотлар асосида аниқланадиган нисбий кўрсаткичларни ҳисоблаш икки усул билан бажарилиши мумкин. Биринчи усулга кўра вилоятлардаги гўшт ишлаб чиқариш ҳажмига оид маълумотлар устунининг барча бошқа кўрсаткичларга нисбати мос равишда ҳисобланди, яъни ҳар бир сатр катакчалари учун касрнинг суръати ўзгармас бўлгани ҳолда, маҳражда тегишли устун кўрсаткичлари мос равишда жойлаштирилди. Иккинчи усулда эса, ҳар бир сатр катакчаларидаги касрнинг суръатида гўшт маҳсулотлари ҳажмидан бошқа барча устун кўрсаткичлари, маҳражда эса гўшт маҳсулоти ҳажми келтирилди. Ҳисоблаш натижалари асосида олинган нисбий кўрсаткичлар гўшт ишлаб чиқариш ва истеъмол қилишда турли субъектлар(вилоятлар, туманлар, хўжаликлар, агрофирмалар ва бошқа)нинг ҳар бир кўрсаткич бўйича маҳсулдорлигини ифодалайди.

Бошланғич маълумотлар асосида ҳисобланадиган(В-матрицани ҳосил қилиш учун) нисбий кўрсаткичлар ва уларнинг ўлчов бирликлари қуйидаги тартибда аниқланди(2003 ва 2007 йиллар учун алоҳида ҳисобланди, А, В, С, D матрицалар мос равишда Илова-4 дан Илова-11 ларда келтирилган):

1. Жон бошига гўшт ишлаб чиқариш = {(гўшт ишлаб чиқариш ҳажми, минг тонна)/(аҳоли сони, минг киши)} = 21,8 кг (26,7 кг 2007 йил учун)

Ушбу кўрсаткични ҳисоблаш ҳудудий жиҳатдан эмас тадбиркорлик субъектлари нуқтаи-назаридан амалга оширилганда қуйидагича аниқланади:

⁶¹ Муаллиф ишланмаси

1 ишловчи ходимга тўғри келадиган гўшт ишлаб чиқариш миқдори= $\{(\text{тадбиркорлик субъектида ишлаб чиқарилган гўшт ҳажми, тонна})/(\text{тадбиркорлик субъектидаги ходимлар сони, киши})\}=(\text{гўшт ишлаб чиқариш ҳажми, кг})/(1 \text{ ходимга тўғри келадиган})$

2. Жон бошига даромаднинг гўшт ишлаб чиқаришга алоқадорлиги куйидаги ҳисоблашлар орқали амалга оширилди. Бунинг учун жон бошига ҳисобланган даромад ҳажмининг жон бошига тўғри келадиган гўшт ишлаб чиқариш ҳажмига нисбати аниқланди ва у куйидагича ифодаланди:

Жон бошига тўғри келадиган гўшт ишлаб чиқариш ҳажмига мос бўлган даромад киймати, минг сўм = $\{(\text{жон бошига тўғри келадиган даромад, минг сўмда})/(\text{Аҳоли жон бошига тўғри келадиган гўшт ишлаб чиқариш ҳажми, кг})\}=8,62 \text{ кг}$

Айни чоғда, ушбу кўрсаткич асосида ҳар бир кг гўшт ишлаб чиқариш билан аҳоли даромадининг боғлиқлиги куйидагича ҳисобланди: 1 кг гўшт ишлаб чиқаришга тўғри келадиган даромад миқдори, минг сўм= $\{(\text{жон бошига тўғри келадиган даромад, минг сўмда})/(\text{аҳоли жон бошига тўғри келадиган гўшт ишлаб чиқариш ҳажми, кг})\}=11,6 \text{ (23,5 2007 йил учун)}$

3. Гўшт ишлаб чиқариш ҳажми бевосита деҳқончиликдаги экин майдонларининг ҳажми билан боғлиқлиги сабабли экин майдонларининг гўшт ишлаб чиқаришдаги маҳсулдорлиги таҳлили кўпинча 100 гектар майдон асос қилиб олинди. Шу боис, 100 га экин майдонига тўғри келадиган гўшт ишлаб чиқариш ҳажми куйидагича ҳисобланди: 100 га экин майдонига тўғри келадиган гўшт ишлаб чиқариш ҳажми, ц = $\{(\text{гўшт ишлаб чиқариш ҳажми, минг тонна})/(\text{жами экин майдони, минг га})\}=148,0 \text{ ц (198,5 2007 йил учун)}$

Жами экин майдонининг гўшт ишлаб чиқаришга бевосита боғлиқлиги давлат буюртмасига кўра етиштириладиган пахта ва ғалла маҳсулотлари ҳосилдорлигининг ўзгаришида ҳам ўз ифодасини топди. Чунончи, пахта хом ашёсидан олинадиган шелуха ва шротларни ҳамда омухта ем учун асосий манба бўлган донли экинларни инобатга олиш имконияти ортади.

4. 100 гектар озуқа экинлари майдонига тўғри келадиган гўшт ишлаб чиқариш ҳажмини ҳисоблаш. 100 га озуқа майдонига тўғри келадиган гўшт ишлаб чиқариш ҳажми, ц= $\{(\text{гўшт ишлаб чиқариш ҳажми, минг тонна})/(\text{жами озуқа майдони, минг га})\}=1773,5 \text{ ц (2496,7 ц 2007 йил учун)}$

5. Гўшт ишлаб чиқариш билан бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ўртасидаги боғлиқликнинг умумий ифодаси сифатида 100 минг сўмлик қишлоқ хўжалиги маҳсулотига тўғри келадиган гўшт ишлаб чиқариш ҳажми ҳисобидан фойдаланиш муҳим ўрин тутди. Бу кўрсаткич субъектларнинг ёки ҳудудларнинг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида гўшт ишлаб чиқариш салмоғини акс эттиради, яъни 100 минг сўмлик қишлоқ хўжалиги маҳсулотига тўғри келадиган гўшт ишлаб чиқариш ҳажми, кг= $\{(\text{гўшт ишлаб чиқариш ҳажми, минг тонна})/(\text{жами к/х маҳсулотлари, млрд сўм})\}=13,7 \text{ кг (8,1 кг 2007 йил учун)}$.

6. Гўшт ишлаб чиқаришнинг чорва маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги салмоғини белгилашда ҳам юқоридаги муносабатдан фойдаланилди, яъни

100 минг сўмлик чорва маҳсулотига тўғри келадиган гўшт ишлаб чиқариш ҳажми, кг = $\{(гўшт\ ишлаб\ чиқариш\ ҳажми,\ минг\ тонна)/(жами\ чорва\ маҳсулотлари,\ млрд\ сўм)\} = 28,3\ кг\ (17,9\ кг\ 2007\ йил\ учун).$

7. Кейинги пайтларда гўшт ишлаб чиқаришнинг асосий улуши қорамолларга тўғри келаётганлиги кузатилмоқда. Айнан, қорамолларнинг маҳсулдорлиги аҳолининг гўшт истеъмолини таъминлашда муҳим манба ҳисобланади. Шу боис, қорамоллар маҳсулдорлиги қуйидагича ҳисобланди: 1 бош қорамолнинг гўшт ишлаб чиқаришдаги маҳсулдорлиги, кг = $\{(гўшт\ ишлаб\ чиқариш\ ҳажми,\ минг\ тонна)/(жами\ қорамоллар\ сони,\ минг\ бош)\} = 95,5\ кг\ (97,2\ кг\ 2007\ йил\ учун)$

Юқоридаги маҳсулдорлик кўрсаткичини ҳисоблаш усули сигирлар ҳамда қўй ва эчкилар учун тадбиқ этилганда қуйидаги натижалар ҳосил бўлди: 1 бош сигирга тўғри келадиган гўшт ишлаб чиқариш маҳсулдорлиги, кг = 219,4 кг (232,0 кг 2007 йил учун).

1 бош қўй ва эчкига тўғри келадиган гўшт ишлаб чиқариш маҳсулдорлиги, кг = 56,5 кг (57,5 кг 2007 йил учун)

Юқоридаги ҳисоблашларни республика миқёсида ҳосил қилинган натижалар қуйидаги жадвалда ўз аксини топган, (2.10- жадвал).

2.10-жадвал

В-матрицани ҳосил қилиш бўйича ҳисоб-китоблар⁶².

№	Кўрсаткич номлари	Ҳисоблаш усули	Натижа	
			2003 йил	2007 йил
1.	Жон бошига гўшт ишлаб чиқариш, кг	$=\{(гўшт\ ишлаб\ чиқариш\ ҳажми,\ минг\ тонна)/(аҳоли\ сони,\ минг\ киши)\}$	21,8	26,7
2.	1 кг гўшт ишлаб чиқаришга тўғри келадиган даромад миқдори, минг сўм	$=\{(жон\ бошига\ тўғри\ келадиган\ даромад,\ минг\ сўм)/(аҳоли\ жон\ бошига\ тўғри\ келадиган\ гўшт\ ишлаб\ чиқариш\ ҳажми,\ кг)\}$	11,6	23,5
3.	100 га экин майдонига тўғри келадиган гўшт ишлаб чиқариш ҳажми, ц	$=\{(гўшт\ ишлаб\ чиқариш\ ҳажми,\ минг\ тонна)/(жами\ экин\ майдони,\ минг\ га)\}$	148,0	198,5
4.	100 га озуқа майдонига тўғри келадиган гўшт ишлаб чиқариш ҳажми, ц	$=\{(гўшт\ ишлаб\ чиқариш\ ҳажми,\ минг\ тонна)/(жами\ озуқа\ майдони,\ минг\ га)\}$	1773,5	2496,7
5.	100 минг сўмлик кишлоқ хўжалиги маҳсулотига тўғри келадиган гўшт ишлаб чиқариш ҳажми, кг	$=\{(гўшт\ ишлаб\ чиқариш\ ҳажми,\ минг\ тонна)/(жами\ к/х\ маҳсулотлари,\ млрд\ сўм)\}$	13,7	8,1
6.	100 минг сўмлик чорва маҳсулотига тўғри келадиган гўшт ишлаб чиқариш ҳажми, кг	$=\{(гўшт\ ишлаб\ чиқариш\ ҳажми,\ минг\ тонна)/(жами\ чорва\ маҳсулотлари,\ млрд\ сўм)\}$	28,3	17,9
7.	1 бош қорамолнинг гўшт ишлаб чиқаришдаги маҳсулдорлиги, кг	$=\{(гўшт\ ишлаб\ чиқариш\ ҳажми,\ минг\ тонна)/(жами\ қорамоллар\ сони,\ минг\ бош)\}$	95,5	97,2

⁶² Муаллиф ҳисоб-китоблари

Ҳар бир ҳудуд ёки тадбиркорлик субъекти бўйича ҳисобланган ушбу кўрсаткичлар бошқа ҳудудлар ҳамда тадбиркорлик субъектлари билан таққосланганда уларнинг пешқадамлик, рақобатбардошлик ёки заифлик даражаси намоён бўлади. Бундай таққослашларни амалга ошириш учун тегишли нисбий кўрсаткичларни ҳудудлар орқали қиёслаш ёки уларни умумий жамланган кўрсаткичга нисбатан ҳисоблаш орқали аниқлаш талаб этилади. Ўзаро қиёслашда бирорта ҳудуд кўрсаткичлари асос қилиб олинади.

Умумий кўрсаткичга нисбатан ҳисоблашларда манба сифатида вилоятлар учун Республика, туманлар учун эса вилоят кўрсаткичлари таққослаш мезони сифатида қабул қилинади. Айнан кейинги босқичдаги ҳисоблашлар учун Республика кўрсаткичлари таққослаш манбаи сифатида қабул қилинади. Ҳар бир ҳудуд бўйича аниқланган тегишли устун кўрсаткичларнинг таққослаш мезони сифатида олинган кўрсаткичларига нисбати коэффициент кўринишида акс эттирилади.

Учинчи босқичда ҳар бир кўрсаткичи барча вилоятлар бўйича (В-матрица) топилган маҳсулдорликнинг жамловчи сатрдаги Республика маълумотларига нисбати билан аниқланади ($\bar{K}_{ij} = \frac{k_{ij}}{k_{nj}}$). Бу аниқлаш орқали

ҳар бир сатрнинг жамловчи сатрга нисбатан мавқеи белгиланади. Бу мавқеини ҳисоблашда ихтиёрий сатрнинг нисбий кўрсаткичи жамловчи сатрнинг нисбий кўрсаткичларига бўлиниб, тегишли сатрнинг мос равишдаги катакчасига ёзилади, (2.11-жадвал). Ушбу матрицани янги “вариация тафовути”ни ҳисобловчи сатр билан тўлдирамыз. Айнан ушбу сатр кўрсаткичлари орқали ҳар бир устун кўрсаткичларидаги энг қуйи ва энг юқори чегаравий нукталар нисбати олинади.

2.11-жадвал

Индекслар ва вариация тафовутини ҳисоблаш макети⁶³

С - матрица

Субъектлар	Таҳлил талаб кўрсаткичлар индекслари						
	1	2	3	...	j	...	m-1
Жамловчи сатр, n	1	1	1	1	1	1	1
1							
2							
...							
i					$\bar{K}_{ij} = \frac{k_{ij}}{k_{nj}}$		
Вариация тафовути	$v_{ij} = \max(\bar{K}_{ij}) / \min(\bar{K}_{ij})$						

⁶³ Муаллиф ишланмаси

Тўртинчи босқичда ҳар бир кўрсаткич бўйича вилоятларнинг мавқеига қараб рейтинг балли аниқланади, (2.12-жадвал). Тўртинчи босқич ҳисоб-китобларининг вазифаси таққослама коэффицентлар асосида ҳисобланган рейтинг балларининг юқорилик даражасига қараб уларнинг вилоят салоҳиятига ижобий ёки салбий таъсир қилишини аниқлашдан иборат бўлади.

2.12-жадвал

Рейтинг балларини ҳисоблаш матрицасининг макети⁶⁴
(D-матрица)

Субъектлар	Таҳлил талаб кўрсаткичлар бўйича рейтинг баллари				Жамловчи устун	Ўринларни тақсимлаш
1						
2						
...						
13						

Вилоятларни(тадбиркорлик субъектларини) рейтинг асосида баҳолашда индекслар таянч маълумот бўлиб хизмат қилади. Тегиш-ли кўрсаткичлар бўйича мазкур индекслар қийматининг бирдан катталиги юқори салоҳиятлилики, бирдан кичиклик заиф салоҳиятлилики, бирлик индекслар республиканинг нисбий даражаси билан баробарликини англатади. Ушбу индексларнинг бош хусусияти ҳудудлар ҳамда республикага нисбатан таҳлилий таққослашга имкон яратишдан иборат.

Навбатдаги босқичда ҳар бир вилоятнинг тегишли кўрсаткичлари бўйича аниқланган индекслар баллар билан алмаштирилади. Натижада вилоятларда гўшт ишлаб чиқариш салоҳиятининг турли жабҳалари республика миқёсида яхлит тавсифланади. Бунинг учун индекслар жадвали асосидаги ўзгартиришлар қуйидаги кетма-кетликда амалга оширилади:

1. Энг юқори балл миқдори учун Қорақалпоғистон Республикасини қўшиб ҳисоблагандаги вилоятлар сони 13 асос бўлади. Бу балл ҳар бир устундаги энг юқори индекс билан алмаштирилади. Шунингдек, устундаги бошқа индекслар қийматининг камайиб бориш тартибига мос равишда баллар билан алмаштирилади. Натижада ҳар бир устун бўйича вилоятлар салоҳияти 13 баллдан 1 баллгача баҳоланади.

2. Барча устунлардаги индекслар билан баҳолангандан сўнг, янги устунда вилоятларнинг интеграл кўрсаткичи аниқланади. Бу йиғинди кўрсаткич бўлиб, ҳар бир сатрдаги балланган кўрсаткичларнинг йиғиндисидан иборат. Ушбу интеграл кўрсаткич ҳар бир вилоятнинг республикадаги мавқеини танланган кўрсаткичлар бўйича яхлит баҳолайди.

3. Интеграл кўрсаткичлар устунидаги балларга ўрин тақсимлаш учун янги устун ҳосил қиламиз. Бу устунда энг юқори балл тўплаган вилоятнинг мавқеи биринчи ўрин сифатида баҳоланади, қолган балларга ҳам мос равишда ўринлар аниқланади. Бу эса, вилоятларнинг рақобатбардошлик даражасини ҳам ифодалайди. Турли йиллар маълумотини юқоридаги тартиб-

⁶⁴ Муаллиф ишланмаси

да таҳлил этиш орқали вилоятлар гўшт ишлаб чиқариш салоҳиятидаги ижобий ҳамда салбий силжишларни яхлит баҳолаш даражаси ортади.

Бизнинг 2003 ва 2007 йиллар маълумотлари асосидаги алоҳида бажарилган ҳисоб-китоб натижаларимизга кўра [Илова-4 дан Илова-11 гача], аҳоли жон бошига гўшт ишлаб чиқаришда пешқадам вилоятлар гуруҳини иккала йилда ҳам Навоий (42,2 ва 51,7 кг), Тошкент (29,5 ва 36,0 кг) ва Бухоро (30,0 ва 36,4 кг) вилоятлари ташкил этса, Сирдарё (25,4 ва 30,8 кг), Андижон вилояти (16,2 ва 19,9 кг) Қорақолпоғистон Республикаси (15,2 ва 18,2 кг), ночор ва заиф таъминотда эканлигини намоён этдилар.

Экин майдонларидан, хусусан, озуқа экин майдонларидан самарали фойдаланаётган субъектлар сифатида Сурхондарё (2895,1 ва 4114,9 ц), Бухоро (2736,2 ва 3794,7 ц), Навоий (2669,3 ва 3750 ц) вилоятлари бўлса, Қорақолпоғистон Республикаси (598,5 ва 837,5 ц), Сирдарё (1164,1 ва 1631,6 ц), Хоразм (1451,7 ва 2042,0 ц) вилоятларида экин майдонларидан гўшт ишлаб чиқаришда самарасиз фойдаланилаётгани аён бўлди. Бир бош чорва молига юқори даражада гўшт ишлаб чиқариш кўрсаткичи Тошкент (168,1 ва 172,9 кг), Навоий (166,6 ва 167,3 кг), Жиззах (109,5 ва 111,3) вилоятларида кузатилаётган бўлса, Қорақолпоғистон Республикаси (56,1 ва 56,8 кг), Хоразм (76,4 ва 77,8 кг), Андижон (78,0 ва 79,6 кг) вилоятларида бу кўрсаткичларнинг паст даражадалиги серҳаражатлиликка чек қўйилмаётганлигидан далолат беради. Шунингдек, бошқа кўрсаткичлар бўйича ҳам ҳар бир вилоят салоҳияти ўзаро ҳамда республика даражасига нисбатан баҳолашлар амалга оширилди. Вилоятларнинг барча кўрсаткичлар бўйича умумий рейтинг баллари ҳисобланганда энг юқори ўринлар таққослама йилларда Навоий, Тошкент ва Бухоро вилоятларига, энг паст ўринлар эса 2003 йилда Сирдарё, Андижон ва Қорақолпоғистон Республикасига тўғри келса, 2007 йилда Қорақолпоғистон Республикаси, Сирдарё, Фарғона вилоятларига тўғри келди. Демак, Андижон вилоятида аҳвол 2007 йилга келиб бирмунча яхшиланганлигини кўриш мумкин.

Тўпланган баллар умумий меъёрий (117 балл) баллга нисбатан фоизларда ҳисобланганда 75 фоиздан юқори балл тўплаган вилоятлар таркибини Навоий (80,3 ва 78,6 %) ва Тошкент (77,7 ва 77,7 %) вилоятлари ташкил этган бўлса, 50 дан 75 фоизгача балл тўплаган вилоятлар сони 6 тани, 50 фоиздан кам бўлган вилоятлар сони эса 5 тани ташкил этди. Ушбу фоиз кўрсаткичларининг тақсимооти республикадаги вилоятларнинг ярмида мавжуд салоҳиятдан фойдаланиш даражаси паст эканлигини намоён этди. Вилоятлар ўртасидаги тафовутни баҳолашда ҳар бир кўрсаткич бўйича минимал ва максимал натижаларнинг вариация тафовути муҳим таҳлилий манба ҳисобланади. Масалан, таҳлил этилган 2003 ва 2007 йилларда жон бошига гўшт ишлаб чиқариш бўйича вариация тафовути 2,85 ва 2,89 мартани ташкил этган бўлса, 1 бош қорамолнинг гўшт ишлаб чиқаришдаги маҳсулдорлигининг вариация тафовути 2,9 ва 3,1 мартани ташкил этди. Вариация тафовутининг энг юқори кўрсаткичи 100 га озуқа майдонига тўғри келадиган гўшт ишлаб чиқариш ҳажмини баҳолашда иккала йилда ҳам 4,8 мартани ташкил этди, яъни Сурхондарё вилоятида озуқа экин майдонларидан

фойдаланиш Қорақалпоғистон Республикасига нисбатан 4,8 барабар юқори эканлиги намоён бўлди. Вариация тафовутининг бундай юқори бўлиши озуқа экин майдонларининг юқори унумдорлиги билан ҳам изоҳланади, чунки Сурхондарё вилоятида озуқа экин майдонларининг салмоғи таҳлил йилларида 5,7 ва 5,4 фоизларни ташкил этгани ҳолда Қорақалпоғистон Республикасида озуқа экин майдонларининг умумий экин майдонларидаги салмоғи 13,8 ва 13,2 фоизларни ташкил этган.

Гўшт ишлаб чиқариш ҳажмининг 100 га экин майдонига тўғри келадиган вариация тафовути эса 4,6 ва 4,5 мартани ташкил этган. Бунда энг қуйи кўрсаткич Сирдарё вилоятида бўлса, энг юқори кўрсаткич Навоий вилоятига тўғри келади.

Демак, Навоий вилоятида 100 га экин майдонига тўғри келадиган гўшт ишлаб чиқариш кўрсаткичлари ишлаб чиқариш интенсивлиги юқорилигини акс эттиради. Айни чоғда, Сирдарё вилоятида бундай интенсивлик республика кўрсаткичининг қарийб ярмини ташкил этади. Бу эса, вилоятда мавжуд салоҳиятдан фойдаланиш даражасини сезиларли ҳолда ортиради.

Вилоятлар салоҳиятини баҳолаш таҳлили натижаларига кўра фойдаланилган кўрсаткичларни 2 гуруҳга ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳда гўшт маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг омилий кўрсаткичлари ҳисобга олинса, иккинчи гуруҳ кўрсаткичларида аҳоли жон бошига ишлаб чиқарилган гўшт маҳсулотларига бўлган харид қувватини шакллантирувчи даромад кўрсаткичлари келтирилади, яъни озуқа экин майдонларидаги унумдорлик умумий экин майдонлари унумдорлигини оширса, бу унумдорлик қорамоллар маҳсулдорлигини оширишга олиб келади. Бу эса, жон бошига гўшт ишлаб чиқаришнинг юқори даражада бўлишига имкон яратади. Бу бозор механизмининг таклиф қисмини шакллантирса, гўшт маҳсулотларига талабнинг шаклланишини белгиловчи нарх аҳолининг даромад даражасига ҳам бевосита боғлиқлигини кўрсатади.

2.3. Турли тоифадаги хўжаликларда гўшт ишлаб чиқариш ва подани қайта тиклаш кўрсаткичларининг ўзаро боғлиқлиги таҳлили

Республикада гўшт ишлаб чиқариш кўрсаткичларининг энг муҳим жиҳатларидан бири, аҳолининг ўсиш суръатларига нисбатан гўшт ишлаб чиқаришнинг жадал суръатлар билан амалга оширилаётганлигидир. Бу борада мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ чорва маҳсулотларига давлат буюртмасининг бекор қилиниши ҳамда чорвачилик фермаларининг хусусийлаштирилиши муносабати билан эркин бозор муносабатларига ўтишини таъкидлаш лозим.

Ушбу жараён туфайли бошқа турдаги хўжалик юритиш субъектларига нисбатан томорқа хўжаликлари ва деҳқон хўжаликларининг бозор муносабатларига мослашуви енгил кечди. Натижада кейинги 17 йил ичида деҳқон хўжаликларининг гўшт ишлаб чиқаришдаги салмоғи 71 дан 94,9 фоизгача кўтарилди. Айни чоғда, бошқа чорвачилик маҳсулотлари

етиштиришда ҳам деҳқон хўжаликларининг етакчилик мавқеи юқори ҳисобланади. Деҳқон хўжаликларида чорвачилик маҳсулотларининг, хусусан, гўшт ишлаб чиқаришнинг кўпайиши чорва моллари сонининг кўпайиши билан ҳам мустаҳкамланмоқда. Бинобарин, 2010 йил бошига келиб республикамизда қорамолларнинг 93,1 фоизи, сигирларнинг эса қарийб 94,7 фоизи, қўй ва эчкиларнинг 76,0 фоизи деҳқон хўжаликлари улушига тўғри келади.

Айни чоғда, гўшт ишлаб чиқаришни кўпайтиришнинг, яъни чорва молларини озуқа билан таъминлаш манбаи бўлган экин майдонларининг чекланганлиги ва маҳсулдорлик, ҳосилдорликнинг ортмаётганлиги ҳар 100 гектар ҳайдаладиган ерга тўғри келадиган чорва моллари зичлигини ортиши туфайли ем-хашак муаммосини долзарблигини кучайтирмоқда. Чунки ҳар 100 гектар ҳайдаладиган ерга мустақиллик йиллари арафасида 112,3 бош қорамол тўғри келган бўлса, ҳизирда бу кўрсаткич 204 бошдан ошиб кетди. Бу эса, нафақат гўшт ишлаб чиқаришни, балки бошқа чорва маҳсулотларини етиштиришни самарали усулларини излаб топиш ва тадбиқ этишни тақозо этмоқда.

Айнан, чорва моллари турларининг бозор шароитлари нуктаи-назаридан қайта жойлашуви юз бераётганлигини қуйидаги мисолларда кўриш мумкин. Аввало, кейинги йилларга келиб, мол гўшти ишлаб чиқариш салмоғининг кескин ортганлигини, чўчка гўштига бўлган муносабатни эса арзимас салмоққа тушиб қолганлигини таъкидлашимиз лозим. Жумладан, жами ишлаб чиқарилган гўштининг 4/5 қисмидан кўпроғи мол гўштига, 1/10 қисмидан кўпроғи қўй гўштига тўғри келади, (2.13-жадвал).

Бу жадвал маълумотларидан кўринадик, парранда гўштининг салмоғи чўчка гўштининг салмоғидан кўпроқ улушни ташкил этади. Бошқа чорва моллари сифатида эса, от гўштини келтириш мумкин. Унинг салмоғи 1 фоиздан камроқни ташкил этмоқда.

Р. Ҳакимов⁶⁵нинг илмий рисоласида мустақиллик йилларида турли хўжалик юритиш шаклларидаги хўжаликларнинг фаолияти батафсил таҳлил этилган. Гўшт ишлаб чиқариш самарадорлиги ширкат хўжаликларида энг паст даражада эканлиги таъкидланган. Жумладан, мазкур хўжаликларда 2003 йилда гўшт ишлаб чиқариш таннархи 33466,8 сўм/ц ташкил этгани ҳолда, сотиш нархи 31617,8 сўм/ц ни ташкил этган. Бу эса, ширкат хўжаликларида гўшт ишлаб чиқаришнинг ҳар бир бирлигига тўғри келадиган зарарнинг 1849,5 сўм/ц дан иборатлигини намоён этган. Муаллиф ўз тадқиқотларида 1993 йилги кўрсаткич билан таққослашни амалга оширган. Жумладан, мамлакатимизда 1993 йилда гўшт ишлаб чиқариш таннархи 464,8 сўм/ц, унинг сотиш нархи эса 495,1 сўм/ц дан иборат бўлган. Фойда 30,3 сўм/ц ни ташкил этган. Яна бир диққатга сазовор жиҳат шуки, таққосланган 10 йил оралиғида таннарх 70 марта, сотиш нархи эса 50 марта ортгани таъкидланган. Ушбу рақамлардан кўринадик, гўшт ишлаб чиқаришнинг таннархи ўсиб бормоқда, самарадорлиги эса тобора пасаймоқда. Бу эса, ўз навбатида

⁶⁵ Ҳакимов Р. Ўзбекистон Республикаси чорвачилик маҳсулотлари бозори ва тармоқда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўналишлари. Монография, –Т.: 2005, –126 б.

Республикадаги гўшт ишлаб чиқаришнинг чорва моллари турлари бўйича тузилишидаги ўзгаришлар⁶⁶
(сўйилган вазнда, минг тонна)

Кўрсаткичлар	2003 й.		2004 й.		2005 й.		2006 й.		2007 й.		2008 й.		2008 йилда	
	минг тонна	%	минг тонна	%	минг тонна	%	минг тонна	%	минг тонна	%	минг тонна	%	2003 йилга нисб, %	2007 йилга нисб, %
Жами гўшт	561,3	100	598,0	100	636,7	100	683,8	100	724,8	100	785,6	100	140,0	108,4
Шундан:														
-қорамол гўшти	455,9	81,2	493,6	82,5	526,7	82,7	558,0	81,6	595,1	82,1	648,1	82,5	142,2	108,9
- қўй ва эчкилар	74,1	13,2	69,6	11,6	74,5	11,7	82,7	12,1	88,4	12,2	98,2	12,5	132,5	111,1
-чўчқалар	11,2	2,0	13,8	2,3	13,3	2,1	17,8	2,6	13,0	1,8	9,4	1,2	83,9	72,3
-парранда	16,0	2,8	17,6	3,0	17,8	2,8	21,2	3,1	24,6	3,4	28,3	3,6	176,9	115,0
Бошқа чорва моллари	4,1	0,8	3,4	0,6	4,6	0,7	4,1	0,6	3,7	0,5	1,6	0,2	39,0	43,2

⁶⁶ Манба: Stat.uz ҳамда Қишлоқ ва Сув хўжалиги материаллари асосида муаллиф ҳисоб-китоблари.

аҳолининг бир томондан харид қувватига салбий таъсир этса, иккинчи томондан ишлаб чиқариш салоҳиятининг сустлашувига олиб келади. Муаллиф 2000-2004 йилларда сўйилган вазндаги гўшт ишлаб чиқариш аҳоли жон бошига 18,1 кг дан иборат бўлиб физиологик эҳтиёж қондирилишининг 43 фоизлигини таъкидлайди.

Муаллифнинг фикрича, чорвачиликдаги ислохотларни чуқурлаштиришда аввало, озуқа экин майдонларини кенгайтириш, ғалладан бўшаган жойларни иккинчи экин сифатида фойдаланиш, шунингдек, тадбиркорликни деҳқон хўжаликларида ривожлантириш кабилар устувор йўналишлар сифатида кўрсатилган. Қорамолчиликдаги фермер хўжаликларида 100 бош қорамолга нисбатан 30-35 бош сигир, ихтисослашган гўшт етиштирувчи хўжаликларда эса 50-80 бош қорамол сақлашлиги таклиф этилган.

Юқоридагилардан кўринадики, гўшт ишлаб чиқаришни мунтазам ва барқарорлигини таъминлашда подадаги чорва молларининг сони, асосий пода салмоғи ва уларнинг йиллик ўсиш маҳсулдорлиги муҳим ҳисобланади. Бу 3 кўрсаткич пода ҳаракатини мувозанатли ташкил этиш кўрсаткичлари ҳисобланади. Пода ихтисослашувини ташкил этишнинг муҳим кўрсаткичи бу асосий пода салмоғи(сигирлар, буқалар, совлиқлар, ғунажинлар ва бошқалар)дир⁶⁷. Яъни гўшт ишлаб чиқариш учун жадал ортиб боровчи ҳар бир чорва молининг ўсиш маҳсулдорлиги асосий омил бўлса, чорва моллари сонини барқарор ва бардавомлилигини таъминлашда асосий пода салмоғи, хусусан, қорамоллар учун сигирлар салмоғи муҳим ҳисобланади. Шу ўринда мамлакатимиз статистика муассасаси маълумотларини таҳлил этайлик, (2.14-жадвал).

Жадвал маълумотларидан кўринадики, барча тоифадаги хўжаликлар учун 1 бош қорамолнинг йиллик ўсиш вазни 2007 йилда 146 кг ни, қўй ва эчкиларники эса 19 кг ни ташкил этган. Бироқ, маҳсулдорлик кўрсаткичлари деҳқон ва бошқа хўжаликларда кескин тафовутга эгалиги кўринади, яъни қорамолнинг йиллик ўсиш маҳсулдорлиги деҳқон хўжаликларида 150 кг бўлганда, фермер хўжаликларида 62 кг ни, қишлоқ хўжалик корхоналарида эса 25 кг ни ташкил этган. Ушбу кўрсаткичларнинг таажубланарли жиҳати уларнинг ўртасидаги тафовутнинг катталигидагина эмас, балки мантиқан ноаниқликка йўл қўйилганлигида ҳамдир.

Эътирозимизни изоҳлаш учун, пода ҳаракатидаги йиллик маҳсулот етиштириш ҳажмини ҳисоблаш қоидасига мурожаат қилайлик. Пода ҳаракатида йиллик маҳсулот етиштириш ҳажми ҳисобот йилида туғилган бузоқлар вазни билан тўлдирувчи поданинг йиллик ўсиш вазнининг йиғиндисидан иборат. Юқорида жадвалда келтирилган 1 бошга ҳисобланган кўрсаткич айнан мазкур йиғиндининг тўлдирувчи подадаги ўртача бошлар сонига нисбати билан белгиланади. Ушбу қоидани деҳқон хўжаликларида етиштирилган қорамол гўшти ҳажми, жадвал(2.14-жадвал)даги маҳсулдорлик кўрсаткичи ҳамда тўлдирувчи поданинг умумий сони орқали таҳлил этайлик.

⁶⁷ Носиров У.Н. Қорамолчилик, Дарслик, –Т.: 2001. –383 б.

Республикада 1 бош чорва моли маҳсулдорлигининг йиллик вазний ўсиши кўрсаткичлари⁶⁸, кг

Кўрсаткичлар	2003 й		2004 й		2005 й		2006 й		2007 й		2008 й		2008 йилда 2003 йилга нисбатан, %	
	қорамол	қўй, эчки	қорамол	қўй, эчки	қорамол	қўй, эчки	қорамол	қўй, эчки	қорамол	қўй, эчки	қорамол	қўй, эчки	қорамол	қўй, эчки
Дехқон хўжаликлари	145	21	160	23	154	23	149	19	150	16,7	151	17,1	104,1	81,4
Фермер хўжаликлари	60	9	63	10	69	9	65	7	62	6	63	7	105,0	77,8
Бошқа тоифадаги хўжаликлар	27	10	26	11	28	11	18	12	25	13	24	12	88,9	120,0
Жами	132	17	147	19	144	18	145	19	146	19	147	19	111,4	111,8

⁶⁸ Stat.uz ҳамда Қишлоқ ва Сув хўжалилиги материаллари асосида муаллиф ҳисоб-китоблари.

Агар 1 бош қорамолнинг сўнгги йилдаги маҳсулдорлиги 150 кг бўлса, тақрибан 1 бош бузоқнинг вазнини 30 кг атрофида белгилангани ҳолда юқоридаги кўрсаткичдан чегирсак, тўлдирувчи подадаги 1 бош қорамолнинг ўсиш вазни 120 кг ни ташкил этади. Таҳлил йилимиз (2007) учун ўртача қорамоллар сонини ҳисоблаймиз.

1. Бунинг учун йил боши ва йил охиридаги қорамоллар сони топилади ва у 2 га бўлинади. Бу кўрсаткич $((6537,0 + 6943,5)/2) = 6740,2$ минг бош қорамол. Демак, деҳқон хўжаликларидаги 2007 йил учун ўртача қорамоллар сони 6740,2 мингни ташкил этади. Энди ўртача сигирлар сонини ҳисоблаймиз ва у $((2818,9 + 2959,2)/2) = 2539,0$ минг бошга тенг.

2. Поданинг йиллик ўсиш вазнини ҳисоблаш тўлдирувчи подадаги ўртача қорамоллар сонидан ўртача сигирлар сонини айириш орқали аниқланади, яъни тўлдирувчи подадаги ўртача қорамоллар сони $= (6740,2 - 2539,0) = 4201,2$ минг бош.

3. Навбатдаги ҳисоблашларимизда, ушбу тўлдирувчи подадаги ўртача моллар сонини 2.14-жадвалдаги 1 бош қорамолнинг йиллик ўсиш вазнига кўпайтириш орқали подадаги жами етиштирилган маҳсулот ҳажмини топамиз. Биз бунда жадвалда берилган 150 кг лик устун учун, яъни туғилган бузоқнинг вазни чиқарилиб ташланмаган ҳол учун ҳисоблашларни амалга оширамиз. Деҳқон хўжалигида йиллик гўшт маҳсулоти етиштириш ҳажми $= (4201,2 \text{ минг бош}) * (0,150 \text{ тонна}) = 630,2 \text{ минг тонна (тирик вазнда)}$. Демак, статистик маълумотларда келтирилган 1 бош қорамолнинг йиллик ўсиш вазни асосида ҳисобланган ва қорамол подасининг йиллик семириш ҳажми 630,2 минг тоннани ташкил этади.

4. Бу кўрсаткич деҳқон хўжаликларининг 2007 йилда ишлаб чиқарган 1147,3 минг тонналик гўшт ҳажмининг 55,0 фоизини ташкил этади. Бу ерда маҳсулдорлик ва жами гўшт ҳажми бўйича статистик кўрсаткичларнинг номувофиқлиги аён бўлди. Чунки юқорида таъкидланганидек, подани қайта ташкил этиш қоидасига кўра поданинг тўлиқ тикланиши учун бир томондан чорва моллари бошларининг сонини тиклаш керак бўлса, иккинчи томондан подада гўштга топширилган молларнинг вазнига мос бўлган қайта ўсиш ва семириш маъносидagi гўшт етиштирилиши бўлади. Айнан, ушбу зооиктисодий мутаносиблик талаби таҳлилий мисоли-мизда қарийб 2 баробар бузилаётганлигини кузатиш мумкин.

Албатта бу ерда 2.14-жадвал маълумотлари ялпи кузатиш эмас, яъни танланма кузатиш натижаси бўлиши мумкин. Шунингдек, деҳқон хўжаликларида ишлаб чиқарилган гўшт ҳажмини ҳам аниқ ялпи статистик кузатиш натижалари деб бўлмайди. Чунки улар ихтиёридаги ҳайдаладиган ерларга тўғри келадиган қорамоллар зичлигини ҳамда ҳарид қилинадиган пахта чиқиндилари ва омухта ем сарфиётини ем-хашак баланси орқали кузатганда бунга ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Поданинг қайта тикланишини ташкил этиш бўйича юқоридаги кўрсаткичларнинг ўзаро мутаносиблиги гўштга топширилаётган чорва молларининг ўртача вазнини ҳисоблашга асос бўлади. Чорва моллари подасининг сифат

кўрсаткичларидан бири бўлиб, гўштга топшириладиган чорва молларининг ўртача вазни ҳисобланади. Айнан ушбу кўрсаткич кейинги пайтларда республика миқёсида бериладиган статистик маълумотларда ўз ўрнини топмаётганлиги таажубланарлидир. Бироқ, бизнинг кузатувларимизга кўра, ушбу кўрсаткичнинг тақрибий ҳисоблашларга асосланган ҳажмини аниқлаш мумкинлиги намоён бўлди. Ушбу кўрсаткични ҳисоблаш кетма-кетлигини деҳқон хўжаликларининг 2007 йил маълумотлари асосида келтирамиз.

Мавжуд маълумот(2007 йил статистик маълумотлар)ларни келтирамиз:

1) чорва молларининг бош сони кўрсаткичлари.

Кўрсаткичлар	йил бошида (ЙБ)	йил охирида (ЙО)	йиллик ўсиш	йиллик ўртача сони
қорамоллар сони, минг бош	6537,0	6943,5	406,5	6740,2
Сигирлар, минг бош	2818,9	2959,2	140,3	2889,0

2) йилига 100 бош сигирдан олинладиган бузоқлар сонининг 80-90 бошдан юқори бўлишини таъкидлаш лозим. Акс ҳолда, шахсий томорқада қисир сигирни бир йил боқиш серҳаражатлиликини орттириб юборади.

3) 2007 йил учун жами гўшт ишлаб чиқариш ҳажми 1147,3 минг тонна(тирик вазнда)дан иборат бўлгани ҳолда қорамол гўшти 82 фоиз бўлиб, у 940,8 минг тоннани ташкил қилган.

Ушбу маълумотлар асосида ҳисоблашларни амалга ошириш учун пода ҳаракати баланси қоидасини келтирамиз. Бу қоидага кўра йил охирида(ЙО)ги чорва моллар сонини топиш учун йил бошида(ЙБ)ги ва ташқаридан сотиб олинган чорва моллари ҳажми тугилган бузоқлар йиғиндисини ифодаловчи кирим қисми(КР)дан чиқим қилинган(ЧҚ), яъни ташқарига сотилган ва нобуд бўлган чорва молларининг айирмаси ҳисобланади:

$$\text{ЙО} = \text{ЙБ} + \text{КР} - \text{ЧҚ} \quad [2.1]$$

Кирим қилинган чорва молларининг асосий манбаини йил давомида туғилган бузоқлар ташкил этади. Бизнинг кузатувларимизга кўра туғилган бузоқлар сони сигирларнинг ўртача 100 бошга тўғри келадиган бузоқлар сонининг купайтмаси билан топилади, яъни $\text{КР} = 2889,0 \cdot 0,8 = 2311,2$ минг бош бузоқ.

Юқоридаги формулаларда аниқланиши керак бўлган кўрсаткич, чиқим қилинган қорамоллар сони ҳисобланади. Мамлакатдаги барча деҳқон хўжаликлари миқёсида гўштга топширилган ва нобуд бўлган қорамоллар сони ЧҚ кўрсаткичини ҳисоблаш орқали аниқланади. Бизнинг таҳлилимизга кўра, $\text{ЧҚ} = \text{ЙБ} - \text{ЙО} + \text{КР}$ бўлганлиги сабабли $\text{ЧҚ} = 6537,0 - 6943,5 + 2311,2 = 1904,7$ минг бош. Демак, ҳисобот йилида гўштга топширилган қорамоллар сони тақрибан 1904,7 минг бошга тенг экан. Ушбу кўрсаткич йиллик ўртача жами қорамоллар сонининг 28,2 фоизини ташкил этади. Ёки бошқача айтганда, деҳқон хўжаликлари ҳар 4 қорамолдан бири гўштга топширишга мўлжалланган бўлади.

Гўштга топшириладиган қорамолларнинг ҳар бир бошга тўғри келадиган ўртача вазни гўштга топширишнинг сифат даражасини белгилайди. Чунончи, бу кўрсаткич гўштга топширилган жами қорамоллар ҳажмининг, яъни уларнинг

тирик вазнининг сўйишга топширилган қорамоллар сонига нисбати билан ифодаланади, яъни $1 \text{ бош гўштга топшириладиган қорамол ўртача вазни} = (769,1 \text{ минг тонна} / 1565,4 \text{ минг бош}) = ((769,1 * 1000) / 1565,4) = 491,3 \text{ кг}$. Демак, статистик маълумотлар ва меъёрий ҳисоб-китобларга кўра деҳқон хўжаликларида гўштга топшириладиган 1 бош қорамол ўртача вазни 491,3 кг ни ташкил этар экан(тирик вазнда) ёки сўйилган вазнда 294,8 кг ни ташкил этади. Юқоридаги ҳисоблашлар тартиби фермер хўжаликлари учун ҳам амалга оширилганда, 1 бош сўйиладиган қорамол вазни 77,6 кг дан иборат бўлди.

Демак, мамлакат миқёсида гўштга топшириладиган 1 бош қорамолнинг вазнининг деҳқон хўжаликлари бўйича 601,0 кг, фермер хўжаликлари бўйича эса 77,6 кг бўлиши расмий статистик маълумотларга асосланилсада, жиддий таажубланарли ҳисобланади. Чунки статистик маълумотларда келтирилган (150 ва 62) 1 бош қорамолнинг йиллик ўртача ўсиш вазни $((601,0 / 150) = 4,0$ ва $77,6 / 62 = 1,25$) гўштга топширилган қорамол вазнидан мос равишда 4,0 ва 1,25 марта кам. Камлиги пода ҳаракатида подадаги қорамоллар тирик вазнининг қайта тикланишидаги номутаносибликни кучайтиради. Иккинчи томондан эса, гўштга топшириладиган қорамоллар тирик вазнининг бундай юқорилик ҳолати озуқа танқислиги ҳамда мавжуд наслдор бўлмаган моллар шароитида қўшимча илмий асослашни талаб этади.

Ем-хашак базасини мустаҳкамлашнинг муҳим омили бўлган озуқа экин майдонлари 2003 йилда 316,5 минг гектарни, 2004 йилда 281,3 минг гектарни, 2005 йилда 290,5 минг гектарни, 2006 йилда 295,8 минг гектарни, 2007 йилда эса 290,0 минг гектарни ва 2008 йили 278,2 минг гектарни ташкил этди. Чунончи, жами экин майдонидаги ушбу экинларнинг салмоғи мос равишда 7,6 ва 7,9 ҳамда 8,1 ва 7,9 фоизлардан иборат бўлади(2.3-жадвал). Рақамлардан кўринадикки, жами экин майдони ва ундаги озуқа экинларининг салмоғи ҳам деярли ўзгаришсиз сақланмоқда. Бу эса, ҳосилдорликни жадал оширишни таъминлайдиган экин навлари ва технологияларини қайта кўриб чиқишни тақозо этади.

Айни чоғда, республикамиз Президентининг «2006 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари»га

Тошкент вилояти бўйича турли шаклдаги хўжаликларда чорва моллари бош сонининг ўзгариш динамикаси⁶⁹.

Кўрсаткичлар	Вилоят Респ. улуши, %	Қорамоллар, минг бош				Шундан: сигирлар				қўй ва эчкилар				Парранда, минг бош			
		Жами	деҳқон хўжалик- лари	фермер хўжалик лари	бошқа тоиф хўжалик	Жами	деҳқон хўжалик- лари	фермер хўжалик лари	бошқа тоиф хўжалик	Жами	деҳқон хўжалик- лари	фермер хўжалик лари	бошқа тоиф хўжалик	Жами	деҳқон хўжалик- лари	фермер хўжалик лари	бошқа тоиф хўжалик
2005	Вилоят	394,8	313,3	39,2	42,3	187,6	163,1	11,3	13,2	395,1	237,4	35,6	122,1	3678,2	1791,1	165,3	1721,8
йил	%	6,7	5,9	13,4	14,8	7,3	6,9	12,3	14,0	4,0	3,3	11,5	4,9	20,8	15,8	21,4	30,5
2006	Вилоят	425,4	344,3	44,8	36,3	203,8	178,8	13,8	11,2	435,3	304,8	38,3	92,2	4709,8	2532,5	186,4	1990,9
йил	%	6,8	6,0	14,3	15,6	7,6	7,1	13,9	13,4	4,1	3,9	9,1	3,7	25,0	19,7	24,2	38,1
2007	Вилоят	468,1	392,9	44,9	30,3	210,0	186,4	13,9	9,7	465,5	347,1	50,0	68,4	5435,8	2896,8	187,2	2351,8
йил	%	7,1	6,5	13,6	17,1	7,4	7,0	13,2	16,2	4,1	4,1	10,0	2,8	26,2	20,0	24,8	43,9
2008	Вилоят	496,2	420,4	53,4	22,4	221,2	196,1	16,8	8,3	511,2	389,5	97,6	24,1	6910,8	3361,8	166,3	3382,7
йил	%	7,0	6,4	14,2	17,1	7,4	6,9	13,9	19,3	4,2	4,3	15,1	1,0	28,5	20,2	19,0	50,3
2009	Вилоят	512,0	436,4	59,0	16,6	226,7	204,0	18,2	4,5	544,4	408,0	114,3	22,1	7445,9	3511,3	238,4	3696,2
йил	%	6,8	6,3	14,1	17,1	7,2	6,9	13,2	16,0	4,3	4,3	13,1	1,0	28,5	19,7	18,2	52,7
2010	Вилоят	540,2	463,3	60,8	16,1	243,4	220,0	19,2	4,2	574,0	436,2	120,0	17,7	7766,6	3797,1	313,5	3656,0
йил	%	6,7	6,2	12,6	16,8	7,3	7	11,8	14,9	4,9	4,2	12	0,8	26,2	19,6	12,3	48,4

⁶⁹ Манба: Stat.uz ва Тошкент вилояти Статистика Қўмитаси маълумотлари асосида

бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузасида қуйидагича таъкидланади: «Чорвачилик соҳасида фермер хўжаликларини ташкил этиш, шунингдек, қишлоқдаги мухтож оилаларни қорамол билан бепул таъминлаш ҳисобига чорва сони бугунги кунда 2000 йилга нисбатан учдан бир қисмга кўпайди»⁷⁰. Юқорида таъкидланганидек, чорва молларининг, хусусан, қорамолларнинг ҳайдаладиган ер майдонига тўғри келадиган зичлиги жиддий ортмоқда. Озуқа экин майдонларининг айрим хўжалик юритиш шаклларига эътиборни қаратсак, бу кўрсаткич фермер хўжаликларида 2005-2006 йилларда ўртача 6,2 фоизни, деҳқон хўжаликларида эса 14,3 фоизни ташкил этган.

Навбатдаги таҳлилимизда, чорва моллари бош сонининг республика ва Тошкент вилоятидаги ўзгариш динамикасини кўриб чиқамиз. Жумладан, турли шаклдаги хўжаликларнинг улуши қиёсланади, (2.15-жадвал).

Тошкент вилоятида ҳам республикадаги сингари деҳқон хўжаликларининг улуши юқори салмоқни ташкил этади. Бироқ, деҳқон хўжаликларидаги қорамолларнинг республикадаги умумий салмоғи 93,1 фоиз бўлса, Тошкент вилоятида бу кўрсаткич 85,2 фоизни ташкил этади. Айнан тафовутни ташкил этувчи салмоқ Тошкент вилоятидаги фермер хўжаликларининг қорамоллар бўйича 11,5 фоизлигини кўрсатмоқда. Бу фермер хўжаликларининг қорамоллари бош сони бўйича қарийб 2 баравар юқорилигидан далолат беради. Қўй ва эчкилар салмоғи бўйича ҳам Тошкент вилоятида республикасига нисбатан 2 баравардан ортиқроқ улуш фермер хўжаликларида қайт этилган. Фақат паррандалар салмоғи бўйича Тошкент вилоятида республикага нисбатан паст кўрсаткични, яъни 19,7 ва 18,2 фоизни акс эттиради.

Шундай қилиб, фермер хўжаликларига бириктирилган барча тоифадаги ер майдони 2010 йил бошидаги маълумотларга кўра, 5946,1 минг гектарни ташкил этади. Ўртача 1 хўжаликга тўғри келадиган ер майдони 26,7 гектарни ташкил этди. Умумий ер майдонининг ўсиши қарийб 32 фоизни ташкил этди. Айни чоғда, фермер хўжаликларида сўнгги 1 йил ичида қорамоллар сони 374,6 минг бошдан 417,7 минг бошга, шу жумладан, сигирлар 120,8 минг бошдан 137,5 минг бошга етди. Ушбу кўрсаткичларни ўсиш суръатлари мос равишда қарийб 11,5 ва 13,8 фоиздан иборат бўлди. Фермер хўжаликларида етиштирилган чорва маҳсулотлари 2007 йилда гўшт тирик вазнда 30,0 минг тонна(2,5 %), сут 125,4 минг тонна(2,5 %), тухум 88,4 илн дона(4,0 %), жун 1146,0 тонна(5,1 %), қорақўл тери 36,5 минг дона (4,6 %) ни ташкил этди, (2.16-жадвал).

Маълумки, бугунги кунда мамлакат иқтисодиётининг барқарор ривожланишида фермер хўжаликларини ўрни ва салмоғи ижобий кўрсаткичларни ташкил этмоқда. Шуларни инобатга олиб, навбатдаги таҳлилларимизда фермер хўжаликларини таҳлил этишда давом этамиз.

⁷⁰ Ўзбекистон овози газетаси, 2007 йил 13 феврал сони.

**Тошкент вилояти фермер хўжаликларида чорва маҳсулотлари
ишлаб чиқариш динамикаси***(Республика/Тошкент вилояти)*⁷¹

Кўрсаткичлар	2005 йил	2006 йил	2007 йил	2008 йил	2009 йил	2010 йил	2010 йилда	
							2003 й.га нисб, %	2009 й.га нисб, %
Гўшт тирик вазнда, минг тонна	18,7	22,6	22,6	24,2	30,0	32,3	172,7	107,7
	4,3	5,7	5,9	5,4	7,8	8,1	188,4	103,8
Сут, минг тонна	83,5	88,8	94,8	111,1	125,4	151,5	181,4	120,8
	17,1	18,1	17,6	24,9	26,4	28,4	166,1	107,6
Тухум, млн дона	60,2	77,4	71,5	76,7	88,4	155,2	257,8	175,6
	10,1	11,2	12,8	12,8	14,3	23,0	227,7	160,8

Кейинги 6 йилдаги чорва моллари ва паррандалар бош сонининг ўсиш суръатлари таҳлил этилганда (2.17 - жадвал) фермер хўжаликлари сонининг кескин ошиши ҳисобига қорамолларнинг бош сони республикада 43,2 фоизга ошган бўлса, Тошкент вилоятида 50,5 фоизга ортди.

2.17-жадвал

**Тошкент вилояти фермер хўжаликларида чорва моллари ва
паррандалар бош сонининг ўсиш динамикаси**
*(Республика/Тошкент вилояти)*⁷²

Кўрсаткичлар	2005 йил	2006 йил	2007 йил	2008 йил	2009й ил	2010 йил	2010 йилда	
							2003 й.га нисб, %	2009 й.га нисб, %
Қорамоллар, минг бош	291,6	311,9	330,2	374,6	417,7	480,7	164,8	115,1
	39,2	44,8	44,9	53,4	59,0	60,8	155,1	103,1
Шундан: сигирлар	91,7	99,4	105,4	120,8	137,5	162,4	177,1	118,1
	11,3	13,9	13,9	16,8	18,2	19,2	169,9	105,5
қўй ва эчкилар	309,4	419,5	499,3	647,7	869,1	1007,3	325,6	115,9
	35,6	38,3	50,0	97,6	114,3	120,0	337,1	105,0
Чўчқалар	12,7	15,1	13,6	14,9	15,9	13,4	105,5	84,3
	5,7	6,6	6,6	7,3	7,6	6,5	114,0	85,5
Отлар	10,1	11,2	12,3	14,4	15,2	15,9	157,4	104,6
	2,6	3,5	4,0	4,8	5,2	5,3	203,8	101,9
Паррандалар	770,9	767,8	754,8	875,9	1306,6	2538,4	329,3	194,3
	165,3	186,4	187,2	166,3	238,4	313,5	189,7	131,5

Шунингдек, сигирларнинг бош сони ҳам мос равишда 49,9 ва 61,1 фоизга ортди. Айниқса, Тошкент вилоятидаги фермер хўжаликларида қўй ва

⁷¹ Манба: Stat.uz ва Тошкент вилояти статистика маълумотлари асосида

⁷² Манба: Stat.uz ва Тошкент вилояти статистика маълумотлари асосида

эчкилар сони 98,5 фоизга кўпайган. Айни чоғда, чўчқаларнинг бош сони эса республикада ва Тошкент вилоятида қарийб 70 фоизга ортган. Юқоридаги таҳлиллардан кўринадик, ҳозирги пайтда пахтачилик ва ғаллачиликка ихтисослашган фермер хўжаликларининг ташкил этилиши ва кўпайиши ҳисобига чорва моллари сонини орттириш учун ҳам озуқавий база кенгаяётганлигини таъкидлаш лозим. Бу эса, фермер хўжаликларида чорвачилик маҳсулотлари, хусусан, гўшт ишлаб чиқаришни кўпайтиришга шарт-шароитларни яратмоқда.

3-БОБ. ГЎШТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ КЎПАЙТИРИШНИНГ ИСТИҚБОЛ КЎРСАТКИЧЛАРИ

3.1. Гўшт ишлаб чиқаришни кўпайтиришда таркибий ислохотларни такомиллаштириш йўналишлари

Тадқиқотлардан кўринадики, кейинги йилларда гўшт ишлаб чиқаришни ривожлантиришга оид илмий изланишлар кўлами ҳамда ҳукумат қарорлари ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ривожига салмоқли ўринни эгаллайди. Мазкур изланишлар ҳукумат қарорларида нафақат мавжуд шарт-шароитларни таҳлил этиш ва баҳо бериш билан чекланмасдан уларнинг истиқбол кўрсаткичларига ҳам эътибор берилган. Хусусан, гўшт ишлаб чиқаришни кўпайтириш устувор соҳа эканлиги алоҳида таъкидланган. Бизнинг фикримизча, ҳам гўшт ишлаб чиқаришни кўпайтириш устувор вазифалардан ҳисобланади. Айни чоғда, гўшт кўпайтиришни мезоний асослари сифатида БМТ ва Осиё ривожланиш Банкнинг “Ўзбекистонда минг йиллик ривожланиш мақсадлари”⁷³ дастурий ҳужжатида 2015 йилгача белгиланган мақсад ва вазифаларни амалга оширишга йўналтирилган бўлиши лозим. Бинобарин, ушбу ҳужжатга асос бўлган «Минг йиллик Декларация»си 2000 йил сентябр ойида БМТ аъзоларининг Саммитида қабул қилинган бўлиб, унда 8 та йўналиш бўйича мақсадлар келтирилган. Биринчи мақсад, «кам таъминланганлик ва қониқарсиз озиқлантиришни қисқартириш» ҳисобланади.

Мамлакатимизда дон мустақиллигига эришилиши аҳолининг ун ва ун маҳсулотларига бўлган физиологик талабни қондириш билан боғлиқ. Бироқ, озиқ-овқат маҳсулотлари таъминотидаги бир томонламаликка чек қўйишда гўшт-сут маҳсулотлари истеъмолини кўпайтириш муҳим ўрин тутади. Айнан, сут, гўшт таъминотидаги муаммоларга барҳам бериш мавжуд вазиятни доимий муаммо сифатида эмас, ўтиш даври ходисаси сифатида баҳолашга имкон беради. Бинобарин, мазкур ҳужжатда келтирилишича: «Жаҳон Банки томонидан “2002 йилги турмуш даражасини баҳолаш»да берилган баҳога мувофиқ 27,5 фоиз аҳоли мутлоқ камбағаллик чизиғидан ташқарида яшайди, яъни 2100 к калл дан иборат кундалик энг кам овқат рационини таъминлаш учун маблағга эга эмас”⁷⁴. Шу боис, 2015 йилга келиб, кам таъминланганликни 2 бараварга камайтириш кўзда тутилган.

Ўзбекистонда «Минг йиллик ривожланиш мақсадлари»ни рўёбга чиқаришдаги илк қадамлардан бири “2006-2010 йиллар даврида шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва моллари, биринчи навбатда қорамоллар сонини кўпайтиришни рағбатлантириш» дастурининг қабул қилиниши ва амалга оширилиши ҳисобланади.

Бу дастурнинг негизини Республика Президентининг «Шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва молларини кўпайтиришни рағбатлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги⁷⁵ ҳамда Ўзбекистон

⁷³ “Ўзбекистонда Минг йиллик ривожланиш мақсадлари”, Т.:2004, 20 б

⁷⁴ “Ўзбекистонда Минг йиллик ривожланиш мақсадлари”, Т.:2004, 20 б

⁷⁵ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 308- сонли қарори, 23 март 2006 йил

Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мазкур дастур тўғрисидаги⁷⁶ қарори ташкил этади. Мазкур ҳужжатларда бир томондан хўжаликларни зотдор, сермахсул чорва моллари билан, омухта ем ва ширали озуқа билан таъминлаш борасидаги ишлар қонқарсиз аҳволда, зооветеринария ва бошқа сервис хизматлари кўрсатиш бўйича инфратузилма тармоғи, шунингдек шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжаликларида чорвачиликни ривожлантиришни микрокредитлаш тизими яхши йўлга қўйилмаганлиги таъкидланган бўлса, иккинчи томондан эса, қишлоқ аҳолисини иш билан таъминлаш ва шу асосда оилалар даромадини оширишнинг муҳим омили сифатида кўзда тутилган. Ушбу дастурнинг энг муҳим жиҳатларидан бири қорамол боқиш, чорвачилик маҳсулотлари етиштириш ва сотиш билан банд бўлган фуқароларни ижтимоий муҳофаза қилишга эътиборнинг қаратилишидир. Бу эса шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжаликларида қорамол боқиш ҳамда чорвачилик маҳсулотлари етиштириш ва сотиш билан банд бўлган фуқаролар фаолиятининг самарадорлигини оширади.

Дастурда шахсий ёрдамчи, деҳқон хўжаликларида етиштириладиган чорвачилик маҳсулотларини харид қилиш, шахсий ёрдамчи, деҳқон хўжаликларини омухта ем ва шрот билан таъминлаш юзасидан узоқ муддатли шартномалар, шу жумладан, Фючерс шартномалари тузиш механизмининг ҳуқуқий асосларини ишлаб чиқиш зарурлиги таъкидланган. Шунингдек, етиштирилган гўшт маҳсулотларининг санитария-гигиена ва ветеринария қоидаларига катъий риоя этилиши мақсадида молларни сўйиш ихтисослаштирилган қушхоналарда амалга ошириш талаб этилган.

Мамлакатимизда мазкур дастурни амалга ошириш доирасида кейинги икки йилда кенг миқёсда ижтимоий-иқтисодий силжишларга эришилди. Аввало, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш нуқтаи-назаридан қонунчиликда ўзгартиришлар ҳисобига, шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжаликларида қорамол парваришлаш билан банд шахслар иш билан банд аҳоли тоифасига киритилди ҳамда уларга меҳнат дафтарчаси берилиши ва иш стажи ҳисобга олиниши, шунингдек, улар пенсия ёшига етганда пенсия олиш ҳуқуқига таъминланди. 2008 йилнинг иккинчи чорагига келиб яратилган имкониятлардан кенг фойдаланишнинг йўлга қўйилиши эвазига мамлакатимиздаги қорамоллар сони бир миллион бошдан кўпроққа ортиб, қарийб 7,4 миллион бошни ташкил этди. Ушбу кўрсаткичнинг 94 фоизи, яъни 6,9 миллиондан ортиғи шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжаликлари улушига тўғри келмоқда. Шунингдек, тижорат банклари ҳамда Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш Вазирлиги ҳузуридаги “Бандликка кўмаклашиш жамғармаси” томонидан чорва молларини сотиб олиш учун 108 мингта оилага 93 миллиард сўм имтиёзли кредит ажратилди. Кам таъминланган оилалар бепул қорамол бериш йўли билан қўллаб-қувватланди, яъни 91 минг бошдан ортиқ қорамол тарқатилди.

⁷⁶ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарори «2006-2010 йиллар даврида шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва моллари, биринчи навбатда қорамоллар сонини кўпайтиришни рағбатлантириш дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида».

Чорвачилик соҳасига хизмат кўрсатадиган инфратузилма тармоқлари жадал ривожланди. Кўшимча равишда 417 та зооветеринария пунктлари ташкил этилди, уларнинг жами сони қарийб 2,2 мингтага етди. Молларни сунъий урчитиш бўйича 429 та пункт очилиб, жами сони 1000 тага етди. Жами 1150 та бўлган омухта ем, шрот ва шелуха сотиш бўйича ихтисослаштирилган пунктларнинг 700 дан ортиғи қишлоқ жойларда ишлаб турибди. Мазкур дастур бажарилишининг шарт-шароитлари Тошкент вилоятидаги шахсий ёрдамчи хўжаликларнинг қорамоллари боқиш билан бандлик фаолияти ўрганилди. 2006 йилнинг ўзида дастур ижроси бўйича вилоятда 7853 та қорамол, шу жумладан сигирлар қишлоқдаги мухтож оилаларга етказиб берилди.

Ушбу ишларнинг ижтимоий аҳамияти тўғрисида Республика Президентининг 2007 йил якунларига бағишланган маърузасида қуйидагича таъкидланади: «Шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва молларини кўпайтиришни рағбатлантириш дастурини амалга ошириш юзасидан бажарилаётган чора-тадбирлар бугунги кунда сезиларли натижалар бермоқда. Фақат 2007 йилнинг ўзида қорамол боқиш билан шуғулланадиган 350 мингдан зиёд фуқарога меҳнат дафтарчаси очилди. Бу эса, уларнинг ижтимоий ва ҳуқуқий ҳимоясини таъминлаш имконини берди. Шахсий ёрдамчи, деҳқон хўжаликларида қорамол боқиш билан банд бўлганлар сифатида рўйхатга олиган фуқароларнинг умумий сони эса бир миллион нафардан ошиб кетди.»⁷⁷

Юқоридаги дастур бажарилишини рағбатлантириш борасидаги ишлар Республика Президентининг навбатдаги Қарор⁷⁸да ўз ифодасини топди.

3.1-жадвал

Чорва молларини кўпайтиришни рағбатлантириш динамикаси⁷⁹

Кўрсаткичлар	Ўлч бирл	2007 й.	2010 й.	Ўсиш суръати
Озуқа экинлари майдони	минг га	290	330	13 %
Омухта ем ишлаб чиқариш	минг тонна	600	900	1.5 барабар
Микрокредитлаш	млрд сўм	93	120,7	30,0 %
Деҳқон хўжаликларида қорамоллар сони	миллион бош	6.9	8,6	24,6 %

⁷⁷ Ўзбекистон овози, 2008 йил 9-феврал

⁷⁸ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 21 апрелда қабул қилинган “Шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва моллар кўпайтиришни рағбатлантиришни кучайтириш ҳамда чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кенгайтириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-842-қарори

⁷⁹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 21 апрелда қабул қилинган “Шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва моллар кўпайтиришни рағбатлантиришни кучайтириш ҳамда чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кенгайтириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-842-қарори

Ушбу қарорга кўра чорва молларни янада кўпайтиришни рағбатлантириш қишлоқ аҳолисининг бандлик даражаси ва даромадларини оширишда, гўшт-сут маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг ўсиши ҳамда ички истеъмол бозорининг тўлдирилишида муҳим ўрин тутати, (3.1-жадвал).

Юқорида қабул қилинган дастур ва қарорларнинг тўла-тўқис бажарилиши чорвачиликни ривожлантиришнинг таркибий ислохотларидаги уйғунлик ва мутаносибликни талаб этади. Илмий-назарий ёндашувлар ҳамда меъёрий ҳуқуқий ҳужжатлар таҳлилларига кўра, фикримизча, чорвачиликдаги таркибий ислохотларни амалга оширишнинг қуйидаги йўналишларини таъкидлаш лозим:

- мустаҳкам озуқа базасини таъминлаш;
- чорва моллари наслчилигини ошириш;
- ветеринария хизматини яхшилаш;
- гўшт-сут саноатида иккиламчи хом ашё ресурсларидан фойдаланишни кенгайтириш;
- молиявий қўллаб-қувватлашни такомиллаштириш;
- солиқ тизимида имтиёزلарни кенгайтириш.

Мустаҳкам озуқа базасини таъминлашда келтирилган таркибий ислохот йўналишларининг таянч буғини ҳисобланади. Ушбу йўналишни ҳам таркибий жиҳатдан қуйидаги вазифалар мажмуасидан иборатлигини ҳисобга олиш лозим бўлади. Аввало, чорвачиликка ихтисослаштирилган фермер ва бошқа хўжаликларга ажратилган суғориладиган ерлар фақат озуқа экинлари учун мўлжалланиши билан бир қаторда давлат эҳтиёжлари учун пахта ҳамда донли экинлар майдонида алмашлаб экишни қатъий жорий этиш талаб этилади.

Дарҳақиқат, гўшт ишлаб чиқаришни кўпайтиришга бўлган расмий ёндашувлар билан бир қаторда пахтачиликка ихтисослашувга оид йирик илмий тадқиқотлардан бирида ҳам чорвачиликнинг мустаҳкам озуқа базасига бўлган заруратга алоҳида эътибор қаратилган. Бу зарурат пахтачиликка ихтисослашган хўжаликларда алмашлаб экиш тизимини жорий этиш ва унга тўлиқ амал қилишдан иборат. Жумладан, алмашлаб экишнинг ихтисослашган хўжаликларда ҳам зарурий шарт эканлиги қуйидагича таъкидланади: “Қишлоқ хўжалиги аниқ маҳсулот ишлаб чиқариш ёки қишлоқ хўжалик экинларини парваришlashга ихтисослашиши имконини бермайди. Чунки, тупроқ табиий унумдорлигини ошириш ва экинлар касаллик ва зараркунандаларига қарши курашиш, алмашлаб экиш тизимини жорий қилиш заруратини пайдо қилади.

Алмашлаб экиш тизими, ихтисослашган хўжаликларда ҳам бошқа турдаги экинларни экишни ва уларни парваришlash агротехникаси, маҳсулот етиштириш технологиясини билишни талаб этади. Алмашлаб экиш тизимида ем-хашак экинларининг жой олиши, чорвачилик тармоғини сақлашни тақозо қилади”⁸⁰.

⁸⁰ Хушматов Н.С. Ёўза селекцион навлари ихтисодий самарадорлиги-ни баҳолашнинг услубий асослари: докторлик диссертацияси, –Т.: ЎзБИИТИ, 2004. –344 б.

Иккинчи вазифа эса, озуқа ишлаб чиқишни кўпайтиришнинг экстенсив йўли бўлган экин майдонларини кенгайтириш билан чекланмай озуқа экинлари ҳосилдорлигини жиддий ошириш керак бўлади. Чунки, юқоридаги қарорда ҳам экин майдонлари 13 фоизга оширилгани чоғда озуқа базасини 1,5 барабар орттириш кўзда тутилган. Албатта, ушбу кўрсаткичга эришиш ҳосилдорлик ошиши билан бевосита боғлиқдир. Айни чоғда, озуқа экинларининг ҳосилдорлигини ошириш истиқболли озуқа экинларини танлаш, экиш, парваришlash агротехникасига риоя қилиш ва йиғиб олишни ташкил этиш, сақлаш билан боғлиқ хизматларни юқори механизациялаштиришнинг илғор усуллари тadbиқ этишни талаб этади.

Озуқа базасини мустаҳкамлашнинг учинчи вазифаси озуқа сотиш бўйича ҳақиқий бозор механизмлари ва тамойилларига ўтишни таъминлашдан иборат. Бу борада қатор ҳуқуқий-ташкилий тadbирлар амалга оширилмоқда. Масалан, мавжуд ихтисослаштирилган пунктлар тармоғини, оқилона жойлаштирилиши; ушбу пунктлар тармоғини сезиларли даражада кенгайтириш; ем-хашак истеъмолчилари – фермерлар, шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжаликлари эгаларининг улардан кенг фойдаланишини таъминланиши; омукта ем, шрот, шелуха, кепак ва бошқа озуқа турларини товар-хом ашё биржасида очиқ биржа савдоларида харид қилиш мумкин бўлган озуқа сотиш бўйича ягона ихтисослаштирилган пунктларнинг, ҳамда улар негизида туман ва вилоят бирлашмалари ташкил этилиши; Вилоят ва туманлар ҳокимликлари, “Ўздонмахсулот” акциядорлик компанияси, ёғ-мой ва озиқ-овқат саноати уюшмаси раҳбарлари озуқа сотиш бўйича ягона ихтисослаштирилган пунктларни ташкил этиш бўйича маъсулиятлар юкланиши шулар жумласидандир. Ушбу вазифанинг тўлақонли амалга оширилиши шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликлари учун муҳим озуқа ресурсларидан кенг равишда, тенглик асосида, очиқ ва ошқора фойдаланишини таъминлаш; озуқа учун нарх белгилашнинг уларни сотишда инсофсизлик ва суиистеъмол қилишни, нархларни сунъий оширишни истисно қилувчи бозор механизмининг жорий этиш; озуқа ишлаб чиқариш, етказиб бериш ва сотишда иштирок этадиган бўғинлар сонини қисқартириш ҳисобидан жами сарф-харажатларни камайтириш, бинобарин, озуқа нархларини асоссиз ва чайқовчилик мақсадида оширишга йўл қўймаслик; озуқа ишлаб чиқариш ва сотиш тизимида кўп йиллар мобайнида шаклланган порахўрлик алоқалари, фирибгарлик, қўшиб ёзиш, ўғирлик каби иллатларни тугатиш имконини беради.

Тўртинчи вазифа эса омукта ем ишлаб чиқаришда унинг тўйимлилигини таъминловчи компанентлар мавжудлигига эътибор қаратиш зарур. Яъни омукта ем ишлаб чиқаришни тубдан янгилаш талаб этилади. Чунончи, республикада 2011 йил бошига келиб 9093,7 минг бош мавжуд бўлса, улар учун 18965 минг тонна озуқа бирлиги талаб этилгани ҳолда 11682 минг тонна озуқа бирлиги, яъни 61,6 фоиз таъминот йўлга қўйилган⁸¹.

Чорва моллари наслчилигини ошириш таркибий ислохотларнинг иккинчи йўналиши ҳисобланади. Бу йўналиш доирасида: Республика

⁸¹ Қишлоқ ва Сув хўжалиги Вазирлиги маълумотлари

“Ўзнаслчилик” корхонасининг ишлаб чиқариш қувватларини модернизация қилиш; сервис пунктлари кенг тармоқларини ташкил этиш йўли билан чорва молларни сунъий урчитиш бўйича ўз базасини яратиш; урчитувчи техниклар ва ветеринар мутахассисларни тайёрлаш ҳамда малакасини ошириш бўйича мунтазам курслар ташкил этиш каби вазифаларни ҳисобга олиш зарур.

Ветеринария хизматини яхшилаш йўналиши бўйича бажариладиган вазифалар таркибида: ветеринария лабораториялари ва зооветеринария пунктларини замонавий ускуналар ҳамда инвентарлар билан жиҳозлаш; уларни малакали мутахассислар билан тўлдиришга доир белгиланган чоратadbирлар ҳамда ветеринария пунктларининг хусусийлаштирилиши билан бир қаторда уларни рўйхатга олишда давлат божини тўлашдан 2012 йилнинг 1 январигача озод этилганлиги муҳим аҳамиятга эгадир.

Гўшт-сут саноатида иккиламчи хом ашё ресурсларидан фойдаланишни кенгайтириш бўйича вазифалар туркумини тери, суяк, ичак-чавоқ, туёқ кабиларни саноат асосида қайта ишлашни кенгайтириш ташкил этади. Чунончи, бўрдоқига сўйилаётган чорва молларининг иккиламчи хом ашё ресурсларидан фойдаланишни кенгайтириш бир томондан, ишлаб чиқарувчилар манфаатдорлигини оширса, иккинчи томондан, асосий маҳсулот истеъмолчилари учун нарх ўсиш тенденциясини чеклаш имкониятини яратади.

Молиявий қўллаб-қувватлашни такомиллаштириш йўналишида вазифалар туркумида аҳоли ва фермерларнинг чорвачилик иншоотларини қуриш, озуқа экинларига ишлов бериш ва ҳосилни йиғиб олиш, ташиш техникаси хариди ҳамда чорва моллари ва озуқа сотиб олиш учун кредит ресурсларидан фойдаланишини кенгайтириш эвазига ҳам чорвачиликни жадал ривожлантириш муҳим ўрин тутди.

Солиқ тизимида имтиёзларни кенгайтириш йўналиши чорвачиликка хизмат кўрсатиш соҳасидаги наслчилик, ветеринария, озуқа етказиб бериш каби муассасалар фаолиятида солиқ ва бож тўловлари имтиёзларини такомиллаштириш билан боғлиқ.

Фикримизча, ҳукуматимиз томонидан аҳолини ижтимоий ҳимоялаш дастурини янада такомиллаштиришни янгича ёндашувлар асосида ишлаб чиқишни тақозо этади. Жумладан, қишлоқдаги иш билан банд бўлмаган ёки вақтинча бўш бўлган фуқароларни гўшт етиштиришни кўпайтиришда фаол иштирокини таъминлайдиган механизмини ишлаб чиқиш керак бўлади. Бу механизм хомий маблағига боқимандаликдан ўз турмуш шароитини яхшилаш имконини бериши керак. Чунки, у бўрдоқига қорамол боқувчилар учун гўшт етиштиришда моддий мафаатдорликни оширишга хизмат қилади. Албатта, ёш бузоқларни узок муддат (1,5-2 йил) боқиб, натижасини кутишга нисбатан 3-4 ой мобайнида бўрдоқига боқиш бир томондан, пул маблағларининг айланишини тезлаштиради, иккинчи томондан, тадбиркорлик фаолияти натижасини сарҳисоб қилишга имкон яратади. Бунинг учун қорамол боқувчи шахсий ёрдамчи хўжалик билан ҳамкорлик қилувчи тадбиркорлик субъектининг ўзаро ишончли келишуви лозим бўлиши керак. Бу келишувга кўра бўрдоқига боқиладиган қорамол хомийларникидек бепул берилмайди. Яъни қорамолни сотиб олиш ва уни боқиш ва сотиш билан

боғлиқ бўлган озуқа, меҳнат натижаларини ташкил этиш ўзаро келишилади. Масалан, Тошкент вилоятининг мол бозорларида бўрдоқига боқиладиган молларни сотиб олувчилар билан ўтказилган анкета сўровларимизда 250 та респондентнинг 33 таси (13,2 фоизи) хомийларнинг пул маблағлари ҳисобига бўрдоқчилик билан шуғулланишини қайд этдилар. Бунда бўрдоқи боқар билан хомий ўртасидаги келишув асосан «Фойда-шерик» муносабатларига биноан амал қилинади. «Фойда-шерик» келишувида хомий бўрдоқига боқиладиган қорамолни харид қилиш учун пул маблағи ажратади. Бўрдоқи боқар эса, озуқа таъминоти ва меҳнат фаолияти билан иштирок этади. Бўрдоқига боқилган мол тайёр бўлгандан сўнг тирик ёки сўйилган вазнда гўштга топширилади. Сотишдан тушган молиявий тушум уч қисмга тақсимланади.

1 қисм. Харид қилинган мол учун тўловлар

2 қисм. Озуқа ем-хашак сарфлари учун тўловлар

3 қисм. Тақсимланмаган даромад.

Айнан, тақсимланмаган даромад «Фойда-шерик» келишувининг негизини ташкил этади. Иштирокчиларнинг ўзаро келишувига кўра асосан тенг қисмда тақсимланиши маълум бўлди.

Кузатувларимизнинг айримларида эса хомий томонидан ажратиладиган пул маблағи нафақат қорамолни харид қилиш учун, балки ем-хашак таъминотини ҳам қамраб олади. Бундай ҳолларда ҳам тақсимланмаган даромад тенг қисмда тақсимлангани маълум бўлди. Бўрдоқи боқар учун «Фойда-шерик» келишувининг манфаатдорлиги 1 бош қорамол учун 1 ойда 30-55 минг сўмдан иборатлиги таъкидланди. Анкета сўровларимиз давомида бундай шартнома асосида фаолият кўрсатишга мойиллар мол бозорларидаги респондентлари-мизнинг 65 фоизини ташкил этди. Кўринадики, ушбу «Фойда-шерик» йўналишидаги ҳамкорликни ривожлантириш ҳар жиҳатдан самарали ҳисобланади.

Агар республикамызда ҳозирги кунда қишлоқ жойларда ўртача бир иш жойини 2,5 млн сўм атрофида маблағ талаб этилишини ҳисобга олсак, ушбу маблағ билан йил давомида икки кишини иш билан банд қилиш, даромад олиш, энг муҳими гўшт маҳсулотларини кўпайтириш шарт-шароитлари мустаҳкамланади.

Кузатувларимизда, яъни анкета жавобларида наслдор моллар салмоғининг камаётганлиги тўғрисида 71 фоиз респондент фикр билдирган. Респондентларнинг 56 фоизи озуқа таркибидаги номутоносикликлар ва етиш-мовчиликлар бўрдоқчиликни ривожлантиришдаги муҳим ҳавф ҳатар деб ҳисоблайдилар. Респондентларнинг 20 фоизи ветеринария доридармонларидан умуман фойдаланмаслигини ва фойдаланишга эҳтиёж сезмаслигини баён этдилар. Шунинг учун ҳам республика Президенти юқорида таъкидланган маърузасида: «Лекин шулар қаторида таъкидлаш керакки, бугунги кунда чорвачиликни ривожлантиришнинг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш, наслчиликни тубдан яхшилаш, ветеринария ва зоотехника хизматларининг замонавий тармоғини ташкил этиш, ем-хашак

аввало, омухта озуқа билан таъминлаш каби муаммолар ҳамон долзарблигича қолмоқда.

Гўшт-сут ишлаб чиқариш тармоғини ривожлантириш, замонавий технология билан жиҳохланган ихчам хусусий корхоналарни ташкил этиш, шу асосда харидоргир маҳсулотлар сифатини ва турларини оширишга алоҳида эътибор қаратиш зарур.» дир деб таъкидлаган эди.

Шу боис, Вазирлар Маҳкамасининг «2007-2010 йилларда қишлоқ хўжалигида таркибий қайта ўзгаришлар ва иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг мамлакатдаги барча минтақаларини қамраб оладиган асосий йўналишлари тўғрисида»ги дастурининг ишлаб чиқиши муҳим аҳамиятга эга ҳисобланади. Дастурда: «қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг бозор механизмлари ва иқтисодий методларини кенг жорий этиш, чорвачиликни ривожлантиришнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, наслчилик ишларини, зооветеринария хизматлари кўрсатишни, чорва озуқалари билан таъминлашни тубдан яхшилаш, пировард натижада қишлоқ аҳолиси даромадларини ва турмуши сифатини оширишга йўналтирилган кичик бизнесни, тадбиркорликни, касаначиликни жадал ривожлантириш» каби масалаларга алоҳида эътибор қаратилган⁸².

Албатта, қишлоқ хўжалиги, жумладан, чорвачилик тараққиётига бундай мажмуавий ёндашиш барча иқтисодий субъектлар фаоллигини оширишга қаратилган илмий асосланган ишланмалар тайёрлаш ва амалиётга тадбиқ этишни тақозо қилади. Хусусан, ҳозирга келиб жами қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида қарийб 60 фоиз салмоқни ташкил этувчи деҳқон хўжаликлари фаолиятини, жумладан чорвачиликни янги босқичга кўтариш зарурати ортади. Фикримизча, бу заруратни ҳал этишда шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжаликларида фаолият кўрсатувчи фуқаролар имкониятидан самарали фойдаланиш муҳим ўрин тутади.

Бизнинг анкета сўровлари натижаларини қайта ишлаш асосида ишлаб чиққан ташкилий-иқтисодий механизмга кўра бўрдоқчиликни кичик миқёсда ривожлантиришга эътибор қаратиш керак бўлади. Бўрдоқчиликда ҳам саноат касаначилиги сингари чора-тадбирлар талаб этилади. Ана шундай ташкилий-иқтисодий чора-тадбирлардан бири бизнинг таклиф этаётган механизм ҳисобланади. Бу механизмнинг аҳамияти қишлоқ аҳолисини иш билан бандлигини ошириш, чорва моллари сонини кўпайтириш ва аҳолини озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган физиологик талабларини юқори даражада қондиришга, шунингдек қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини бозор муносабатлари талабларига мослашувни жадаллаштиришга ҳам хизмат қилади.

Мутахассислар маълумотига кўра, 1 тонна хом ашё ҳисобидан чорвачилик нуктаи-назаридан таҳлил этилганда тола, пахта ёғи каби ўнлаб маҳсулотлар билан бир қаторда 225 кг кунжара ва 175 кг шелуха олиш мумкин. Агар 1 кг кунжаранинг 0,87 кг озуқа бирлигига, 1 кг шелуханинг эса

⁸² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори 2010 йилда республикани ижтимоий – иқтисодий ривожлантириш яқунлари ҳамда 2011 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида, [\Халқ](#) сўзи газетаси, 2011 йил 22 январ

0,30 кг озуқа бирлигига тенглигидан келиб чиқилса, 1 тонна пахта хом ашёсидан ($225 \cdot 0,87 + 175 \cdot 0,30 = 248,25$ кг озуқа бирлиги) 248,25 кг озуқа бирлигидаги озуқа миқдори олинади. Ушбу кўрсаткични ўртача ҳосилдорлиги 25 ц/га бўлган пахта майдонига нисбатан аниқлаштирсак, 1 гектар пахта майдонида 620,625 ($(25 \cdot 248,25) / 10$) кг, яъни қарийб 621 кг озуқа бирлигини 1 гектар пахта майдонидан етиштириш мумкин. Энди ҳисоблашларни давом эттирсак, 1 кг гўшт етиштириш учун меъёрий кўрсаткичларга кўра 13,5 озуқа бирлиги талаб этилади. Кўринадикки, 46 кг гўшт 1 гектар пахта майдонига тўғри келар экан.

Шу ўринда, пахта чиқиндиларининг қорамолларни бўрдокилаш рационидagi салмоғи 17 фоизгача бўлиши мумкинлиги ҳисобга олинса, қолган 83 фоизлик озуқалар: 16 фоизи дағал хашак, 30 фоизи кўк ва ширали озуқа, 37 фоизи концентрант озуқага тўғри келади⁸³.

Агар меъёрий озуқа бирликларининг дағал озуқадаги салмоғини -0,48; ширали ва кўк озуқадаги салмоғини -0,2; концентрант озуқалар салмоғини -0,9 эканлигидан келиб чиқилса, озуқаларнинг тегишли турлари бўйича натура миқдори қуйидагича аниқланади:

$$N_{K_i} = \frac{(OB * d_i) / 100}{P_i} \quad [3.1]$$

Бунда: N_{K_i} - 1 кг гўшт етиштириш учун i -озуқани натура миқдори,

ОБ - 1 кг гўшт етиштириш учун сарфланадиган озуқа меъёри,

d_i - i -озуқани салмоғи, %

P_i - i -озуқанинг 1 кг гўштни етиштириш учун меъёрий миқдори.

Демак, мазкур (1) формула асосида юқоридаги меъёрий кўрсаткичларга мос бўлган озуқаларнинг натура миқдорини ҳисоблаш мумкин. Яъни, қорамолни 1 кг семиртириш учун -4,5 кг дағал хашак; - 20,25 кг кўк ва ширали озуқа; - 5,55 кг концентратлар; 7,65 кг пахта чиқиндиларидан шелуха саарф этиш талаб этилади.

Навбатдаги ҳисоблашлар учун қиймат кўрсаткичларини аниқлаш талаб этилади. Чакана савдо нархида 2009 йил 1 январ ҳолатига шелуха нархи -150 сўм, дағал хашак – 63 сўм, ширали озуқа – 32 сўм, концентратлар – 252 сўм бўлса, жами озуқа сарфлари 3477,6 сўмни ташкил этади.

Албатта, пахтачилик хўжаликларида алмашлаб экишга тўлиқ амал қилиш чорвачиликни ривожлантиришда зарур бўлган ем-хашак таркибини(дағал хашак, ширали ва кўк озуқа, концентратлар) зарурий даражада кенгайтиришга имкон яратади. Бу имконнинг воқеликка айланиши ёки амалга оширилиши пахта ва ғаллага давлат буюртмаси бўлгани сингари алмашлаб экиш меъёрларига давлат назорати жорий этилиши мақсадга мувофиқ бўлади. Бу билан чорвачилик тармоғини сақлаб қолиш ижтимоий, экологик заруратдан иқтисодий манфаатдорликка ва тадбиркорликни рағбатлантиришга тўлақонли ва яхлит замин барпо этилади.

⁸³ Носиров У.Н. Қорамолчилик, Дарслик, –Т.: 2001. –383 б.

Демак, чорвачилик маҳсулотларини, хусусан, гўшт ишлаб чиқариш ва истеъмоли ҳажмини аҳолининг физиологик талаблари даражасида бўлиши учун туб таркибий ислохотларни амалга ошириш талаб этилади. Юқорида келтирилган йўналишларни амалга ошириш бир томондан қишлоқ аҳолиси бандлигини, даромадини ошириш билан бир қаторда мамлакат аҳолисининг озиқ-овқат истеъмолини янги босқичга кўтаришга хизмат қилади.

3.2. Гўшт ишлаб чиқаришни кўпайтиришга ахборот технологияларини татбиқ этиш хусусиятлари.

Гўшт етиштирувчи ва етказиб берувчи тадбиркорлик субъектларининг, хусусан, фермер ва деҳқон хўжаликларининг иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида бозор мувозанати талабларига мос иқтисодий механизмига эришишда замонавий ахборот технологиялар муҳим ўрин тутади. Бунда аниқ ва тўлиқ ахборот манбаи асосида турли вариантдаги бизнес-лойиҳалар орасидан энг муқобилини танлаш имконияти яратилади. Чунончи, энг мақбул бизнес-лойиҳалар ишлаб чиқиш ва қарор қабул қилиш қуйидагиларда ўз аксини топади: фойдаланиладиган моддий, молиявий ресурслар таъминотидаги номутаносиблик ва узилишларга барҳам берилади; бозордаги истеъмолчи талабидаги ўзгарувчанликка сезгирлик ва мослашув-чанлик имкониятлари ортади; тадбиркорларнинг гўшт ишлаб чиқариш таннархи пасайиши ва сифатининг ошиши ҳисобига рақабатбардошлик имкониятлари мутаҳкамланади; тадбиркорлар манфаатдорлигининг ошиши ҳисобига гўшт етиштириш ҳажмининг изчил ва узлуксиз кўпайтирилишига эришилади; энг муҳими аҳолининг сифатли гўшт истеъмоли даражасини физиологик меъёрларга яқинлаштириш тезлашади.

Замонавий ахборот технологияси шароитида нафақат гўшт ишлаб чиқариш, сотиш кўрсаткичларининг кескин юксалишига, балки ахборот ресурсларини тақдим этилиш ва уни қайта ишлаш тубдан янги босқичга кўтарилади, яъни тўпланаётган ахборот ресурсларининг хўжаликлар салоҳиятини тўлиқроқ намоён этилишига, киритиладиган ва чиқариладиган ахборотларнинг ихчамлашувига ва яхлитлигига эришилади. Замонавий ахборот технологияларини асосий тамойиллари сифатида масалалар ечимига тизимий ёндашув, лойиҳавий ечимларни андозалаш, тизимнинг узлуксиз такомиллашуви, айрим масалаларни алоҳида ечиш имкониятларини таъминлаш кабиларни таъкидлаш лозим. Чунончи, ем-хашак рақибларида муқобил вариантни танланиши маҳсулот таннархини пасайтириш ва фойдани ошириш имкониятини яратсада, бошқа функционал масалалар, масалан: ем-хашак етказиб беришдаги узулишлар пировард натижасини самарасиз яқунланишига олиб келиш мумкин. Айнан шу боис, ишлаб чиқариш ва сотишнинг барча буғинларига оид ахборотларни кузатиш, назорат қилиш ва тартибга солишда тизимий ёндашувдан фойдаланиш долзарб ҳисобланади.

Бошланғич маълумот, оралик маълумот ва яқунловчи маълумотлар замонавий ахборот технологиясининг ҳам ресурсларини ҳам маҳсулотларини ташкил этади. Бошланғич маълумотларнинг хўжаликлар салоҳиятини аниқ

намоён этишига қараб пировард маълумотларнинг ишончлилигига эришилади. Таркибий жиҳатдан бошланғич маълумотларнинг ўзи меъёрий ва жорий ҳисобот маълумотларидан иборат. Меъёрий маълумотларнинг ўзи эса меъёрий-маъмурий, меъёрий-зоотехник ва озуқа тўйимлилиги меъёрлари кўрсаткичларига ажратилади. Меъёрий-маъмурий кўрсаткичлар жумласига солиқлар, божхона божлари ва бошқа тўловлар; имтиёзли кредит фоизлари; чорва молларига ер ажратиш меъёрлари киради.

Меъёрий-зоотехник кўрсаткичларга эса молларнинг генетик маҳсулдорлиги(1 бош сигирдан соғилган сут, бўрдоқи ва ўстиришдаги чорва молларининг суткалик ўсиш вазни, маҳсулдор молларнинг асосий подада сақланиш муддатлари, бўрдоқига боқиш муддатлари ва бошқалар), пода таркибининг тузилиши, маҳсулот бирлигига озуқа гурухлари(концентирланган, омукта ем, ширали озуқалар, дағал хашак, кўк масса) бўйича меъёрий сарфлар киради. Масалан, 1 кг гўшт етиштириш учун 12,5-13,5 озуқа бирлиги сарфланиши талаб этилади. Озуқа тўйимлилиги меъёрлари кўрсаткичлари асосан уч турдаги гурухга бўлинади. Булар озуқа турлари бўйича озуқа бирлиги, протеин ва каротиндир.

Жорий ҳисобот маълумотларига лойиҳалаштирилаётган давр бошида:

1. Мавжуд бўлган чорва молларининг гурухлар бўйича бош сони ва вазни (тирик вазнда);
2. Хўжалик тасарруфидаги экин ва бошқа майдонлари(га);
3. Хўжаликда мавжуд бўлган моддий(ем-хашак), молиявий ва меҳнат ресурслари киритилади.

Оралиқ маълумотлар гуруҳини якуний маълумотлар ҳосил қилиш учун фойдаланиладиган, қайта ишланган таҳлилий маълумотлар ташкил этади. Бундан маълумотлар жумласига молларни озиқлантириш рационлари, бир бош чорва молининг ўртача вазни, суткалик молларнинг ўсиш вазни, сотиб олинadиган моддий ва бошқа ресурсларнинг миқдорлари ва нархлари, маҳсулот таннархи кўрсаткичлари ва бошқалар киради.

Якуний маълумотлар ушбу гуруҳ маълумотларига маркетинг стратегиясидан келиб чиқувчи хўжаликдаги моддий, молиявий ресурслар ҳамда чорва моллари ҳаракатининг лойиҳалаштирилган пировард натижаси акс эттирилади. Булар сотувдан тушадиган тушум, маҳсулот рентабеллиги, сотилган маҳсулот миқдори ва бошқа молиявий натижалар акс этади. Маълумотлар тизимининг пухта тайёрланганлиги ҳар бир кўрсаткичнинг тегишли миқдори бўйича ўлчов бирликлари билан аниқ боғланганлигига кўп жиҳатдан аҳамиятли ҳисобланади.

Гўшт етиштирувчиларни ҳимоя қилиш, қўллаб-қувватлаш ва рағбатлантиришнинг икки омилини таъкидлаш мумкин. Биринчиси, гўшт етиштирувларга озуқа ҳамда бошқа моддий ресурслар ва хизмат кўрсатишдаги нарх динамикасидаги номуносивбликларнинг ошиши бўлса, иккинчиси эса, аҳоли харид қувватининг ошишидан иборат. Гўшт етиштиришда биринчи омил тескари, иккинчи омил эса тўғри пропорционал равишда таъсир қилади. Шунинг учун ҳам гўшт етиштирувчилари учун аҳоли даромад даражасига (харид қувватига) салбий таъсир қилмайдиган нарх белгилаш, иккинчи

томондан эса, ишлаб чиқариш ва сотиш ҳаражатларининг қопланиши ҳамда ва муайян даражада фойда олиш талаб этилади.

Замонавий ахборот технологияларининг яна бир хусусияти мамлакат иқтисодиётидаги таркибий ислохотларни кузатиш, таҳлил этиш асосида ҳар бир хўжаликнинг салоҳиятидаги устуворликлар ва заифликларга таъсирини баҳолаш даражасини оширишдан иборат. Чунончи, юқорида таъкидланган жихатлар, замонавий ахборот технологияларининг хўжалик миқёсидаги ички имкониятларидан самарали фойдаланишга шарт-шароит яратиш билан бир қаторда ташқи омилларни тенденцияларини батафсил баён этишни таъминлайди. Масалан, гўшт ишлаб чиқаришга ва унинг купайишига устувор таъсир қилувчи озуқа базаси салоҳиятидаги тенденцияларни кузатишимиз мумкин. Маълумки, республикада гўшт ишлаб чиқаришда асосий озуқа манбаи сифатида суғориладиган ерларнинг уч гуруҳини таъкидлаш мумкин.

Булар:

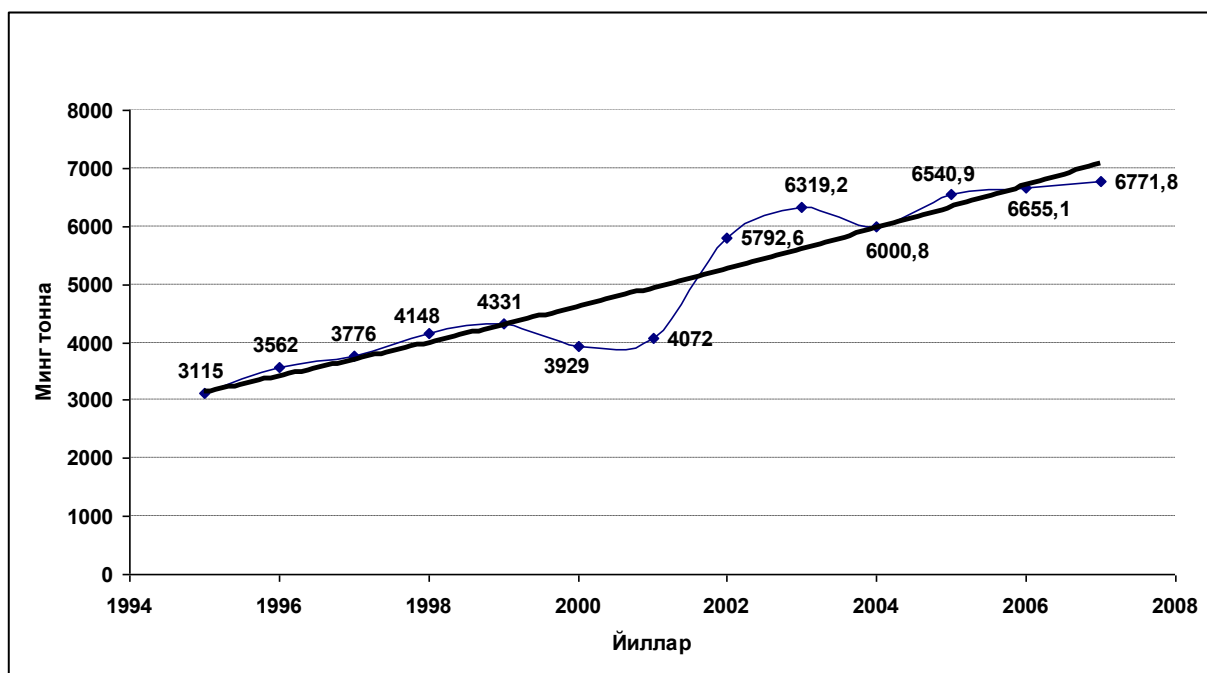
- Дон экин майдонлари;
- Пахта экин майдонлари;
- Озуқа экин майдонлари.

Айнан, ушбу суғориладиган экин майдонларининг таркибий тузулишидаги ўзгаришлар аввало, чорвачилик маҳсулотлари, қолаверса, гўшт ишлаб чиқариш салоҳиятини белгилайди.

Мустақиллик йилларида донли экинлар майдонининг кенгайиши нафақат ун ва ун маҳсулотлари, балки чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг жиддий барқарорлашувига олиб келмоқда, яъни дон экинлари майдонида оралиқ ва такрорий озуқа экинлари экиш имконияти кенгайди. Натижада ер-сув ресурсларидан самарали фойдаланиш ҳисобига аҳолини гўшт билан таъминлаш салоҳияти мустаҳкамланди ва бу кўрсаткич ўсиб бормоқда. Айни чоғда, қишлоқ аҳолиси бандлигининг ошишига муҳим ҳисса қўшмоқда.

Юқоридагилар боис, дон маҳсулотлари ва гўшт ўртасидаги ҳамда гўшт билан ўриндош маҳсулотлар миқдорий боғлиқликни аниқлаш мақсадида замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш тизимини ишлаб чиқдик. Бунда республика ва Тошкент вилояти миқёсидаги кейинги 15 йиллик маълумотлар динамикаси асос қилиб олинди. Таҳлилнинг биринчи босқичида «Дон ишлаб чиқариш» динамикасини акс эттирувчи чизиқли функция кўринишидаги регрессия тенгламасини ҳосил қилдик, (3.1-расм). Улар қуйидаги кўринишда бўлди:

$$y = 4,9434x^2 - 19455x + 2E+07$$
$$R^2 = 0,9004$$

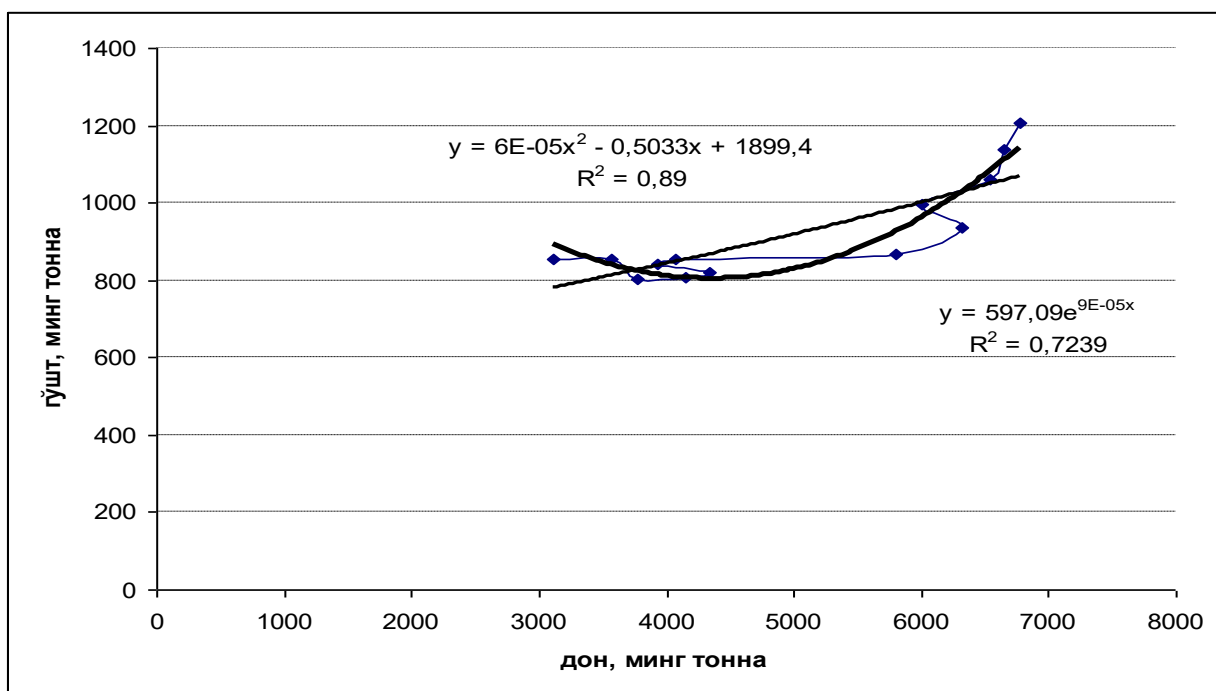

3.1-расм. 1995 - 2008 йилларда дон ишлаб чиқариш динамикаси⁸⁴

Иккала функциянинг ҳам детерминация коэффиценти(R^2) етарли даражадаги боғлиқликни ифодалайди. Шунингдек, ўтган давр оралиги учун муттасил ўсиш кўрсаткичларини номаён этади. Яъни қишлоқ хўжалигидаги ислохотлар туфайли мутақиллик йилларида «дон ва дон маҳсулотлари» ишлаб чиқариш ҳажми 5 мартадан кўпроқга ортди. Бу ўз навбатида чорвачилик маҳсулотлари хусусан, гўшт ва тухум ишлаб чиқаришга ижобий таъсир кўрсатди.

Тадқиқотларимизнинг иккинчи босқичида эса, айнан дон ишлаб чиқариш динамикасининг «гўшт» (3.2-расм) ва «тухум» (3.3-расм) ишлаб чиқаришга боғлиқлигини таҳлил этамиз. Чунки, мамлакатимизда дон ишлаб чиқариш ўсишининг юқоридагиларга ижобий таъсири аён бўлсада, бевосита устуворлик қайси маҳсулотда эканлигини аниқлаш муҳим ҳисобланади.

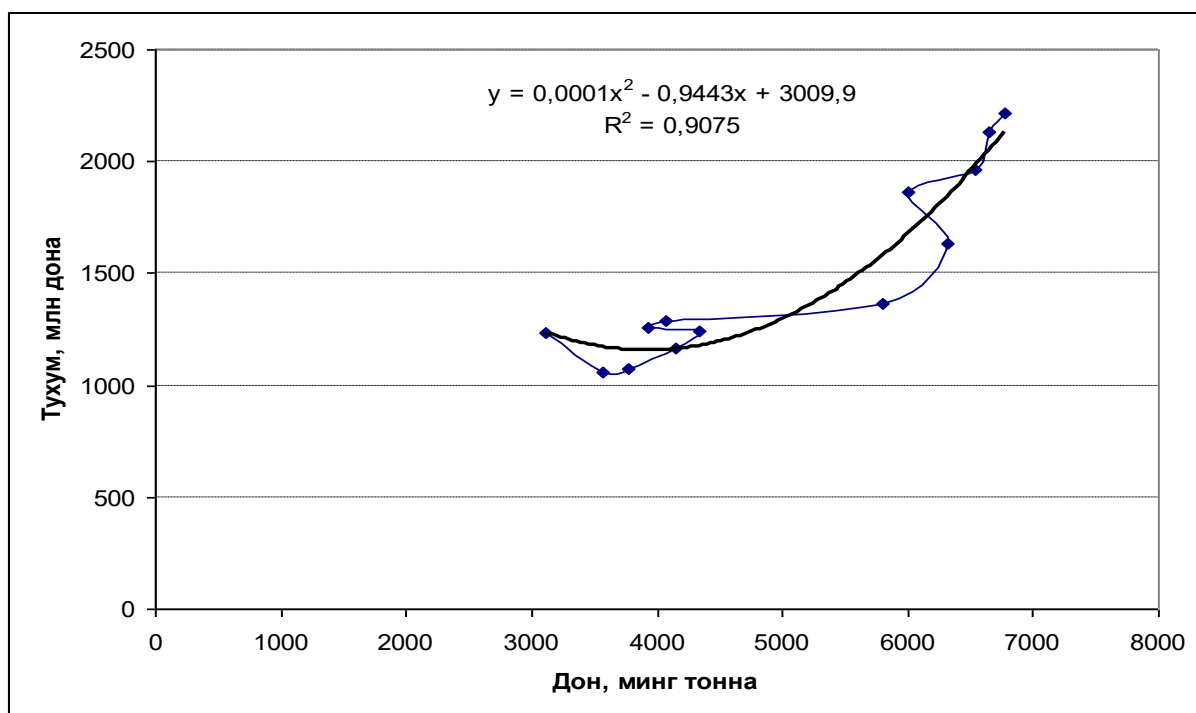
⁸⁴ Манба: Stat.uz материаллари асосида муаллиф ҳисоб-китоблари

3.2-расм. 1995 - 2008 йилларда гўшт билан дон боғлиқлиги динамикаси⁸⁵.

ҳамда «Тухум билан дон» функцияларининг регрессия тенгламаларини ҳам ишлаб чиқдик. «Гўшт билан дон» ишлаб чиқаришнинг ҳамда «Тухум билан дон» ишлаб чиқаришнинг ўзаро боғлиқлиги корреляция ва детерминация коэффицент [$R^2=0.89$ ва $R^2=0.9075$]лари орқали юқори даражада боғланган. Чизмалардан кўринадики, гўшт ва тухум ишлаб чиқариш учун умумий озуқа манбаи бўлган дон омили иккала маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатларига бир хил таъсир этмаган. Яъни, ишлаб чиқарилган доннинг озуқа сифатида ҳар бир қўшимча сарфи гўшт ишлаб чиқаришга нисбатан тухум ишлаб чиқаришнинг юқори иқтисодий ўсиш суръатларини таъминлаган. Ушбу вазиятни миқдорий изоҳлаш учун микроиқтисодий таҳлилда кенг миқёсда қўлланиладиган эластиклик коэффиценти-(Е)дан фойдаланилади. Маълумки, эластиклик коэффиценти иккита ўзгарувчи орасидаги боғлиқликни ўлчаш учун қўлланилади, яъни бирор ўзгарувчининг 1 фоизга ўзгариши натижасида, бошқа бир ўзгарувчининг маълум фоиз миқдорига ўзгаришини кўрсатади.

⁸⁵ Stat.uz материаллари асосида муаллиф ишланмаси.

3.3-расм. 1995 - 2008 йилларда тухум билан дон боғлиқлиги динамикаси⁸⁶.

«Гўшт билан дон» ўртасидаги боғлиқликни акс эттирувчи доннинг гўштга нисбатан эластиклик коэффицентини қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$E_{\text{д}}^{\text{Г}} = \frac{\Delta Q_{\text{Г}} \%}{\Delta Q_{\text{д}} \%} \quad [3.2]$$

Бу ерда: $E_{\text{д}}^{\text{Г}}$ - доннинг гўштга нисбатан эластиклик коэффиценти;
 $\Delta Q_{\text{Г}} \%$ - маълум бир давр оралигидаги гўшт ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгариш фоизи; $\Delta Q_{\text{д}} \%$ - маълум бир давр оралигидаги дон ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгариш фоизи.

Худди шунингдек, донга нисбатан тухум ишлаб чиқариш эластиклик кўрсаткичи қуйидагича ифодаланади:

$$E_{\text{д}}^{\text{Т}} = \frac{\Delta Q_{\text{Т}} \%}{\Delta Q_{\text{д}} \%} \quad [3.3]$$

формуладаги параметрлар (1) га ўхшаш изоҳланади.

Айнан, дон ишлаб чиқариш ўсишининг гўшт ёки тухум ишлаб чиқаришга алоқадорлигини аниқлаш учун

$$K = \frac{E_{\text{д}}^{\text{Т}}}{E_{\text{д}}^{\text{Г}}} \quad [3.4]$$

Ушбу коэффицент орқали дон маҳсулотларини озуқа сифатида фойдаланишнинг қайси маҳсулот учун самаралилиги аниқланди. Юқоридаги формулаларни миқдорий изоҳлаш учун қуйидаги ҳисоблашларни амалга оширамиз. Бунда мос равишда қуйидаги оралиқ[2005-2007]ларни оламиз:

⁸⁶ Stat.uz материаллари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Дон ишлаб чиқариш	Гўшт ишлаб чиқариш		Тухум ишлаб чиқариш	
$Q_{Д_1}=6540,9$	$Q_{Г_1}=1060,4$	1174,4	$Q_{Т_1}=1966,7$	2322,8
$Q_{Д_2}=6655,1$	$Q_{Г_2}=1139,8$	1207,3	$Q_{Т_2}=2128,1$	2436,3
$Q_{Д_3}=6771,8$	$Q_{Г_3}=1208,6$	1242,6	$Q_{Т_3}=2214,7$	2560,2

У ҳолда [3.3] формулага жадвалдаги 2007 ва 2006 йиллар маълумотларини қўйсак, гўшт бўйича:

$$E_{Д}^{Г} = \frac{\Delta Q_{Г} \%}{\Delta Q_{Д} \%} = \frac{\frac{1242,6 - 1207,3}{1207,3}}{\frac{6771,8 - 6655,1}{6655,1}} = 1,7$$

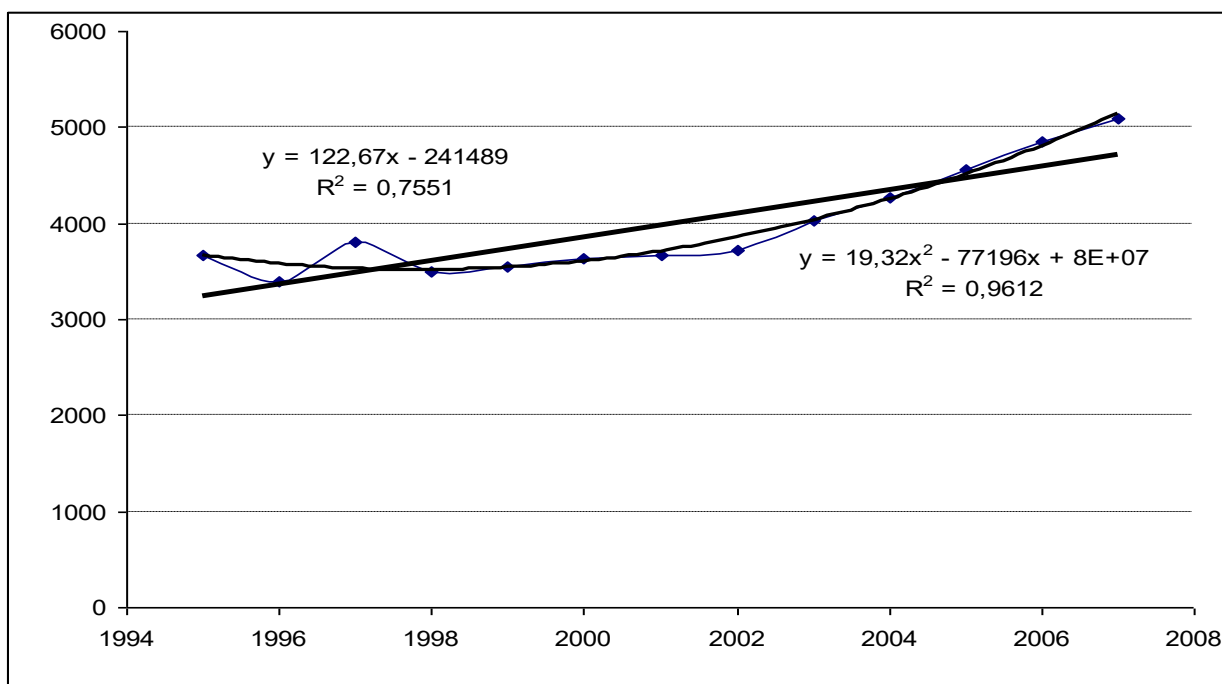
Тухум бўйича:

$$E_{Д}^{Т} = \frac{\Delta Q_{Т} \%}{\Delta Q_{Д} \%} = \frac{\frac{2560,2 - 2436,3}{2436,3}}{\frac{6771,8 - 6655,1}{6655,1}} = 3,0$$

Бундан $E_{Д}^{Г} < E_{Д}^{Т}$ ёки $1,7 < 3,0$ ҳамда $K = \frac{3,0}{1,7} = 1,8$

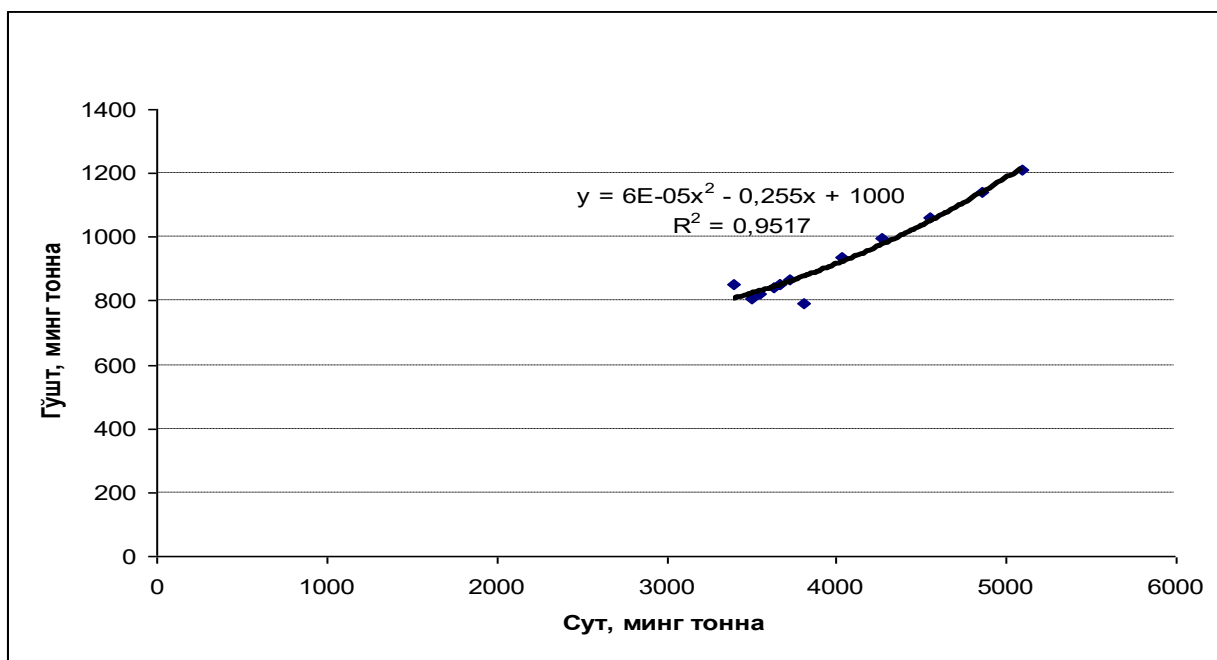
яъни, дон ишлаб чиқаришнинг ўсиши таҳлил йилларида гўшт ишлаб чиқаришга нисбатан тухум ишлаб чиқаришнинг ўсишини жадаллашувига олиб келади. Бошқача айтганда, дон ишлаб чиқаришнинг 1 фоизга ортиши гўшт ишлаб чиқаришни 1,7 фоизга, тухум ишлаб чиқаришни 3,0 фоизга ўсишини таъминлайди. Бу билан гўшт ишлаб чиқаришнинг 1 фоизга ўсиши тухум ишлаб чиқаришнинг 1,8 баравар ўсишини келтириб чиқаради. Таҳлил йили учун тухум ишлаб чиқариш гўшт ишлаб чиқаришдан 1,8 марта самарадорликни таъминлайди.

Таҳлилимининг учинчи босқичида сут ишлаб чиқаришнинг ўсиш тенденцияларини ҳамда бу тенденцияларнинг гўшт ишлаб чиқаришга алоқадорлиги таҳлил этилди. Сут ишлаб чиқариш тенденциясининг регрессия тенгламасига кўра чизикли функциянинг детерминация коэффиценти $R^2=0,7551$ бўлгани ҳолда даражали квадратик функциянинг детерминация коэффиценти $R^2=0,9612$ ни ташкил этди, (3.4-расм).

3.4-расм. 1995 - 2008 йилларда сүт ишлаб чиқариш динамикаси⁸⁷

Республика бўйича “Гўшт ва сүт” ишлаб чиқариш ўзаро ўриндош маҳсулотлар сифатида қаралганлигидан келиб чиқиб, ушбу маҳсулотларнинг ҳам ўзаро алоқадорлик функцияси аниқланди. Бу алоқадорликнинг детерминация коэффиценти $R^2=0,9517$ бўлиб, квадратик функция кўринишидаги боғлиқликни ташкил этади. Ушбу функциянинг график кўриниши ботиқ эгри чизикни ташкил этади ва у қуйидаги кўринишда бўлади, (3.5-жадвал).

3.5-расм. 1995-2008 йилларда гўшт билан сүт боғлиқлиги динамикаси⁸⁸

⁸⁷ Stat.uz материаллари асосида муаллиф ҳисоблари

⁸⁸ Stat.uz материаллари асосида муаллиф ҳисоблари

Демак, бунда ҳам гўшт ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари сут ишлаб чиқариш кўрсаткичларига бевосита боғлиқлиги намойён этади.

Тўртинчи босқичдан бошлаб Тошкент вилояти бўйича кўрсаткичларни ҳисоб-китоб ишларини амалга оширдик. Бу босқичда вилоятда гўшт, сут ва тухум ишлаб чиқаришнинг ўсиш тенденцияларини белгиловчи регрессия тенгламаларини ҳосил қилдик. Уччала маҳсулот учун ҳам детерминация коэффицентлари юқори ишончлилиқни аниқлагани ҳолда гўшт, сут ва тухум ишлаб чиқариш жараёнларининг графиги квадратик функция орқали ифодаланди.

Ушбу функцияларнинг кўрсаткичлари қуйидагича бўлди:

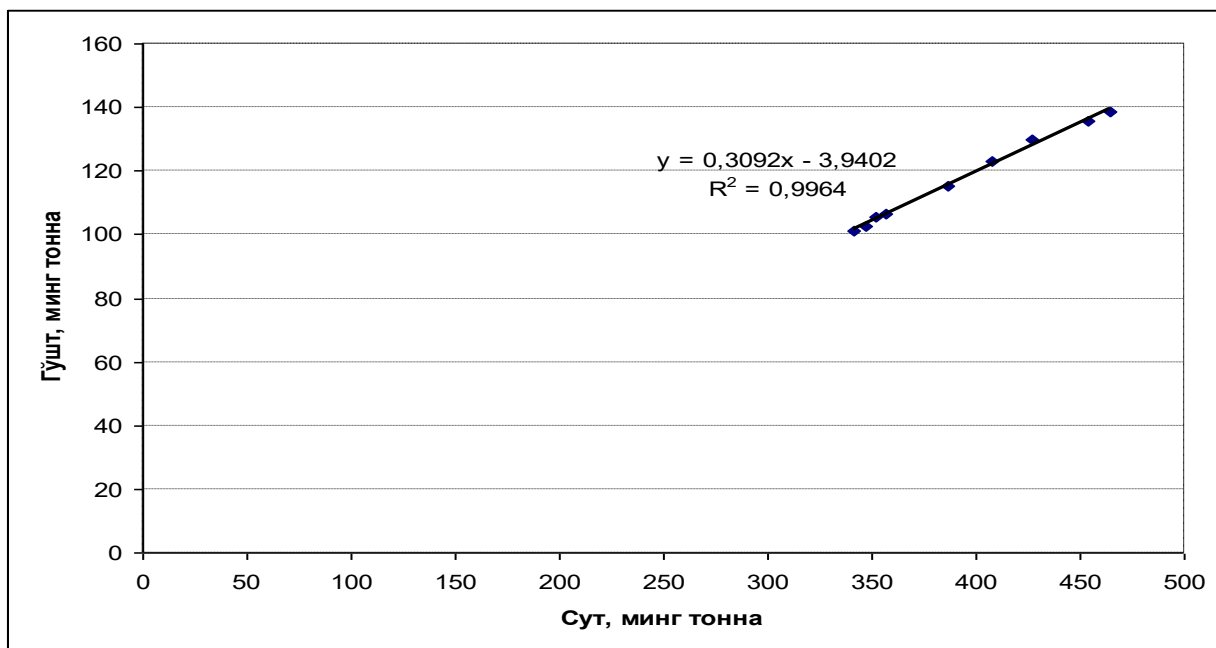
Гўшт ишлаб чиқариш: $y = 6E-05x^2 - 0,5033x + 1899,4$ $R^2 = 0,9004$

Сут ишлаб чиқариш: $y = 19,32x^2 - 77196x + 8E+07$ $R^2 = 0,9612$

Тухум ишлаб чиқариш: $y = 0,0001x^2 - 0,9443x + 3009,4$ $R^2 = 0,9075$

Ушбу функциялар орқали 2010 йилгача гўшт, сут ва тухум ишлаб чиқариш кўрсаткичларини башорат қилиш мумкин.

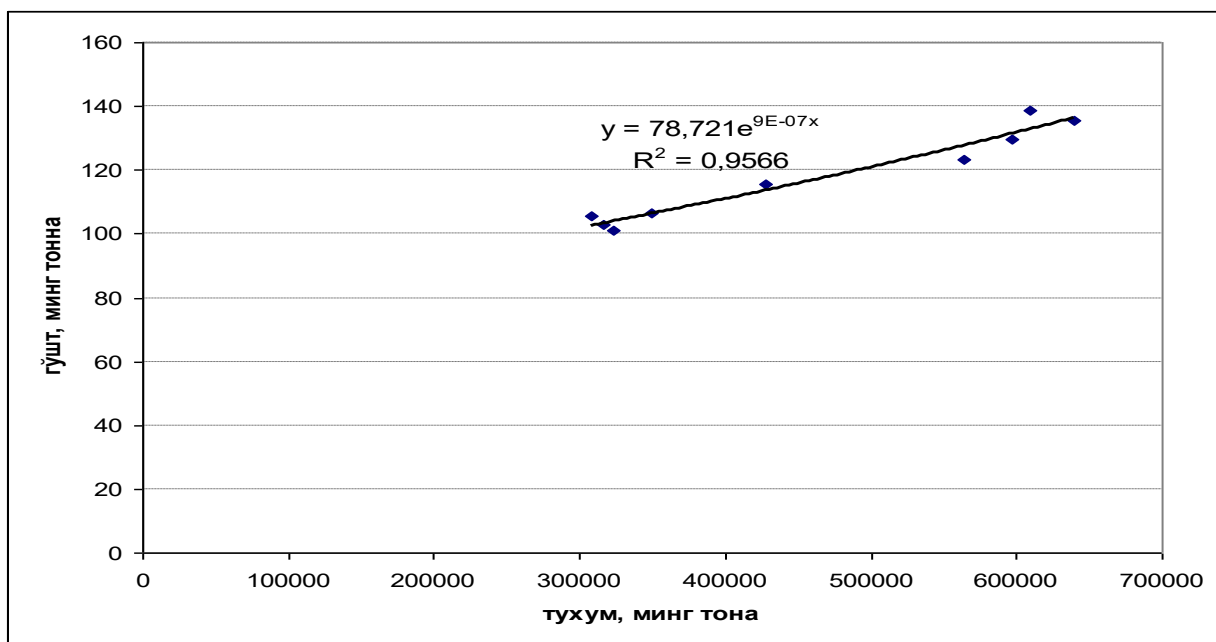
Бешинчи босқичда вилоятда «Гўшт билан сут» ишлаб чиқариш ўртасидаги ўзаро боғлиқлик тенграмаси аниқланди. У ҳолда бу боғланишнинг графиги қуйидаги кўринишда бўлди, (3.6-расм):

3.6-расм. Тошкент вилояти бўйича 1999-2008 йилларда гўшт билан сут боғлиқлиги динамикаси⁸⁹

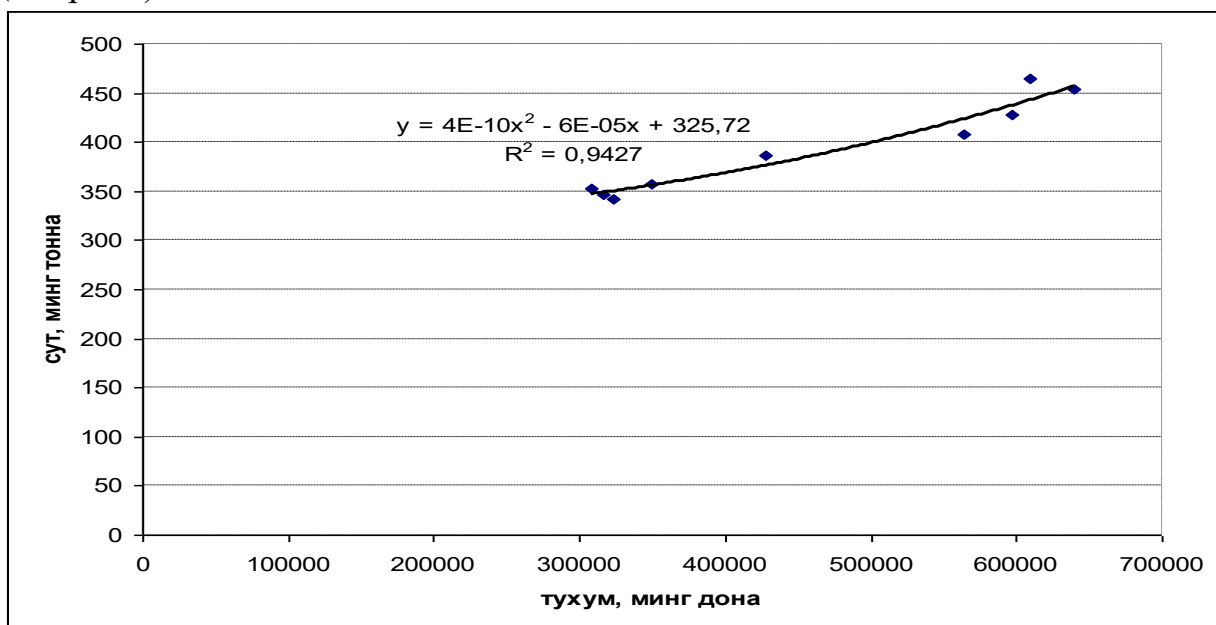
Олтинчи босқичда «Гўшт билан тухум» ўртасидаги боғлиқлик эгри чизиги функцияси аниқланди, (3.7-расм):

⁸⁹ Тошкент вилояти Қишлоқ ва Сув хўжалиги бошқармиси материаллари асосида муаллиф ҳисоблари

3.7-расм. Тошкент вилояти бўйича 1999-2008 йилларда гўшт билан тухум боғлиқлиги динамикаси⁹⁰

Еттинчи босқичда «Сут билан тухум» ўртасидаги боғлиқлик қаралди, (3.8-расм):

3.8-расм. Тошкент вилояти бўйича 1999-2008 йилларда сут билан тухум боғлиқлиги динамикаси⁹¹

Саккизинчи босқичда иккинчи босқичдагидек, Тошкент вилоятида Гўшт ишлаб чиқаришнинг сут ва тухум ишлаб чиқариш ўртасидаги боғлиқликларни акс эттирувчи суръатларининг эластиклик коэффицентини ҳисобладик. Бу билан айнан бир хил маҳсулотлар учун республика ва вилоят

⁹⁰ Stat.uz материаллари асосида муаллиф ҳисоблари

⁹¹ Stat.uz материаллари асосида муаллиф ҳисоблари

даражасида эластиклик коэффициентларининг ўзаро яқинлик даражасини аниқлаймиз.

Эластиклик коэффициентини ҳисоблаш учун маҳсулотлар бўйича сўнгги [2005-2007] йиллардаги кўрсаткичларни танлайдик:

Гўшт ишлаб чиқариш (минг тонна)	Сут ишлаб чиқариш (минг тонна)	Тухум ишлаб чиқариш (минг дона)
$Q_{Г_1} = 129,8$	$Q_{С_1} = 427,3$	$Q_{Т_1} = 596607$
$Q_{Г_2} = 135,5$	$Q_{С_2} = 453,9$	$Q_{Т_2} = 639366$
$Q_{Г_3} = 138,8$	$Q_{С_3} = 464,4$	$Q_{Т_3} = 609097$

Буларга мос эластиклик коэффициентлари $E_T^F = 0,612$ ва $E_C^F = 0,705$

Ушбу ҳисоблашлардан кўринадик, тухум ишлаб чиқаришга нисбатан гўшт ишлаб чиқаришнинг берилган оралиги учун ноэластик даражаси айтилган чоғда, сут ва гўшт орасидаги эластиклик кўрсаткичлари бирлик эластикликга яқин эканлигини намоён бўлади.

Ҳисоблашларга кўра, Тошкент вилоятида 2010 йил учун чорвачилик маҳсулотларининг башорат кўрсаткичлари қуйидагиларни ташкил этади: гўшт 154,1 минг тонна, сут 511,9 минг тонна, тухум 798028,8 минг дона. Бу эса, 2007 йилга нисбатан чорвачилик маҳсулотлари бўйича мос равишда 111,0 фоиз, 110,2 фоиз, 131,0 фоизни ташкил этади.

Тенденциялардан ҳосил қилинган Тренд функциялари барча маҳсулотлар бўйича изчил ўсишни намоён этади. Бу эса, мамлакатимизда чорвачилик маҳсулотларини кўпайтириш бўйича қабул қилинган чора-тадбирларнинг амалий натижасини ифода этади.

3.3. Гўштни кўпайтиришнинг истикбол кўрсаткичлари самарадорлиги

Ҳар қандай иқтисодий фаолиятнинг бош мезони самарадорликка эришиш ҳисобланади. Айниқса, бозор муносабатлари қарор топган шароитда ишлаб чиқариш самарадорлиги рақобатбардошликнинг муҳим таянчи вазифасини бажаради. Самарадорликни оширишга қаратилган ҳар қандай иқтисодий фаолиятни амалга ошириш учун қуйидаги тамойиллар айрим ҳолда ёки ўзаро боғлиқ бўлган яхлитликда қўлланилади:

1. Ишлаб чиқариш омиллари ўзгармас бўлган шароитда даромад ҳажмини оширишга интилиш;

2. Маълум даромадга эга бўлиши учун иқтисодий омиллар сарфини қисқартириш;

3. Ҳаражатларнинг ўсиш суръатларига нисбатан даромадларнинг ўсиш суръатини юқорилигини таъминлаш.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ҳозирги шароитида юқоридаги тамойилларни айрим ҳолда фойдаланишга нисбатан улардан ўзаро боғлиқликда фойдаланиш ўзининг афзалликларини намоён этмоқда. Чунончи, гўшт ишлаб чиқаришда мукамал рақобатнинг мавжудлиги, бозорда асосий салмоқни эгаллаган шахсий ёрдамчи, томорқа ва деҳқон

хўжаликлари фаолиятида ўз исботини топмоқда. Чунки мукаммал рақобат шароитида рақобатчиларнинг устунлик мавқеи бозор нархига мослашиш ҳисобига эришилади. Айнан, ушбу вазият ҳар бир гўшт ишлаб чиқарувчи субъект учун серҳаражатлиликка барҳам беришни тақозо этади.

Дарҳақиқат, мустақиллик йилларида гўшт ишлаб чиқариш субъектларининг эркин бозор муносабатларига ўтиши бошқа субъектларга нисбатан олдинроқ ўтганлиги маълум, яъни гўшт ишлаб чиқариш тизимида биринчилардан бўлиб давлат буюртмаси бекор қилинган ва нархлар эркинлаштирилган. Натижада маъмурий бошқарув шароитидаги тўсқинлик ва мутеликка чек қўйилган. Энг муҳими марказлаштирилган режалаштириш муносабатлари ўрнига мукаммал рақобатга асосланган бозор тизимига мустаҳкам асос қўйилган. Кейинги 18 йиллик иқтисодий муносабатлар тажрибаси ишлаб чиқариш кўрсаткичларига асосан томорқа ва дехқон хўжаликларида эришилаётганлигидан далолат бермоқда. Бунда ислохотларни чуқурлаштириш, тадбиркорликни ривожлантириш соҳасидаги чоратадбирлар муваффақият замини ҳисобланади. Чунончи, такомиллашаётган тадбиркорлик муҳити хўжаликларнинг фойда олишга бўлган иштиёқи ўсишига хизмат қилмоқда. Эркин тадбиркорлик муҳити иқтисодий омилларга эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқини кенгайтирибгина қолмай даромадларни қай тариқа ишлаб топиш ва тақсимлаш усулини танлаш эркинлигига йўл очмоқда.

Гўшт ишлаб чиқарувчиларнинг ижтимоий рағбатлантирилиши жиддий ташқи ижобий омил вазифасини ўтайди. Айниқса, аҳоли даромадларининг изчил ва узлуксиз ортиб бориши уларнинг физиологик меъёр даражасидаги гўшт истеъмол қилишлари учун имкониятлар доирасини кенгайтиради. Кўринадики, гўшт ишлаб чиқариш ҳамда истеъмолининг ортиши ташқи ва ички омилларнинг, хусусий ва ижтимоий манфаатларнинг ўзаро уйғунлигини тақозо этади. Юқоридагилар боис, гўшт ишлаб чиқарувчилар иқтисодий фаолиятининг самарадорлигини асослашда ҳам назария ҳам амалий, ҳам хусусий, ҳам ижтимоий нуқтаи-назардан ўзига хос ёндашувни тақозо этади. Яъни, қатъий режалаштириш давридаги маъмурий ёндашувдан воз кечишни талаб этди. Бинобарин, бозор шароити учун ўзгарувчан нарх, талаб ва таклиф мувозанатини мунтазам сақлаш учун қўлланиладиган анъанавий усулларнинг имкониятлари чекланганлигини қайд этиш лозим. Чекланганликка барҳам бериш учун тадбиркорлик субъектларининг бир маромда барқарор раванг топишига қаратилган бозор муносабатларини тартибга солишнинг илғор усулларини қўллашни ва самарали иқтисодий тизимни барпо этишни тақозо этади.

Фикримизча, гўшт ишлаб чиқаришнинг ихтиёрий тадбиркорлик субъектидаги самарали иқтисодий тизимининг таркибий қисмларини асосли равишда танлашни зарур қилиб қўяди. Бизнинг таҳлилий кузатувларимиз натижаларига кўра ушбу тизим таркибий қисмлари жумласига қуйидагиларни киритиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади:

1. Гўшт ишлаб чиқаришни ташкил этишдаги самарадорлик;

2. Давлатнинг гўшт ишлаб чиқариш фаолиятига аралашуви самарадорлиги;

3. Иқтисодий омиллар тақсимоотидаги самарадорлик;

4. Пода таркибий тузилиши, тикланиши ва ҳаракатидаги самарадорлик.

Микроиқтисодий тадқиқотларда бозор муносабатларини ўрганишнинг энг оммавий усулларида бири - маржинал тадқиқот усули ҳисобланади.

Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини башорат қилишда хусусан, деҳқон-фермер хўжаликларида гўшт ишлаб чиқаришни кўпайтиришда ҳам ушбу усул афзалликларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Айни чоғда, маржинал тадқиқот усулининг ўзига хос хусусиятларининг шарт-шароитларига риоя қилишни талаб этади. Булар учун:

- башорат даври учун гўшт ассортименти(сарпанжа, лаҳм, биқин ва бошқа) ўзгармас қилиб белгиланиши;
- ишлаб чиқариш учун мўлжалланган гўшт ҳажми башорат даврида тўлиқ сотилиши кўзда тутилиши;
- гўштнинг сотилган ҳажми билан сотишдан тушган тушум ўртасидаги боғлиқлик ўзаро пропорционал ҳисобланиши;
- гўшт ишлаб чиқариш ҳажми учун зарур бўлган ҳаражатлар таркиби доимий ва ўзгарувчан ҳаражатлардан иборат бўлиши, яъни доимий ҳаражатлар манбаини хўжаликнинг асосий активлари, ўзгарувчан ҳаражатлар манбаи эса айланма активлар ташкил этиши;
- доимий ҳаражатлар ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига боғлиқ бўлмаган ҳолда ўзгарувчан ҳаражатлар гўшт ишлаб чиқариш ҳажми билан ўзаро мос пропорционалликда ўзгариши;
- маржинал даромад ҳажми гўшт сотишдан олинган тушум билан ўзгарувчан ҳаражатларнинг айирмаси орқали ҳисобланади.

Маржинал тадқиқот усулининг кенг миқёсли қўлланилишида гўшт нархининг ўзгарувчанлигини ҳисобга олиш муҳим ўрин тутди. Чунки, гўшт сотувидан олинadиган умумий тушумнинг мутлоқ ўсиши сотиш нархини ўзгариши ҳисобига ҳам таъминланиши мумкин. Чунончи, сотиш нархини сурункали равишда камайтириш талаб ҳажмини орттирсада ишлаб чиқарувчилар учун ҳаражатлар қопланишида қийинчилик вазиятини кучайтиради. Айнан, тадбиркорлик учун беэиён ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмини аниқлашда маржинал тадқиқот билан бир қаторда эластиклик кўрсаткичларидан фойдаланиш талаб этилади. Эластиклик кўрсаткичлари жумладан, нархга нисбатан талаб эластиклиги ёки даромадга нисбатан талаб эластиклиги сифатида гўшт бозоридаги вазиятни ойдинлаштиришга имкон яратади.

Гўшт ишлаб чиқариш кўрсаткичларини башорат қилинаётган давр учун ҳисоблашни аниқлаштиришда қуйидагиларга эътибор қаратилади:

- нархга нисбатан эластиклик коэффициент (E);
- нархнинг қўшимча ўсиш суръатлари(ΔP);
- жорий даврдаги маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми(Q_0) ва нарх(P_0) ва бошқалар.

Башорат қилинаётган даврдаги сотув ҳажми(Q_B)ни аниқлашда қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$Q_P^B = Q_0 (1 - \Delta P * E) \quad [3.4]$$

Башорат қилинаётган даврда гўштни сотув нархи(P_B)ни ҳисоблаш қуйидаги формула орқали амалга оширилади:

$$P_B = P_0 (1 - \Delta P) \quad [3.5]$$

Бу давр учун ўзгарувчан харажатлар $V_B = V_0 * Q_B$ формула билан, сотувдан тушган тушум эса $R_B = P_B * Q_B$ билан ҳисобланади.

Умумий маржинал даромадни ҳисоблаш формуласи қуйида келтирилган:

$$MR = R_B - V_B \quad [3.6]$$

Умумий маржинал даромадни ҳисоблашда гўштнинг сотув нархи ва маҳсулот бирлигига тўғри келадиган ўзгарувчан харажат муҳим ўрин тутди. Айнан, ушбу кўрсаткичлар орасидаги тафовут орқали маҳсулот рентабелли ишлаб чиқариш ҳажмининг остонаси ёки бошқача айтганда, беэиён ишлаб чиқариш нуқтасини топиш мумкин бўлади.

Бу нуқта доимий харажатлар ҳажмини маҳсулот бирлигига тўғри келадиган нархи ва ўзгарувчан харажатлар орасидаги айирмага нисбати орқали аниқланади:

$$Q_B \geq \frac{\text{Доим.хар}}{P_B - V_B} \quad [3.7]$$

Маржинал таҳлил усулининг бевосита тадбиқини амалга ошириш мақсадида Тошкент вилояти Қибрай турманидаги фермер ва деҳқон хўжаликларининг бўрдоқчилик фаолияти самарадорлигини 2006-2008 йиллардаги маълумотлари таҳлил этилди, (3.2-жадвал). Ўрганилган хўжаликларда асосан сут маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ихтисослашганлигига қарамай гўшт ишлаб чиқариш ҳам салмоқли ўринни эгаллади. Айни чоғда, ўрганилган хўжаликларда сут ишлаб чиқариш самарадорлиги, яъни рентабеллиги гўшт ишлаб чиқаришга нисбатан юқори кўрсаткичда эканлиги номаён бўлди. Фақат “Осиё-40” фермер хўжалигидагина гўшт ишлаб чиқариш рентабеллиги юқори кўрсаткични ташкил этади.

Жадвалдан кўринадики, “Осиё-40” фермер хўжалигида бўрдоқига боқилган молларни гўштга топшириш вазни ҳам юқори кўрсаткичларни ташкил этади. Ушбу хўжаликда 120 кунлик технология асосида йилига 3 марта бўрдоқи учун 35-40 тадан зотдор моллар боқилиши йўлга қўйилган.

Бироқ, “Малик” ва “Чорвадор” фермер хўжаликларида бўрдоқига боқиладиган моллар ичида яроқсиз бўлган сигирларнинг ҳам семириш учун боқилиши сабабли гўштга топшириладиган 1 бош қорамолнинг тирик вазни “Осиё-40” фермер хўжалигига нисбатан паст кўрсаткичларни ташкил этади. Бу эса, гўшт ишлаб чиқариш самарадорлигининг пасайишига олиб келмоқда.

Қибрай туманида фермер хўжаликларидаги чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш кўрсаткичлари⁹², (2010 йил ҳолати)

Кўрсаткичлар	“Малик” фермер хўжалиги	“Чорвадор” фермер хўжалиги	“Осиё-40” фермер хўжалиги	“Солиҳ” фермер хўжалиги
Озуқа экинлари майдони, га	176	101	26	35,6
қорамол бош сони, бош	358	262	115	154
Сигирлар	156	79	43	43
Олинган насл	144	54	32	16
Қўйлар	51	100	39	
Гўшт ишлаб чиқариш (тирик вазнда), тонна	18	162	34	2,2
1 бош бўрдоқига бо- қилган қорамолнинг гўштга топшириш вазни (тирик вазнда), кг	280	305	380	260
Гўшт ишлаб чиқа- риш рентабеллик кўрсаткичлари, %	112	1,4	2,6	0,8
Сут соғиб олиш, т	465	189	98	142
1 соғин сигирдан олинган сут миқдори, литр	2980	2341	2279	3320
Сут ишлаб чиқариш рентабеллик кўрсаткичлари, %	21	19	15	30
1 га озуқа экин майдонига тўғри келадиган:				
- гўшт, кг	102,2	1604,0	1307,6	61,8
-сут, кг	2642,0	1871,2	3769,2	3988,7

Ушбу хўжаликларда қорамолни бўрдоқига боқиш технологияси илмий-услубий адабиётларда келтирилган технологик параметрлар билан таққосланганда паст самарадорликнинг сабаблари янада ойдинлашди. Аввало, бўрдоқчиликка ихтисослашиш асосида ташкил этилмаганлиги сабабли қорамолларни парваришлаш, ўстириш ва бўрдоқилаш фазаларида технологик меъёрлардан жиддий четлашилганлиги намоён бўлди. Масалан, профессор У. Носиров маълумотларига⁹³ кўра қорамолларни биринчи парваришлаш даври 120 кунни, ўстириш даври эса 210 кунни, бўрдоқилаш даври 250 кунни ташкил этди. Бошқача айтганда, қорамоллар 17-22 ойлик даврда 350-500 кг лик тирик вазнда гўштга топшириш лойиҳалаштирилади.

⁹² Манба: Қибрай туман Статистика бўлими материаллари

⁹³ Носиров У.Н. Қорамолчилик, Дарслик, –Т.: 2001. –383 б.

Айниқса, бўрдоқилаш даврининг фазаларида ўртача кунлик ўсиш 900-1050 граммни ташкил этади. Бироқ, биз кузатган хўжаликларда бўрдоқига кўйилаётган қорамолларнинг вазни илмий-меъёрий даражадан жиддий паст бўлиб, парвариш даврининг якунида эришадиган вазнга тўғри келади. Бу билан қорамолларнинг ўртача кунлик ўсиши 350-400 кг атрофида бўлиши туфайли бўрдоқига боқиладиган қорамолнинг бошланғич вазнига эришиш даври чўзилишига, айти пайтда, доимий харажатларнинг ҳам ортишига олиб келади.

Фермер хўжаликларида озуқаларни тайёрлашнинг замонавий саноатлашган кичик технологиялари усули жорий этилмаганлиги ҳам ем-хашак самарадорлигига жиддий салбий таъсир кўрсатади. Бинобарин, аҳолининг шахсий хўжаликларида ва фермер хўжаликларида сомон, табиий пичан, чинғолоқ, кепак, пахта шелухаси, шрот, боғ ва сабзавот чиқиндилари кабиларни озуқа сифатида ишлатиш меъёрий технологик даражада ташкил этилмаган. Бу эса, бўрдоқилаш самарадорлигига салбий таъсир этибгина қолмай, қорамолларни бўрдоқилашдан кейинги вазни меъёридаги 400-450 кг ўрнига 300-310 кг ни ташкил этмокда. Шунингдек, кузатувларга кўра, бўрдоқилаш даврида бўрдоқилаш учун мўлжалланган озуқаларнинг нарх тенденцияси сотилаётган гўшт нархи тенденциясидан кам эмаслиги самарадорлик пасайишининг асосий омилларидан эканлигини кўрсатди.

Маржинал тадқиқотларимиз учун қўлланиладиган ўзгарувчан харажатларга асосан озуқа харажатлари ҳисобга олинди. Бинобарин, 1 кг ўсиш вазнига эришиш учун 10,0 озуқа бирлиги фермер хўжаликлари меъёрий кўрсаткичлари асосида белгилаб олинди⁹⁴. Бунда озуқа рационини учун дағал хашак салмоғи 20 фоиз, ширали озуқалар 30 фоиз, концентратлар 50 фоиз атрофида таркибий тузилишни ташкил этади. Бизнинг мўлжалдаги ҳисобимизга кўра, бўрдоқилаш даврининг барча фазаларида 1 кг қўшимча вазнга эга бўлиш учун ўртача 1700 сўм сарф-харажат талаб этилади.

Юқоридаги фермер хўжаликларида бўрдоқига боқишнинг самарадорлигини оширишга қаратилган илмий-амалий чора-тадбирларни тадбиқ этиш мақсадида маржинал тадқиқот усулидан фойдаланишнинг хусусиятларини кўриб чиқамиз. Бунинг учун мазкур хўжаликларда 2007 йилнинг иккинчи ярми ва 2008 йилнинг биринчи чорагидаги меъёрий-иқтисодий кўрсаткичларни асос қилиб оламиз.

Бўрдоқига боқиладиган қорамоллар учун самарадорлик кўрсаткичларининг юқорилик даражаси қуйидаги омилларга боғлиқлиги аниқланди: қорамол зоти; бўрдоқига боқиладиган молнинг ёши; 1 бош бўрдоқига боқиладиган қорамолнинг бошланғич вазни; бўрдоқига боқиш технологияси; озуқа рационини таркиби; озуқаларнинг нархи; гўшт маҳсулотларига бўлган талаб конъюктураси ва бошқалар.

Ҳисоб-китобларни ойдинлаштириш мақсадида бўрдоқига боқиладиган 1 бош қорамол учун тўғри келадиган кўрсаткичлар мажмуаси ишлаб чиқилди. Улар қуйидаги тартибда аниқланди:

⁹⁴ “Зооветеринария” журналі: -Тошкент, 2008. №6-7, -Б. 5.

1. Ўрганилган хўжаликларда бўрдоқига боқиладиган қорамолнинг бошланғич тирик вазни 180-222 кг ни ташкил этади. Тадқиқотимиз учун ўртача тирик вазни 200 кг бўлган қорамол асос қилиб олинди. Ушбу қорамол учун доимий ҳаражатлар ҳар 1 кг тирик вазнга 3500 сўмни, жами қиймат эса 700 минг сўмни ташкил этади.

2. 1 бош қорамолни семиртириш учун озуқа ва бошқа моддий ҳаражатлар 1700 сўм/кг дан иборат бўлади. Ушбу ҳаражатлар бўрдоқига боқишнинг ўзгарувчан ҳаражатларини ташкил этади.

3. Бўрдоқига боқиш учун 120 кунлик муддат ва суткалик семиртириш миқдори 830 граммдан ҳисобланади.

4. Бўрдоқига боқиладиган қорамолларни тирик вазнда сотиш нархи 3066 (920 м/300) сўм/кг га тенг.

Ушбу маълумотлар асосида даромадлар ва ҳаражатларнинг қорамолни бўрдоқига боқиш вазнига боғлиқлиги графигини туздик, (Илова-12). Бу боғлиқлик орқали гўшт ишлаб чиқаришнинг зиёнсизлик нуқтаси ҳамда фойда олиш имкониятлари аниқланади. Графикнинг ордината ўқида Қибрай туманидаги юқоридаги фермер хўжаликлари кўрсаткичлари келтирилган бўлиб, ўзгарувчан, доимий, жами ҳаражатлар ҳамда гўшт сотишдан тушган тушум ўзгариши акс эттирилган. Доимий ҳаражатлар қорамолларни семиртириш вазнига боғлиқ бўлмаганлиги сабабли абцисса ўқида параллел кўринишда ифодаланади. Бошқа молиявий-иқтисодий кўрсаткичлар ўсувчи тўғри чизикли функция графигини акс эттиради. Графикдан кўринадик, бўрдоқига боқиладиган қорамол бўйича зиёнсиз нуқта, доимий ҳаражатлар қиймати сотиш нархи билан ўзгарувчан ҳаражатлар айирмасига бўлиниши асосида топилади.

Бизнинг тадқиқотимиз учун доимий ҳаражатлар 700 минг сўмни, сотиш нархи эса 3066 сўм/кг ва қорамолларни семиртириш учун ўзгарувчан ҳаражатлар 1700 сўм/кг ни ташкил этади. Бу ерда жами ўзгарувчан ҳаражатлар 170 минг сўмни ташкил этади. Бўрдоқига боқиладиган 1 бош қорамолнинг ўртача вазни 300 кг бўлганда 1 кг гўшт учун тўғри келадиган ўзгарувчан ҳаражат 566,6 сўмни ташкил этади.

Демак, берилган меъёрий кўрсаткичларга кўра бўрдоқига боқиладиган қорамолнинг ўртача вазни 280 кг бўлганда ишлаб чиқаришнинг зиёнсиз нуқтаси таъминланади. Олинган натижалар ёрдамида рентабелликнинг меъёрий башорат кўрсаткичларини ҳисоблаймиз:

$$\text{Рентабеллик, (\%)} = \frac{\text{сотишдан тушган тушум} - [\text{Доимий ҳаражат} + \text{Ўзгарувчан ҳаражат}]}{\text{Доимий ҳаражат} + \text{Ўзгарувчан ҳаражат}} * 100$$

$$\text{Рентабеллик, \%} = \frac{3066с * 300кг - (700000с + 1700с * 100кг)}{700000с + 1700с * 100кг} = 5,7\%$$

Демак, берилган кўрсаткичлар бўйича Қибрай тумани хўжаликларида 5,7 фоиз рентабеллик билан гўшт ишлаб чиқариш имкониятлари мавжуд. Айни чоғда, гўшт ишлаб чиқариш рентабеллигини янада кўтариш учун семириш

вазндаги ҳамда ўзгарувчан харажатлардаги, шунингдек, сотиш нархидаги янги қийматларни маркетинг тадқиқотлари асосида аниқлаш талаб этилади.

Бизнинг ҳисоб-китобимизга кўра турли даражадаги рентабеллик кўрсаткичларини таъминлаш учун 3.3-жадвалдаги зиёнсиз ишлаб чиқариш ҳажми ҳамда ўзгарувчан харажатлар тегишли даражада қайта аниқланиши керак.

3.3-жадвал

Гўшт ишлаб чиқариш самарадорлигининг истиқбол кўрсаткичлари⁹⁵
(тирик вазн ҳисобида)

Кўрсаткичлар	Ўлч бирл	Рентабеллик кўрсаткичлари		
Бошланғич вазн	кг.	200	200	200
Бошланғич нарх(т.в.)	минг сўм	3,5	3,5	3,5
Доимий харажатлар	минг сўм	700	700	700
1 кг семиришнинг ўзгарувчан харажати	минг сўм	1,7	1,35	1,7
Семириш вазни	кг.	100	100	132
Ўзгарувчан харажатлар	минг сўм	170	135	224,4
Гўштга топшириш вазни	кг.	300	300	332
Сотиш нархи	минг сўм	3,066	3,066	3,066
Сотишдан тушум	минг сўм	919,8	919,8	1017,91
Жами харажатлар	минг сўм	870	835	924,4
Фойда	минг сўм	49,8	84,8	93,512
Рентабеллик	%	5,72414	10,1557	10,116
Зиёнсизлик нуқтасини ҳисоблаш				
1-вариант (семириш вазни const)				
Жами ўзгарувчан харажатни ҳисоблаш	минг сўм	219,8	219,8	317,912
1 кг. учун ўзгарувчан харажат	минг сўм	2,198	2,198	2,40842
2-вариант (семириш вазни ўзгарувчан)				
Жами ўзгарувчан харажатни ҳисоблаш	минг сўм	219,8	219,8	317,912
1 бошнинг семириш вазнини ҳисоблаш	кг	129,294	162,815	187,007
3-вариант (сотиш нархи ўзгарганда)				
Сотиш нархини ҳисоблаш	минг сўм	2,9	2,78333	2,78434

Қишлоқ хўжалигида гўшт ишлаб чиқариш самарадорлигининг истиқбол кўрсаткичларини ҳисоблаш икки қисмга ажратилди. Биринчи қисмда, Қибрай туманидаги турли шаклда хўжалик юритувчи субъектларнинг танланма кузатув ва таҳлил маълумотлари асосида рентабелликнинг мавжуд тадбиркорлик муҳити шароитларидан келиб чиқувчи башорат кўрсаткичлари

⁹⁵ Қибрай туманидаги хўжаликларнинг танланма кузатув маълумотлари асосида муаллиф ишланмаси

ҳисобланди. Ушбу қисмда ҳўжаликдаги чорва молларини бўрдоқчиликда фойдаланиш хусусиятлари асосланди. Жумладан, 5,7 фоизлик рентабелликни асослашнинг ташкилий жиҳатлари таъминланди. Жадвалнинг иккинчи ва учинчи устун кўрсаткичлари бўйича ҳисоблашлардан кўринадики, сотувдан тушган тушум ўзгармагани ҳолда жами ўзгарувчан ҳаражатлар ҳамда 1 кг семириш ҳаражатларини 1,7 минг сўмдан 1,35 минг сўмгача камайтириш талаб этилади. Шунингдек, 1 кг семириш ҳаражатлари ўзгармагани ҳолда семириш вазнини 100 кг дан 132 кг гача ошириш белгиланган самарадорликни таъминлаш имкониятини яратади.

Таҳлилнинг иккинчи қисмида, мавжуд шароитдан келиб чиққан ҳолда самарадорликнинг муҳим кўрсакичи бўлган зиёнсизлик нуқтасини ҳисоблаш ишлари амалга оширилди. Ҳисоблашларни яққалроқ талқин этишда 3 хил вариантдаги кўрсакичлари ўзгаришига эътибор қаратилди. Жумладан, 1-вариант учун семириш муҳлати ва вазни ўзгармагани ҳолда зиёнсизликни таъминлашнинг ўзгарувчан ҳаражатлар билан боғлиқ жиҳатлар ҳисобга олинди. Жумладан, 919,8 минг сўмлик сотувдан тушумини таъминлаш учун бошқа шароитлар ўзгармаганида 1 кг семириш учун ўзгарувчан ҳаражат суммаси 2,198 минг сўмгача ортиши мумкинлиги аниқланди.

2-вариантда ҳисоб-китоблари учун чорва молининг семириш вазнига қўйиладиган талаб ўзгаришлар манбаини ташкил этади. Бунда мавжуд шароит вазиятида 1 бош қорамолнинг семириш вазни 129,3 кг гача етиши зиёнсизлик чегараси ҳисобланади.

3-вариант учун эса бошқа омиллари ўзгармагани ҳолда сотиш нархининг ўзгариши бўйича кўрсаткичлар аниқланди. Яъни, белгиланган савдо тушумини таъминлаш учун сотиш нархини 2.9 минг сўмгача тушириш мумкинлиги қайд этилди.

Юқоридаги жадвал маълумотлари асосида зиёнсизлик нуқтасини ҳисоблаш вариантларида 3 хил мезон(семириш вазни ўзгармаган ҳол; семириш вазни ўзгарувчан ҳол; сотиш нархи ўзгарган ҳол) асос қилиб олинди. Ушбу ҳисоблаш натижалари ихтиёрий ҳўжалик субъекти учун рентабеллик фаолият кўсатишнинг турли чегаралари билан бир қаторда зиёнсизлик нуқтасигача бўлган чегаралар оралиғи аниқланди.

Бунда асосан юқорида таъкидлаганимиздек, гўшт маҳсулотлари бозорида ассортимент табақаланишини йўлга қўйиш ҳисобига сотиш нархини такомиллаш-тириш, харид қилинадиган ем-хашаклар учун ҳаражатларни қисқартириш, бўрдоқчиликда зотдор қорамоллардан фойдаланиш, қорамолларни сифатли озиқлантириш рационига амал қилиш, бўрдоқига боқиладиган қорамоллар учун доимий ҳаражатларни қисқартириш, пода таркиби ва ҳаракатини тубдан яхшилаш, зооветеринария қоидаларига риоя қилиш кабиларга эътибор қаратиш муҳим ўринни тутати.

Хулоса ва таклифлар

Тадқиқот жараёнида қуйидаги **илмий хулосалар** олинди:

1. Мамлакатимизда жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози таъсири оқибатларини камайтириш ва юмшатишга асос бўлувчи омиллардан бири озиқ-овқат ҳавфсизлигини таъминлаш бўйича пухта ишланган дастурнинг изчил амалга ошириш ҳисобланади. Бунда, қишлоқ хўжалигида дон мустақиллигига эришиш билан бир қаторда гўшт ишлаб чиқаришдаги ўсиш суръатларини таъминловчи тадбиркорлик муҳитининг яратилиши муҳим аҳамият касб этади. Мустақиллик йилларида томорқа экин майдонларининг 2,5 бараварга кенгайиши, чорвачилик маҳсулотларига давлат буюртмасининг бекор қилиниши шахсий томорқа ва деҳқон хўжаликларининг жами гўшт ишлаб чиқаришдаги салмоғини 61 фоиздан 94 фоизга ортишини, аҳоли сонининг ўсиши (34,5 фоиз)га нисбатан гўшт ишлаб чиқаришнинг юқори суръатлари (63,2 фоиз)ни таъминлади. Яъни, аҳоли жон бошига тўғри келадиган гўшт ишлаб чиқариш даражаси мустақиллик йилларида 38,8 дан 47,2 кг.га етганлиги барқарор ривожланиш имкониятларидан далолат беради.

2. Республикамиз қишлоқ хўжалигида гўшт ишлаб чиқаришни ривожлантиришга оид тадқиқотлардаги турли илмий-назарий ёндашувлар таркибида: шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжаликларининг салоҳиятини мустаҳкамлаш; фермер хўжаликларининг салмоғини ошириш; минтакавий хусусиятларни тўлароқ ҳисобга олиш; иқтисослашувни чуқурлаштириш ва наслчиликни ривожлантириш; баҳо паритетини тиклаш; менежмент ва маркетинг стратегия-ларидан фойдаланиш каби йўналишларга устуворлик қаратилган. Шунингдек, илмий-тадқиқотларда аграр тадбиркорлик муҳитидан фойдаланишдаги номутаносиблик сабаблари баён этилсада, кичик ва хусусий тадбиркорлик имкониятларини баҳолаш ва қўллаб-қувватлашни ўрганишда тизимий ёндашувни татбиқ этиш талаб этилади.

3. Тадқиқот ишида давлатнинг қишлоқ хўжалигида гўшт ишлаб чиқаришни кўпайтиришга оид тадбиркорлик муҳитини ривожлантириш босқичлари сифатида: тайёрлов (1990-1992 йиллар); хусусийлаштириш ва чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқаришни эркинлаштириш (1993-1997 йиллар); институционал ислохотларни чуқурлаштириш (1998-2005 йиллар); чорва молларини кўпайтиришни рағбатлантириш (2006-2012 йиллар) жараёнлари асослаб берилган. Босқичларни таснифлашда: томорқа ерларидан фойдаланиш-ни рағбатлантириш; гўшт етиштиришдаги иқтисодий муносабатларни такомил-лаштириш; ишлаб чиқариш инфратузилмасини қайта ташкил этиш; бозор инфратузилмасини шакллантириш мезонларига эътибор қаратилган.

Тадқиқот ишида гўшт ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини оширишга қаратилган қуйидаги илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилди:

1. Тадқиқот ишида тизимий таҳлил усулини татбиқ этиш учун “Бошланғич маълумотларни тўплаш”, “Таҳлилий ҳисоблашларни амалга ошириш”, “Таҳлил натижаларини тартиблаш” ва “Таҳлил натижаларини

баҳолаш”дан иборат тўрт босқичнинг бажарилиши талаб этилади. Ушбу тадқиқот усули ёрдамида турли ҳудудлар ва хўжалик юритиш субъектларининг тадбиркорлик фаолияти кўрсаткичларидаги қиёсий мутаносиблик шарт-шароитлари бўйича тизимий таҳлил амалга оширилади, тадбиркорлик салоҳиятидан фойдаланиш даражаси баҳоланади.

2. Таҳлиллар кўрсатишича, гўшт ишлаб чиқаришдаги тадбиркорлик субъектлари фаолиятида самарали иқтисодий тизимнинг шаклланиши учун: гўшт ишлаб чиқаришни ташкил этишдаги самарадорлик; давлатнинг гўшт ишлаб чиқариш фаолиятига кўмаклашувидagi самарадорлик; иқтисодий омиллар тақсимотидаги самарадорлик ҳамда пода таркибий тузилиши, тикланиши ва ҳаракатидаги самарадорликнинг ўзаро уйғунлигига эришиш лозим.

3. Бўрдоқчилик билан шуғулланувчи шахсий ёрдамчи хўжаликларда ўзаро манфаатли бўлган манзилли ва манфаатли молиявий кўмаклашувга оид “Фойда-шерик” муносабатларининг ташкилий-иқтисодий асосларидан гўшт ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

4. Тадбиркорлик субъектлари амалиёти учун гўшт бозори мувозанати талабларига мослашувчан кўрсаткичларни аниқлашда замонавий ахборот технологиялари имкониятларини татбиқ этиш истиқболли ҳисобланади. Ушбу асосда, Қибрай туманидаги “Малик”, “Чорвадор”, “Солиҳ”, “Осиё-40” каби фермер хўжаликларида ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга қаратилган илмий таклифлар ишлаб чиқилди. Фикримизча, мазкур хўжаликларда рентабеллик кўрсаткичлари камида 5,7 фоиздан 10,1 фоизгача ўсишини таъминлаш мумкин.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари

1.1. Каримов И.А. “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузаси// Халқ сўзи, 2010 йил 13 ноябар сони

1.2. Каримов И.А. “Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади”. 2010 йилнинг асосий якунлари ва 2011 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси // Ишонч, 2011 йил 22 январ сони

1.3. Каримов И.А. “Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари”. “Ўзбекистон”, 2009.
–54 б.

1.4. Каримов И.А. “Юксак маънавият-енгилмас куч”. “Маънавият”, 2008.

1.5. Каримов И.А. “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида”.-Т.: Ўзбекистон, 1995. -24 б.

1.6. Каримов И.А. “Мулкдорлар синфини шакллантириш–ислохотлар муваффақиятининг асосий мезони”//Халқ сўзи, 1997 йил 8 феврал

1.7. Каримов И.А. “Иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқур-лаштириш энг муҳим вазифамиз”//Фидокорлар, 2000 йил, №20.

1.8. Каримов И.А. “Ислохотлар стратегияси-мамлакатимиз иқтисодий салоҳиятини юксалтиришдир”// Халқ сўзи, 2003 йил 18 феврал

2. Ўзбекистон Республикаси Қонунлари ва тўпламлар

2.1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси.-Т.:“Ўзбекистон”, 2003.

2.2. “Мулкчилик тўғрисида”, 1990 йил 31 октябр(1993 йил 7 майда ва 1994 йил 23 сентябрда ўзгартиришлар киритилган)

2.3. “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”,1991 й

2.4. “Ветеринария тўғрисида”, 1993 йил 3 сентябр

2.5. “Деҳқон хўжалиги тўғрисида”, 2003 й

2.6. “Кооперация тўғрисида”, 1993 йил 28 декабр

2.7. Ўзбекистон Республикасининг “Фуқаролик кодекси”, -Т.: Адолат, 1996

2.8. “Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида”, 1996 йил 26 апрел

2.9. “Давлат ер кадастри тўғрисида”// Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси.- Т.:1998-№9 сон

2.10. “Дехқон хўжалиги тўғрисида”ги қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришга оид қонун ва меъёрий ҳужжатлар тўплами// -Т.: Шарқ 1998.

2.11. Қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришга доир қонун ва меъёрий ҳужжатлар тўплами, I ва II томлар, “Шарқ”, Т-1998

2.12. “Фермер хўжалиги тўғрисида”, Т.:, 2004 йил 26 август, 693-II-сон

2.13. “Улгуржи ва чакана савдони либераллаштириш ҳамда уни ривожлантириш учун қулай шарт-шароит яратиш чора-тадбирлари тўғрисида”, Қонун ҳужжатлари тўплами, 2006 йил 23 феврал №3772

3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари

3.1. “Республика аҳолиси шахсий хўжаликларининг чорва моллари ва паррандаларини ем-хашак билан таъминлаш ва уларда чорвачилик маҳсулотларини кўпайтириш тўғрисида”, 1990 йил 10 май

3.2. “Республика аҳолиси шахсий хўжаликларини чорва моллари ва паррандаларини ем-хашак билан таъминлашнинг қўшимча чоралари тўғрисида”, 1990 йил 26 октябр

3.3. “Колхозчилар, давлат хўжалиги ишчилари, қишлоқ жойларда яшовчи бошқа фуқороларнинг шахсий томорқа хўжаликларини янада ривожлан-тиришнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”, 1991 йил 11 январ

3.4. “Бозор фаолиятини ташкил этиш ва аҳолига хизмат кўрсатиш сифатини яхшилашга доир қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”, 1996 йил 5 март, ПФ-1384

3.5.«Шахсий ёрдамчи ва деҳқон хўжаликларини давлат йўли билан кўллаб-қувватлаш ҳамда мамлакатни озиқ-овқат билан таъминлашда уларнинг ролини кучайтириш борасидаги чора-тадбирлари тўғрисида», 1997 йил.

3.6. “Шахсий томорқа ва деҳқон хўжаликлари фаолиятига кўмаклашиш учун маъмурий органлар тузиш тўғрисида”, 1997 йил 18 март

3.7. «Хусусий тадбиркорлик, кичик бизнесни янада рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида», 1998 йил 9 апрелдаги ПФ-1987

3.8. “Лизинг фаолиятини ривожлантиришни янада рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2002 йил 28 август

3.9. “Қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўғрисида”, 2003 йил 24 март, ПФ-3226

3.10. “Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 9 апрелдаги “Хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришни янада рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-1987-сон Фармонида ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида”,2003 йил 30 август, ПФ-3305

3.11. “2004-2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концепцияси тўғрисида”, 2003 йил 28 октябр, ПФ-3342

3.12. “Кичик тадбиркорлик субъектларини молиявий кўллаб-қувватлаш механизмини такомиллаштириш тўғрисида”, 2003 йил 23 декабр,ПФ-3367

3.13. “Йирик саноат корхоналари билан касаначиликни ривожлантириш асосидаги ишлаб чиқариш ва хизматлар ўртасида кооперацияни

кенгайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2006 йил 5 январ, ПФ-3706

3.14. “Шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва молларини кўпайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2006 йил 23 март, ПФ -308

3.15. “Ўзбекистон Республикасида 2006-2010 йилларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантиришни жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2006 йил 17 апрел, ПК-73

3.16. “Микрокредитбанк акциядорлик тижорат банкини ташкил этиш тўғрисида”, 2006 йил 5 май, ПФ-3750

3.17. “Шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва моллар кўпайтиришни рағбатлантиришни кучайтириш ҳамда чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кенгайтириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”, 2008 йил 21 апрел, ПК-842.

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари

4.1. “Республикада деҳқон(фермер) хўжаликларини янада мутаҳкамлаш тўғрисида ва ишбилармонликни давлат йўли билан қўллаб-қувватлаш тўғрисида”, 1991 йил 29 ноябр, №295-Қарор

4.2. “Қишлоқ хўжалик маҳсулотларига давлат буюртмасини белгилаш тўғрисида”, 1992 йил 21 январ, №23 ва 13 апрел №164- Қарорлари

4.3. “Республика чорвачилигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”. 1993 йил 15 март, №137- Қарор

4.4. “Қишлоқ хўжалигида чорвачилик фермалари, деҳқон (фермер) ва бошқа давлат бирлашмаларига техника ва зооветеринар хизмат кўрсатиш масалалари тўғрисида”. 1993 йил 7 апрел, №174-Қарор

4.5. “Чорвачиликда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш ва деҳқон (фермер) хўжаликларини ривожлантиришни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тўғрисида”. 1994 йил 24 феврал, №87-Қарор

4.6. “Чорвачилик тармоғида иқтисодий ислохотларни янада чуқурлашти-риш ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида”. 1995 йил 24 март, №96-Қарор

4.7. “Чорвачиликда тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”. 1995 йил 26 апрел, № 96 – Қарор

4.8. “Бозорлар фаолиятини ва уларни бошқаришни тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида”. 1996 йил 5 март, №82-Қарор

4.9. ““Ўзгўштсутсаноат” корхоналарини хусусийлаштириш, акционерлаштириш ва давлат томонидан қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида”. 1996 йил 14 августдаги Қарор

4.10. “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиб олиш ва сотиш бўйича улгуржи бозорлар тизимини шакллантириш ва ривожлантириш тўғрисида”. 1998 йил 26 октябрдаги Қарор.

4.11. “Чорвачиликда Наслчилик ишларини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”. 1999 йил 25 январ, №82-(«Насл-хизмат» Республика наслчилик уюшмасида ташкил этилган) Қарор

4.12. “Чорвачиликда наслчилик ишларини жадаллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”. 1999 йил 25 феврал, №82-Қарор

4.13. «Тижорат банкларининг кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришда катнашишини рағбатлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида». 2000 йил 19 май, №195-Қарор

4.14. “Қишлоқни лизинг шароитида қишлоқ хўжалик техникаси билан таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида”. 2000 йил 2 ноябр, №424-Қарор

4.15. “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Дехқон ва фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш жамғармаси тўғрисида”ги Низомни ҳамда унинг маблағларини жамғариш ва улардан фойдаланиш тартибини тасдиқлаш ҳақидаги 1997 йил 25 октябрдаги 486-сон қарорига ўзгартиришлар киритиш тўғрисида” 2003 йил 13 феврал №76-Қарор

4.16. «Кичик тадбиркорлик (бизнес) субъектларига тегишли бўлган корхоналар ва ташкилотлар классификациясини тасдиқлаш тўғрисида». 2003 йил 11 октябрдаги 439-сонли Қарори.

4.17. «Кичик корхоналар, деҳқон ва фермер хўжаликларини маблағ билан таъминлаш, уларга божхона имтиёзлари бериш, банк хизматлари ва бошқа хизматлар кўрсатиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 15 октябрдаги 448-сонли Қарори

4.18. “2003-2004 йилларда корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш дастури тўғрисида”. 2003 йил 17 апрел, №185-Қарор

4.19. ““Ветеринария фаолиятини лицензиялаш тўғрисидаги Низомни” тасдиқлаш ҳақида”. 2003 йил 3 ноябр, №470-Қарор

4.20. “Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида шартномавий муносабатлар-ни такомиллаштириш ва мажбуриятлар бажарилиши учун томонларнинг жавобгарлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”. 2003 йил 4 сентябр, №383-Қарор

4.21. “2004-2006 йилларда фермер хўжаликларини ривожлантириш концессиясини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2003 йил 30 октябрдаги №476-сонли қарор// Халқ сўзи

4.22. “Давлат эҳтиёжлари учун ҳарид қилинадиган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришни маблағ билан таъминлаш механизмининг такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”. 2004 йил 17 декабр Қарори

4.23. “2005-2007 йилларда фермер хўжаликларини жадал ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида (кўчирма)”. 2004 йил 24 декабр, №607-Қарор

4.24. “Микрокредитбанк акциядорлик тижорат банки фаолиятини ташкил этиш ва унинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш чора-тадбирлари тўғрисида”. 2006 йил, №78- Қарор

4.25. “Касаначилик тўғрисида”ги Низом. 2006 йил 11 январ, №4-Қарор

4.26. “2006-2010 йиллар даврида шахсий ёрдамчи, деҳқон ва фермер хўжаликларида чорва моллари, биринчи навбатда қорамоллар сонини

кўпайтиришни рағбатлантириш дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”. 2006 йил 21 апрел, №67-Қарор

4.27. “2007 йилда республикани ижтимоий – иқтисодий ривожлантириш якунлари ҳамда 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш-нинг энг муҳим устувор йўналишлари тўғрисида”. 2008 йил 15 февралдаги Қарор.

5. Низомлар, йўриқномалар ва услубий кўрсатмалар.

5.1. Ўзбекистонда мол гўшти етиштиришни интенсивлаштиришга оид тавсиялар/ВАСХНИЛнинг Ўрта Осиё бўлими Ўзбекистонда Чорвачилик илмий-тадқиқот институти. Носиров У.Н. ва бошқалар. 1981 й

5.2. “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришга талаб этиладиган моддий ва меҳнат ресурслари меъёрлари” Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги 1997 йил

5.3. “Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом”. Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги №54-Қарори билан тасдиқланган.

5.4. “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчилар билан тайёрлов, хизмат кўрсатиш ташкилотлари ўртасида шартномалар тузиш, уларни рўйхатдан ўтказиш, шунингдек, уларнинг бажарилиши мониторингини олиб бориш тартиби тўғрисидаги Низом”, “Хўжалик ва ҳуқуқ” журнали 2003 йил 11-сон

5.5. “Ўзбекистонда Минг йиллик ривожланиш мақсадлари”, Т.:2004, 206

6. Китоб ва туркум нашрлар

Бир томлик китоблар, илмий монографиялар, дарсликлар ва ўқув кўлланмалар.

а) бир муаллифнинг:

6.1. Ивановский С.Н. Микроэкономика, Учебник. –М.: Дело, 2002. – 182с.

6.2. Икромов Т.Х.Чорвачилик асослари, Дарслик, “Шарқ”, 2001 й, –282 б.

6.3. Исмаилов А.К. Проблемы самообеспечения Узбекистана животноводческой продукцией. –Ташкент, “Меҳнат”, 1988. –232 с.

6.4. Карибоев К. Использование кормовых отходов хлопчатника. – Ташкент “Меҳнат”, 1988. –158 с.

6.5. Носиров У.Н. Қорамолчилик, Дарслик, –Т.: 2001. –383 б.

6.6. Нуриев Р.М. Курс микроэкономики. –М.: Изд. Группа, 1998. –247 с.

6.7. Расулев М.Р. Бозор иқтисодиёти асослари.-Т.:Ўзбекистон, 1998. – 98б

6.8. Турсунходжаев М. Л. Бозор иқтисодиёти кичик корхоналарни фаолият юритишни микроиқтисодий назариясида асосланиши. –Т.: ТДИУ, 2005. –78 б.

6.9. Фармонов Т. Фермер хўжаликларини ривожлантириш истиқболлари. –Т.: 2004. – 124 б.

6.10. Хусанов Р. Х. Аграрная реформа: теория, практика, проблемы. – Т.: Узбекистан, 1994. – 121 б .

6.11. Ҳакимов Р. Ўзбекистон Республикаси чорвачилик маҳсулотлари бозори ва тармоқда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўналишлари. Монография, –Т.: 2005, –126 б.

6.12. Хидиров И. Интенсификация производства говядины. –Т.: “Мехнат”, 1989. –48 с.

6.13. Шарифхўжаев М. Бозор иқтисодиёти назарияси ва амалиёти. –Т.:2000. –168б.

б) икки муаллифнинг:

6.14. Абдуганиев А, Абдуганиев А. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти, –Т.: 2004. –302 б.

6.15. Абдурахимов А., Собиров С. Экономико-математические методы в сельском хозяйстве, –Т.: 1991. –34 с.

6.16. Абдурахимов А., Ортикова С. Моделирование и управление в агропромышленном комплексе(монография), –Т.: Типография институт Кибернетики, 2003. –204 с.

6.17. Боярский Л.Г., Дзарданов В.Д. Производство и использование кормов в промышленном животноводстве, –М.: Россельхозиздат, 1980. – 26 с.

6.18. Долан Э, Линдский Д. Рынок: Микроэкономическая модель. – СПб., 1992. –152 с.

6.19. Долан Э. Дж., Линдсей Д. Микроиқтисод. \пер с англ\, 1994. –124 с.

6.20. Калашников А. П., Клейменов Н. И. Чорвачиликда озиқ нормалари ва рационлари, –Т.: «Мехнат», 1988. –350 б.

6.21. Ҳамракулов Р., Карибаев К. Қишлоқ хўжалик ҳайвонларини озиқлантириш, –Т.: 1999. –278 б.

в) уч муаллифнинг:

6.22. Абдурахимов А., Нгуен Динь Лонг., Сайфуллаева Г. Оптимизация планирования развития агропромышленного комплекса (монография), Издательство “Фан”, Т.: - 1990.

6.23. Касьянов Л.И., Шайхов Э.Т., Халиков С.Р. Резервы увеличения производства говядины. –Т.: 1990. –123 с.

6.24. Ружевский А.Б., Рубан Ю.Д., Бердник П.П. Породы крупного рогатого скота. –М.: 1980. – 234 с.

6.25. Тарасевич Л.С., Горобенников Т.И., Леусский Л.И. Микроэкономика, Учебник. –М.: Юрайт издат, 2003. – 168 с.

д) муаллифлар жамоасининг:

6.26. Арзуманян Е.А. и др. Скотоводство. –М.: “Колос”, 1984. –120 с.

6.27. Носиров У.Н. ва бошқ. Фермер бўламан, –Т.: “Мехнат”, 2002, –96 б.

6.28. Гуломов С.С. ва бошқалар. Микроиқтисодиёт, –Т.: “Шарқ”, 2001. –320 б.

7. Диссертация ва диссертация авторефератлари

7.1. Абдувосиқов А.А. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида Тошкент вилояти аграр ишлаб чиқаришида таркибий ўзгаришларнинг самарадорлиги: номзодлик диссертацияси. –Т.: ЎЗМУ, 2005. –156 б.

- 7.2. Абдуллаев А.Я. Моделирование перспективного развития производства продукции скотоводства: Дис.... канд. экон. наук. –Т.: УзНПО, 1992. –147 с.
- 7.3. Абдухалилова Л.Т. Гўшт ва сут маҳсулотлари маркетинг стратегияси (Тошкент вилояти мисолида): номзодлик диссертацияси. –Т.: 2004. –152 б.
- 7.4. Абдурахманова К. Ўзбекистон гўшт саноатида иккиламчи хом ашё ресурсларидан комплекс фойдаланиш: номзодлик диссертацияси. –Т.: 1999. –154 б.
- 7.5. Азларова М. Ўзбекистонда кундалик истеъмол товарлари бозорини мувофиқлаштиришнинг маркетинг жиҳатлари: номзодлик диссертацияси. – Т.: 2005. –148 б.
- 7.6. Бозоров Н.С. Қорамолчилик хўжаликларида маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш ва унинг самарадорлигини ошириш йўллари (Наманган вилояти мисолида): номзодлик диссертацияси. –Т.: ЎзБИИТИ, 2001. –156 б.
- 7.7. Болтабаев А.А. Управление производством и использованием кормов в животноводстве: Дис.... канд. экон. наук. –Т.: 1994. –114 с.
- 7.8. Бекенов С.С. Продовольственная безопасность в условиях трансформационной экономики(на примере Кыргызской Республики): Автореф...к.э.н., –Кыр.Р. Бишкек. МОин.РФ., 2005. –21 с.
- 7.9. Дехқонов М. Дехқон бозорларида товарлар нарх-навоси ўзгаришини эконометрик тадқиқоти: номзодлик диссертацияси. –Т.: ТДИУ, 2001. –171 б.
- 7.10. Исакулов Ш.Н. Совершенствования механизма управления маркетингом рынка молочных продуктов Республики Узбекистан: Дис.... канд. экон. наук. –Т.: 2000 . –148 с.
- 7.11. Каххаров А. Эффективность использования пород КРС разного направления продуктивности и их помесей для производства говядина в условиях Юга Узбекистана: Дис.... д. с.х. н. –Т.: 1993. –385 с.
- 7.12. Киясова Г.Х. Новая аграрная политика и проблемы продовольственного обеспечения Туркменистана: Автореф. дис.... к.э.н., 1995. – 22 с.
- 7.13. Меҳмонов С. У. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида тармокни истиқболи равожлаштириш асосида аҳолини чорвачилик маҳсулотлари билан таъмин этиш тизимини такомиллаштириш: номзодлик диссертацияси. –Т.: ЎзБИИТИ, 2002. –156 б.
- 7.14. Мурадов Ч. Ўзбекистон иқтисодиётини эркинлаштириш шароитида бозор инфратузилмасининг ривожланиши: и.ф.д. илмий даражасини олиш учун дис. автореф. –Т.: ЎзБИИТИ, 2001. –29 с.
- 7.15. Носиров Б.З. Минтақавий истеъмол бозорини шакллантириш ва ривожлантиришнинг хусусиятлари(Андижон вилояти мисолида): номзодлик диссертацияси. –Т.: 2004. –154 б.
- 7.16. Нуманов Н.Н. Развитие скотоводства в Республики Узбекистан на основе совершенствования селекции племенной работы: Дис...к.э.н., –Т.: 1994. – 165 с.
- 7.17. Омаров Т. Экономическая эффективность разведения крупного рогатого скота и пути её повышения в новых условиях хозяйствования (на примере хозяйств Ташкентской области): Дис...к.э.н., –Т.: 1995. –119 с.

7.18. Сиддиқов З. Эффективность производства продукции скотоводства в условиях многообразия фермерского хозяйствования: Автореф. дис...к.э.н., –Т.: 1994. – 23 с.

7.19. Сохадалиев А. М. Қоракўлчилик махсулотлари ишлаб чиқариш харажатлари ва баҳо белгилаш муаммолари(Андижон вилояти мисолида): номзодлик диссертацияси. –Т.: 1998. –152 б.

7.20. Писаренко М.М. Экономический механизм совершенствования ценовой политики мясо перерабатывающей промышленности: Автореф... к.э.н., –Луганск, 2004. –25 стр.

7.21. Степаненко В. В. Экономическая эффективность производства мяса в сельскохозяйственных предприятиях и формирование его рынка: Автореф... к. э. н./ –Киев. Нац. Агр. Унв. –Киев, 2004. –21 с.

7.22. Турсунов М. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида чорвачиликни турли хўжалик юритиш шакллари асосида ривожлантириш (Фарғона вилояти жамоа хўжаликлари мисолида), номзодлик диссертацияси. –Тошкент, 1994. –130 б.

7.23. Урманов Н.Т. Моделирование производственной программы по животноводству в сельскохозяйственных предприятиях: Автореф... к.э.н. –Т.: 1989. –23 с.

7.24. Файзиева Ш.Ш. Чорвачиликка ихтисослашган фермер хўжаликларининг ривожланиши ва уларнинг самарадорлигини ошириш (Қашқадарё вилояти мисолида): номзодлик диссертацияси. –Т.: 2001. –156 б.

7.25. Худойкулов С.К. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида майда товар ишлаб чиқарувчиларнинг дифференциацияси: номзодлик диссертацияси. –Т.: ЎзБИИТИ, 2002. –144 б.

7.26. Халиков С. Р. Экономическая эффективность интенсификации производства говядины и пути ее повышения в условиях орошаемого земледелия: Автореф. дис..к.э.н.,–Киев, 1984. –23 с.

7.27. Хакимов Р. Экономические взаимоотношения в системе мясного подкомплекса: Автореф. дис..к.э.н., –Т.: 1988. –24 с.

7.28. Холмирзаева Д. Аграр тадбиркорлик фаолиятини молиялаштириш механизмини такомиллаштириш: номзодлик диссертацияси. –Т.: 2004. –156 б.

7.29. Хушматов Н.С. Ёўза селекцион навлари иқтисодий самарадорлигини баҳолашнинг услубий асослари: докторлик диссертацияси, –Т.: ЎзБИИТИ, 2004. –344 б.

7.30. Қурбонов Э. Кўп укладли иқтисодиёт шароитида суғориладиган ерлар самарадорлигини ошириш йўллари: Автореф. дис...и.ф.н. –Т.: ЎзБИИТИ, 2004. –26 б.

7.31. Қосимов М.Ч. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида деҳқон хўжаликларини ривожлантириш муаммолари: Автореф. дис...и.ф.н. –Т.: ЎзБИИТИ, 2000. –23 б.

7.32. Қундузова Қ. И. Турли хўжалик шаклидаги қишлоқ хўжалик корхоналарида экинларни жойлаштиришни оптималлаштириш орқали ер ресурсларидан фйодаланиш самарадорлигини ошириш истикболлари(Фарғона вилояти мисолида): номзодлик диссертацияси.–Т.: ЎзБИИТИ, 2005. –144 б.

7.33. Юлдашев А.Х. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида турли мулкчиликка асосланган чорвачилик тармоғини ривожлантириш истиқболлари: номзодлик диссертацияси. –Т.: 2004. –146 б.

7.34. Юсупов К. М. Ўзбекистон Республикаси гўшт саноати кичик мажмуида ишлаб чиқариш салоҳияти ва ундан фойдаланиш: номзодлик диссертацияси. –Т.: 1994. –144 б.

8. Журналдаги мақолаларга ҳаволалар

8.1. Абдурахимов А., Мизрапов У. Выгодный вариант расчета кормов// Сельское хозяйство Узбекистана, –Ташкент, 1989. –№29, –С. 45-46.

8.2. Абдурахимов А., Қўшаров З. Чорвачилик масалаларини ечишда эконометрик ёндашув//Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, –Тошкент, 2005. –№12, –Б. 24-25.

8.3. Абдурахимов А., Қўшаров З. Чорвачиликда кичик тадбиркорлик истиқболлари//Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги журнали иловаси Агро илм, – Тошкент, 2007. –№3, –Б. 22.

8.4. Жеребин В. Домашние хозяйства// Вопросы статистики.1997. №2, С. 42.

8.5. Тургунов Т., Қўшаров З. Чорвачиликда ахборот технологияларидан самарали фойдаланиш асослари//Ўзбекистон аграр фани хабарномаси, – Тошкент, 2005. –№4, –Б. 76-80.

8.6. Тургунов Т, Қўшаров З. Чорвачиликда тайёрланган озуқа базасидан муқобил фойдаланишда замонавий ахборот технологияларининг роли//“Қасбий таълим тараққиёт йўли” номли мақолалар тўплами, –Тошкент, 2007. –№10 , –Б. 44-46.

8.7. Хушматов Н., Элов Д. Основные проблемы развития фермерских хозяйств// Иқтисодиёт ва таълим, –Тошкент, 2005. –№4, –Б.102-104.

8.8. Қўшаров З. Қорамолчиликда ахборот технологияларидан фойдаланиш //Иқтисодиёт ва таълим, –Тошкент, 2006. –№4, –Б. 115-117.

8.9. Қўшаров З. Гўшт ва гўшт маҳсулотларининг истиқбол кўрсаткичлари// Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги журнали иловаси “Агроилм”, –Тошкент, 2008. – №2, –Б. 58.

9. Хорижий тиллардаги адабиётларга ҳаволалар

9.1. Абдурахимов А. Объём сельскохозяйственной продукции в Узбекистане// Аграрная наука, –Москва, 2001. –С. 56-59.

9.2. Katzner D. Walrasian Vision of the Microeconomy.- Cambridge, 1989

9.3. Varian H. Intermediate microeconomics. – New York, 1993

9.4. Свободин В., Свободина М. Маржинальный анализ эффективности производства// АПК: Экономика управление, –Москва, 2001. –№11, –С. 72-73.

9.5. Лемешев М. Инвестиционная политика и механизмы ее реализации// Международный с/х журнал, –Россия, 2004. –№3, –С. 21-23.

10. Конференция маърузалар тўпламларига ҳаволалар

10.1. Абдурахимов А., Кушаров З. Проблемы моделирования сельскохозяйственного производства (тезис), Пятнадцатая международная Плехановская чтения. –Москва, 2002. –С. 448-449.

10.2. Қўшаров З, Мизрапов Ў. Фермер хўжаликларида ем-хашак етишти-

ришнинг асосий йўллари// Илмий-амалий конференция, –Тошкент, 1995. –Б.3.

10.3. Камалова Р., Қўшаров З. Ишлаб чиқариш самарадорлигининг маржинал таҳлили// Илмий-амалий анжуман материаллари тўплами, –Тошкент, 2006. –Б. 156-157.

10.4. Махмудова Н., Қўшаров З. Озуқа базасини мустаҳкамлашда замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш. Илмий-амалий анжуман материаллари тўплами. –Тошкент, 2006. –Б. 189-190.

10.5. Қўшаров З. Гўшт ва гўшт маҳсулотларни ташишни моделлаштириш// Республика илмий конференцияси материаллари. –Тошкент, 2002. –Б. 191.

10.6. Қўшаров З. Чорвачилик саҳасидаги ислохотларнинг хусусиятлари// Халқаро илмий-амалий конференция. –Тошкент, 2006. –Б. 454-456.

10.7. Қўшаров З. Чорвачиликдаги тадбиркорликнинг халқаро савдодаги рақобатбардошлиги// Республика илмий-амалий анжумани материаллари. –Тошкент, 2006. –Б.71-72.

10.8. Тургунов Т., Қўшаров З. Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш жараёнида чорвачилик маҳсулотлари етиштиришни кўпайтириш муаммолари// Ер ва сув ресурсларидан фойдаланишда бозор муносабатларини шакллантиришнинг иқтисодий муаммолари: республика илмий-амалий конференция материаллари, –Тошкент, 2007. –Б.100-102.

10.9. Қўшаров З., Норалиев Н. Чорвачиликда “Фойда-шерик” муносабатларини такомиллаштириш// Аграр иқтисодиёт тармоқларида кооперацияни ривожлантиришнинг асосий йўналишлари: республика илмий-амалий конференция материаллари. –Тошкент, 2009. –Б. 128-129.

10.10. Абдурахимов А., Қўшаров З. Чорвачиликни молиявий қўллаб-қувватлашнинг муҳим омили// Қишлоқ тараққиёти ва аҳоли турмуш даражасини оширишда банк-молия тизимининг ўрни: халқаро илмий-амалий конференция материаллари. –Тошкент, 2009. –Б. 317-320 .

10.11. Қўшаров З. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш йўллари// Қишлоқ тараққиёти ва аҳоли турмуш даражасини оширишда банк-молия тизимининг ўрни: халқаро илмий-амалий конференция материаллари. –Тошкент, 2009. –Б. 367-369.